

Forskningscenter for Økologisk Jordbrug

FØJO

Sundhed, velfærd og medicinanvendelse ved omlægning til økologisk mælkeproduktion

Erik Steen Kristensen og
Stig Milan Thamsborg (Red.)

Forskningscenter for Økologisk Jordbrug (FØJO)

Formålet med FØJO er at koordinere den økologiske jordbrugsforskning i Danmark med henblik på at sikre optimalt udbytte af de ressourcer, som afsættes til forskning. Centret skal bidrage til, at der bliver udført forskning af høj kvalitet og på et internationalt niveau med udgangspunkt i det økologiske jordbrugs idegrundlag og problemstillinger. Forskningen skal bidrage til en videreudvikling af det økologiske jordbrug for derved at forøge omstillingsmulighederne fra traditionel til økologisk jordbrugsproduktion med hensyn til økonomiske, økologiske og sociale aspekter.

FØJO er et "forskningscenter uden mure", hvor den forskningsfaglige kompetence udgøres af de forskere og institutioner, som deltager i centrets forskningsprogrammer. Forskerne bliver således i deres egne miljøer, men arbejder sammen på tværs af institutionerne. Samarbejdet omfatter ca. 100 forskere fra 15 forskellige forskningsinstitutioner.

Forskningscenter for Økologisk Jordbrug (FØJO)
Foulum • Postboks 50 • 8830 Tjele

Tlf. 89 99 16 75 • Fax 89 99 12 00
E-mail: foejo@agrsci.dk
Hjemmeside: www.foejo.dk

Sundhed, velfærd og medicin- anvendelse ved omlægning til økologisk mælkeproduktion

FØJO-rapport nr. 6
Udskrevet fra www.foejo.dk

Erik Steen Kristensen og
Stig Milan Thamsborg (Red.)

Forskningscenter for Økologisk Jordbrug 2000

FØJO-rapport nr. 6/1999
Sundhed, velfærd og medicinanvendelse ved
omlægning til økologisk mælkeproduktion

Forfattere

Lis Alban, Institut for Husdyrbrug og Husdyrsundhed, Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole
Hugo Fjelsted Alrøe, Forskningscenter for Økologisk Jordbrug (FØJO)
Hans Jørgen Andersen, Mejeriforeningen
Torben Werner Bennedsgaard, Institut. for Husdyrbrug og Husdyrsundhed, Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole
Peter Stamp Enemark, Landskontoret for Kvæg
Just Jensen, Afd. for Husdyravl og Genetik, Danmarks JordbrugsForskning
Margit Bak Jensen, Afd. for Husdyrsundhed og Velfærd, Danmarks JordbrugsForskning
Erik Steen Kristensen, Forskningscenter for Økologisk Jordbrug (FØJO)
Troels Kristensen, Afd. for Jordbrugssystemer, Danmarks JordbrugsForskning
Kenneth Krogh, Dyr lægegruppen Frøisenborg
Lisbeth Mogensen, Afd. for Jordbrugssystemer, Danmarks JordbrugsForskning
Niels Rørbech, Inst. for Husdyrbrug og Husdyrsundhed, Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole
Stig Milan Thamsborg, Klinisk Institut, Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole
Mette Vaarst, Afd. for Husdyrsundhed og Velfærd, Danmarks JordbrugsForskning

Udgiver

Forskningscenter for Økologisk Jordbrug

Udgivet

Marts 2000

Layout

Forside: Enggaardens Tegnesteue
Indhold: Grethe Hansen, FØJO

Fotos på omslag

E. Keller Nielsen

Tryk: Repro og Tryk, Skive
Papir: 90 g Cyklus print
Sidetal: 158 pp.

ISSN: 1398-716X

Pris: 100,- kr. inkl. moms og forsendelse

Købes hos

Forskningscenter for Økologisk Jordbrug (FØJO)
Foulum
Postboks 50
8830 Tjele
Tlf. 89 99 16 75, fax 89 99 12 00
E-mail: foejo@agrsci.dk

Forord

Økologisk mælkeproduktion er en stigende produktionsform i Danmark. I løbet af en tiårig periode er produktionen steget fra praktisk taget ingenting til i 1999 at omfatte knapt 700 autoriserede bedrifter og ca. 50.000 malkekøer. Det forventes, at 20-30% af konsummælksalget vil være økologisk i løbet af få år.

Det kan antages, at forbrugerne betragter det som selvfølgeligt, at dyrenes velfærd er god i økologiske malkekvægsbesætninger. I de senere år er der imidlertid rejst tvivl om, hvorvidt dette altid er tilfældet. Nedsat velfærd skyldes næppe manglende vilje hos den enkelte landmand. Den vil formentlig kunne skyldes en manglende viden om eventuelle problemers omfang i besætningen og disses konsekvenser for dyrene, samt efterfølgende manglende viden om mulighederne for at løse problemerne.

Der er således et stort behov for at danne sig et overblik over situationen i økologisk malkekvæghold, samle erfaringer fra forskellige kilder og – med fokus på veterinære problemstillinger – at finde løsningsforslag og tilfredsstillende måder at imødekomme de økologiske målsætninger på inden for rammen af den enkelte besætning. I lyset af det store antal nyomlæggere er det især relevant at fokusere på omlægningsprocessen.

Formålet med arbejdet, der er præsenteret i nærværende rapport, har været følgende:

1. at skabe indblik i opfattelsen af hvilke ændringer, der sker i forbindelse med omlægning

- gen set fra henholdsvis dyrlægens, konsulentens og landmandens synsvinkel,
2. at syntetisere den viden, der foreligger med hensyn til muligheder for øget velfærd, sygdomsforebyggelse og –behandling

Arbejdet er blevet gennemført i en såkaldt vidensyntese. Vidensyntese går i korthed ud på at indsamle og sammenstille den eksisterende viden på et område og diskutere denne viden i et forum af eksperter inden for forskellige discipliner. I nærværende projekt har bl.a. eksperter inden for velfærd, adfærd, sundhed og sygdomsbehandling samt avl, fodring, staldindretning og rådgivning deltaget.

Gennem diskussioner og sideløbende forenkling og beskrivelse opnås en "læring" om, hvorledes den eksisterende viden kan anvendes i forhold til at udvikle retningslinier på området. Det er dog klart, at diskussionerne kan være vanskelige, og at der derfor ikke nødvendigvis kan opnås konsensus, når viden på forskellige områder skal sammenstilles.

Dette vidensynteseprojekt har imidlertid resulteret i en fælles og mere nuanceret forståelse af sundhed, velfærd og medicinanvendelse ved omlægning til økologisk mælkeproduktion, og har dermed skabt et forbedret grundlag for udviklingen af økologisk mælkeproduktion.

FØJO vil derfor gerne rette en tak til alle, som har bidraget til denne publikation, herunder især de eksperter, som har deltaget i diskussionerne.

*Erik Steen Kristensen
Forskningscenter for Økologisk Jordbrug
Marts 2000*

Sundhed, velfærd og medicin- anvendelse ved omlægning til økologisk mælkeproduktion

Indhold

Sammendrag.....	9
1 Baggrund, formål og metoder	11
<i>Erik Steen Kristensen</i>	
1.1 Baggrund og formål	11
1.2 Metoder.....	13
1.3 Referencer.....	14
2 Omlægning til økologisk drift set fra dyrlægers og konsulenter synsvinkel.	15
<i>Mette Vaarst</i>	
2.1 Indledning.....	15
2.2 Materiale og metoder	16
2.3 Det økologiske kalvehold.....	17
2.4 Den økologiske malkekvægbesætning.....	21
2.5 Sygdomsbehandlinger og anvendelse af veterinære lægemidler i den økologiske besætninger.....	22
2.6 Karakteristik af omlæggere og omlægningsprocessen.....	24
2.7 Dialog om besætningen, sundhed og rådgivning omkring og efter omlægning	26
2.8 "Den økologiske proces".....	30
2.9 Økologi, landmandskab og ansigtet udadtil.....	32
2.10 Oplevelsen af de økologiske regler og administrationen af dem.....	36
2.11 Tanker om fremtiden.....	38
2.12 Historien om omlægningsprocessen.....	39
2.13 Afsluttende kommentarer	42
3 Landmændenes oplevelse af omlægning til økologisk drift	47
<i>Mette Vaarst</i>	
3.1 Indledning.....	47
3.2 Materialer og metoder: Interviews af landmænd	47
3.3 Præsentation af de interviewede landmænd.....	47
3.4 Motivation til omlægning	48
3.5 Valg, ændringer og erfaringer i besætningen ved omlægning.....	48
3.6 Mødet med "systemet"	51
3.7 Glæden ved at se sine dyr i nye omgivelser -og enkelte tanker om "fortidens synder"	52
3.8 Oplevelsen af omverdenens reaktion	53
3.9 Omlægning som proces: At gøre driftsformens mål til sine egne.....	56

3.10	Tre gode råd til kommende omlæggere.....	58
3.11	Perspektiveret diskussion	59
3.12	Er "det føles anderledes" tilstrækkelig grund til at købe et produkt?	61
3.13	Bemærkninger til interviewmetoden og fremtidige områder for udforskning	62
4	Rådgivning under hensyn til målsætning og regler i økologisk malkekvæghold	65
	<i>Peter Stamp Enemark, Hans Jørgen Andersen og Kenneth Krogh</i>	
4.1	Lovgivning, målsætning og regler på økologiområdet	65
4.2	Den nuværende rådgivning og de senere års udvikling	72
4.3	Fremtidsperspektiver for den økologiske rådgivning.....	84
4.4	Konklusion	91
4.5	Referencer.....	92
5	Sundhed og velfærd hos kalve og opdræt.....	93
	<i>Mette Vaarst, Lis Alban, Margit Bak Jensen og Lisbeth Mogensen</i>	
5.1	Indledning.....	93
5.2	Udgangspunkt for diskussionen om kalvens liv i den økologiske besætning..	94
5.3	Kælvning og ko-kalv samvær.....	96
5.4	Opstaldning: gruppeopstaldning og enkeltvis opstaldning	98
5.5	Anvendelse af ammetanter i mælkefodringsperioden	101
5.6	Kalve på græs om sommeren.....	102
5.7	Sygdomsoplevelser	104
5.8	Kalven som besætningens fremtid kontra kalven som besætningens mest udsatte gruppe.....	105
5.9	Kalvens videre skæbne.....	105
5.10	Afsluttende bemærkninger	106
5.11	Referencer.....	106
6	Den økologiske ko	109
	<i>Stig Milan Thamsborg, Troels Kristensen, Lisbeth Mogensen, Niels Rørbech, Torben W. Bennedsgaard og Just Jensen</i>	
6.1	Opsummering af dyrlægers/konsulenters interviewundsagn om økologiske malkekøer.....	109
6.2	Karakteristik af økologisk mælkeproduktion	109
6.3	Regler i relation til malkehold og sygdom/velfærd	111
6.4	Foderproduktion og fodring.....	112
6.5	Celletal og yversundhed.....	117
6.6	Opstaldning, management og afgræsningsforhold.....	117
6.7	Avlsmål og produktionsstrategier	119
6.8	Afsluttende diskussion.....	120
6.9	Referencer.....	122
7	Anvendelse af veterinære lægemidler	125
	<i>Torben W. Bennedsgaard, Stig Milan Thamsborg og Mette Vaarst</i>	
7.1	Anvendelse af veterinære lægemidler i konventionel malkekvægbrug og forventninger ved omlægning.....	125
7.2	Valg og fravalg af dyrlægebehandling	130

7.3	Vurdering af mål og regler i den økologiske drift i forhold til medicinanvendelse.....	132
7.4	Referencer.....	133
8	Muligheder for forbedringer.....	135
	<i>Mette Vaarst og Erik Steen Kristensen</i>	
8.1	Opsummering af videnssynesarbejdet vedrørende sundhed, velfærd og medicinanvendelse ved omlægning.....	135
8.2	Hvorledes opfattes dyrevelfærd i økologisk jordbrug.....	136
8.3	Regler, lovgivning og kontrol	139
8.4	Rådgivning.....	140
8.5	Forskning og uddannelse.....	142
8.6	Referencer.....	143
9	Er husdyrvelfærd i økologisk jordbrug noget særligt?	145
	<i>Hugo Fjelsted Alrøe, Mette Vaarst og Erik Steen Kristensen</i>	
9.1	Principperne i økologisk jordbrug	145
9.2	Forskellige opfattelser af husdyrvelfærd	146
9.3	Dyrevelfærd i et økologisk perspektiv	151
9.4	Konklusion.....	156
9.5	Referencer.....	156

Sammendrag

Økologisk jordbrug bygger i dag på et sæt af overordnede intentioner og motiver. Et af de overordnede mål med økologisk drift, som er beskrevet i kapitel 1, er "at sikre alle husdyr gode forhold, der er i overensstemmelse med deres naturlige adfærd og behov", og derved sikre en god dyrevelfærd. Undersøgelser har imidlertid vist, at den gode sundhedstilstand, som er fundet i nogle økologiske besætninger, i høj grad skyldtes det indhold, som den enkelte landmand lagde i de økologiske produktionsrammer. Det regelsæt, som regulerer økologisk jordbrug, garanterer således ikke automatisk en god dyrevelfærd.

Der er derfor et stort behov for at danne sig et overblik over situationen i økologisk malkekvæghold, herunder at samle erfaringer fra forskellige kilder og – med fokus på veterinære problemstillinger – at finde løsningsforslag og tilfredsstillende måder at imødekomme de økologiske målsætninger på inden for rammerne af den enkelte besætning. Formålet med arbejdet, der er præsenteret i nærværende rapport, har derfor været:

1. at skabe indblik i opfattelsen af hvilke ændringer, der sker i forbindelse med omlægningen set fra henholdsvis dyrlægens, konsulentens og landmandens synsvinkel,
2. at syntetisere den viden, der foreligger med hensyn til muligheder for øget velfærd, sygdomsforebyggelse og –behandling; herunder at vurdere mulighederne for at regulere og sikre en høj grad af sundhed og velfærd i økologiske malkekvægbesætninger.

Arbejdet er gennemført i en såkaldt vidensyntese, der i korthed går ud på at samle den eksisterende viden på et område og diskutere denne viden i et forum af eksperter inden for forskellige discipliner. Metoden er detaljeret beskrevet i kapitel 1.

For at give indblik i omlægningen til økologisk jordbrug set fra forskellige synsvinkler blev der i

løbet af sommeren 1998 gennemført interviews, hvor dyrlæger, konsulenter og landmænd blev spurgt om deres opfattelse af omlægningsituationen. Formålet med disse interviews var at give nogle præcise og sammenhængende opfattelser af omlægningen og efterfølgende undersøge og finde frem til nogle gennemgående temaer. "Omlægning til økologisk drift set fra dyrlægers og konsulentes synsvinkel" er beskrevet i kap. 2, mens "Landmændenes oplevelse af omlægning til økologisk drift" er beskrevet i kapitel 3.

Interviewene klargjorde bl.a., at rådgivningen er et meget vigtigt element, som går på tværs af de faglige temaer. "Rådgivning under hensyn til målsætning og regler i økologisk malkekvæghold" er derfor beskrevet i kapitel 4. Herudover gav interviewene anledning til at videnssynthesen skulle beskæftige sig med følgende temaer:

- Den økologiske kalv
- Den økologiske ko
- Medicinanvendelse i økologiske kvægbesætninger

Disse tre temaer er beskrevet i kapitel 5 "Sundhed og velfærd hos kalve og opdræt, i kapitel 6 "Den økologiske ko" og i kapitel 7 "Anvendelse af veterinære lægemidler".

I kapitel 8 "Muligheder for forbedringer" opsummeres resultaterne i de foregående kapitler, og i forlængelse heraf nævnes en række muligheder for forbedringer inden for regulering, rådgivning samt forskning og uddannelse.

Undervejs i forløbet viste der sig et stort behov for at diskutere, hvorvidt opfattelsen af dyrevelfærd i økologisk jordbrug adskiller sig fra opfattelsen i konventionelt jordbrug. I kapitel 9 "Er husdyrvelfærd i økologisk jordbrug noget særligt?" er dette spørgsmål uddybende beskrevet.

1 Baggrund, formål og metoder

Erik Steen Kristensen
Forskningscenter for Økologisk Jordbrug

1.1 Baggrund og formål

Økologisk mælkeproduktion er en stærkt stigende produktionsform i Danmark. I løbet af en tiårig periode er produktionen steget fra praktisk taget ingenting til i 1999 at omfatte knapt 700 autoriserede bedrifter og ca. 50.000 malkekøer MD-foods forventer, at 20-30% af konsummælksalget vil være økologisk i løbet af få år.

Den stigende produktion skyldes især stigende forbrugerinteresse. Denne interesse er bl.a. affødt af, at det konventionelle jordbrug i det seneste årti har været udsat for en del kritik med hensyn til forurening med næringsstoffer og pesticider samt

for stor brug af medicin, vækstfremmere og manglende hensyn til dyrevelfærd. Økologisk jordbrug er et alternativt og mere helhedsorienteret produktionssystem, der efter manges opfattelse er mere bæredygtigt end mange af de intensive, moderne produktionssystemer.

De danske myndigheders definition af økologisk jordbrug er første gang givet i 1987 i Lov om økologisk jordbrugsproduktion (nr. 363 af 10. juni 1987). I boksen er gengivet en beskrivelse, der stammer fra Aktionsplan II – Økologi i udvikling.

Økologisk jordbrug adskiller sig fra konventionelt jordbrug ved, at driften skal leve op til en målsætning om også at tage hensyn til f.eks. miljø, natur og husdyrvelfærd. Målsætningen er fastlagt af den økologiske bevægelse og opfyldelse af målsætningen blev oprindeligt sikret gennem egen regulering. De økologiske foreninger i Norden har tilsluttet sig følgende beskrivelse af økologisk jordbrug:

"Med økologisk jordbrug forstås et selv bærende og vedvarende agro-økosystem i god balance. Systemet baseres mest muligt på lokale og fornyelige ressourcer. Økologisk jordbrug bygger på et helhedssyn, som omfatter de økologiske, økonomiske og sociale sider i jordbrugsproduktionen både i lokalt og i globalt perspektiv. I det økologiske jordbrug betragtes naturen således som en helhed med sin egen værdi, og mennesket har et moralsk ansvar for at drive jordbruget således, at kulturlandskabet udgør en positiv del af naturen."

Denne meget overordnede målsætning er bl.a. uddybet i avlsgrundlaget for Landsforeningen for Økologisk Jordbrug (LØJ), der angiver følgende målsætninger for det økologiske jordbrug.

- Arbejde så meget som muligt i lukkede stofkredsløb og benytte stedlige ressourcer
- Bevare jordens naturlige frugtbarhed
- Undgå alle former for forurening, som måtte hidrøre fra jordbrugsmæssig praksis
- Fremme en dyrkningsmæssig praksis, som tager størst muligt hensyn til miljø og natur
- Producere fødevarer af optimal ernæringsmæssig kvalitet.
- Reducere jordbrugets forbrug af ikke-fornybare ressourcer, herunder fossile brændstoffer, til et minimum
- Arbejde hen imod, at byernes og fødevarerindustriens affaldsprodukter opnår en kvalitet, så de kan genbruges som gødningsmidler i jordbruget
- Give alle husdyr gode forhold, der er i overensstemmelse med deres naturlige adfærd og behov
- Gøre alt, hvad der er muligt, for at sikre, at alle levende organismer lige fra mikroorganismer til planter og dyr, som jordbrugeren arbejder med, bliver forbundsfæller

(Fødevarerministeriet (1999))

Boks 1.1 Beskrivelse af økologisk jordbrug

Det fremgår af beskrivelsen i boks 1.1, at udgangs-punktet er hele jordbruget og samspillet mellem menneske og natur. Husdyrene er ofte et vigtigt element i dette samspil; men det er væsentligt at være opmærksom på, at dyrene opfattes som en del af en større helhed, nemlig hele jordbrugsbedriften. I avlsreglerne for Landsforeningen Økologisk Jordbrug vedrører en af målsætningerne eksplicit husdyrene: "Give alle husdyrene gode forhold, der er i overensstemmelse med deres naturlige adfærd og behov".

For at nå målene er der udarbejdet et sæt af regler, der mere præcist regulerer økologisk jordbrug (se f.eks. Plantedirektoratets vejledning om økologisk jordbrug fra marts 1999). Love og regelgrundlaget er efterhånden ganske omfattende; men det mest centrale i relation til kvægbesætningen er følgende:

- Mindst 85% af foderet skal være af økologisk oprindelse, syntetiske smags- og foderstoffer er ikke tilladte
- Dyrene skal have adgang til græsning minimum 150 dage om året
- Alle dyr skal have adgang til daglig motion
- Forebyggende medicinering er ikke tilladt, medicinsk behandling kan først ske ved diagnosticering af en dyrlæge
- Ved behandling af dyr er tilbageholdelsestiden 3 gange den frist, der er fastsat af Fødevarerdirektoratet

Reglerne er under udvikling og opdateres fortløbende, f.eks. er det allerede nu planlagt, at andelen af økologisk foder over en årrække stiger til 100%. I de efterfølgende kapitler er der mere detaljeret redegjort for de aktuelle regler og den forventede udvikling.

Det må antages, at forbrugeren betragter det som selvfølgerigt, at dyrenes velfærd er god, når produktet bærer det røde Ø-mærke. Det er dog gennem en række forskningsaktiviteter blevet belyst, at den gode sundhedstilstand, som er fundet i en række økologiske besætninger, i høj grad skyldtes det indhold, som den enkelte landmand lagde i de økologiske produktionsrammer. De nuværende regler garanterer således ikke automatisk en god

dyrevelfærd. Nedsat velfærd skyldes næppe manglende vilje hos den enkelte landmand. Den vil formodentlig kunne skyldes en manglende viden om eventuelle problemers omfang i besætningen og disses konsekvenser for dyrene, samt efterfølgende manglende viden om mulighederne for at løse problemerne.

I økologisk jordbrug er det et grundlæggende princip at forebygge frem for at helbrede sygdom. Blandt andet derfor er adgangen til medicin mere restriktiv og kravene om tilbageholdelsestider efter medicinanvendelse strengere end i konventionelt landbrug. Dette medfører formentlig et mindsket medicinforbrug. Problemet er imidlertid, at der også kunne være risiko for, at syge dyr ikke bliver behandlet.

Der eksisterer et stort behov for at danne sig et overblik over situationen i økologisk malkekvæghold, samle erfaringer fra forskellige kilder og – med stærk fokus på veterinære problemstillinger – at finde løsningsforslag og tilfredsstillende måder at imødekomme de økologiske målsætninger på inden for den enkelte besætnings rammer. I lyset af det store antal nyomlæggere vil det være relevant at fokusere på omlægningsprocessen, det vil sige dels de måneder, det tager indtil en besætning kan godkendes som økologisk ("Ø-mærkeomlægning") og dels den proces som en driftsleder påbegynder ved omlægning, og som strækker sig ud over tiden til Ø-mærkeomlægning ("den økologiske proces").

Formålet med arbejdet, der er præsenteret i nærværende rapport, har været følgende:

1. at skabe indblik i opfattelsen af hvilke ændringer, der sker i forbindelse med omlægningen set fra henholdsvis dyrlægens og konsulentens og landmandens synsvinkel,
2. at syntetisere den viden, der foreligger med hensyn til muligheder for øget velfærd, sygdomsforebyggelse og –behandling; herunder at vurdere mulighederne for at regulere og sikre en høj grad af sundhed og velfærd i økologiske malkekvægbesætninger.

Arbejdet er blevet gennemført gennem en såkaldt vidensyntese. Vidensyntesen går i korthed ud på at samle den eksisterende viden på et område og diskutere denne viden i et forum af eksperter inden for forskellige discipliner. I det næste afsnit er metoden beskrevet detaljeret.

1.2 Metoder

Vidensyntesen er foretaget på et systemteoretisk grundlag, fordi systemtankegangen, der er baseret på den tværvideenskabelige systemteori, med fordel kan benyttes til at undersøge komplekse, tværfaglige problemstillinger som sundhed og velfærd i kvægbesætningen. Systemteorien giver et godt teoretisk grundlag for at beskrive og skabe operationelle opfattelser af komplekse problemstillinger. Målet er at kunne forstå helheden ud fra en forståelse af enkeltdelene. Herved sker der en forenkling og en abstraktion fra virkeligheden. Denne forenkling afhænger af de øjne, der betragter virkeligheden, og kan derfor altid diskuteres. Det centrale i systemforskningen er således ikke kun slutproduktet i form af system- og modelresultater. Bevidstheden om forenklingen, herunder betydningen af synsvinklen, hvilke kriterier der forenkles ud fra og/eller hvilke aspekter, der er i fokus.

Der findes en række artikler, der beskriver systemteorien og systemtænkningens anvendelse i forskningen. Blandt nyere artikler, der beskriver systemisk forskning i relation til begrebet bæredygtig-

hed og økologisk jordbrug, kan der henvises til Kristensen og Halberg, 1997; Alrøe og Kristensen, 1998.

I nærværende arbejde har den systemiske forskning omfattet:

1. Sammensætning af eksperter (ekspertgruppen)
2. Interviews af dyrlæger, konsulenter og landmænd
3. Temaidentifikation. Forenkling og beskrivelse

Indfrielse af disse trin beskrives i det følgende.

1.2.1 Sammensætning af ekspertgruppe

Et væsentligt element i den systemiske forskning er, at synsvinklen i sig selv er afgørende for resultatet. Derfor er det vigtigt, at der inddrages et passende antal forskellige synsvinkler, hvilket kan opnås gennem sammensætningen af ekspertgruppen. FØJO's bestyrelse og brugerudvalg har udvalgt nedennævnte personer ud fra deres forskellige forskningsfaglige ekspertise samt interesse for og kendskab til sundhed og velfærd i kvægbesætningen.

For god ordens skyld bør det nævnes, at eksperterne i relation til de efterfølgende kapitler alene har bidraget med eventuelle kommentarer, mens det er de nævnte forfattere, der har ansvaret for indholdet i kapitlerne.

Ekspertise	Navn	Institution
Velfærd	Niels Peter Baadsgaard Jan Tind Sørensen Lis Alban	Danmarks JordbrugsForskning Danmarks JordbrugsForskning Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole
Adfærd	Lene Munksgaard/Margit Bak Jensen	Danmarks JordbrugsForskning
Avl og Genetik	Just Jensen	Danmarks JordbrugsForskning
Staldindretning	Niels Rørbech Kaj Hansen	Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole Danmarks JordbrugsForskning
Fodring, afgræsning og produktionssystemer	Troels Kristensen Lisbeth Mogensen	Danmarks JordbrugsForskning Danmarks JordbrugsForskning
Sygdomsbehandling, klinisk diagnostik	Stig Milan Thamsborg Torben Bennedsgaard	Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole

Kvægsygdomme	Thomas Krogh Nielsen	Statens Veterinære Serumlaboratorium
Rådgivning og sygdomsbehandling	Peter Enemark Jens Yde Blom Hans Jørgen Andersen Kenneth Krogh Malene Müller	Landskontorer for Kvæg Landskontoret for Kvæg Mejeriforeningen Den Danske Dyrlægeforening Foreningen for Integreret VeterinærMedicin

1.2.2 Interviews af dyrlæger, konsulenter og landmænd

For at give indblik i omlægningen til økologisk jordbrug set fra forskellige synsvinkler blev der i løbet af sommeren 1998 gennemført 2 interviewrunder, hvor i alt 12 dyrlæger, 4 konsulenter og 10 landmænd blev udspurgt om deres opfattelse af omlægningssituationen. Formålet med disse interviews var at give nogle præcise og sammenhængende opfattelser af omlægningen og efterfølgende undersøge og finde frem til nogle gennemgående temaer. Disse temaer blev fremlagt for og diskuteret i ekspertgruppen og udgjorde således en væsentlig forankring i hele videnssynthesen.

1.2.3 Temaidentifikation, forenkling og beskrivelse

Interviewene gav anledning til følgende temaer:

- Den økologiske kalv
- Den økologiske ko
- Medicinanvendelse i økologiske kvægbesætninger

Der blev i løbet af 1998/1999 afholdt i alt 3 møder i ekspertgruppen, hvor ovennævnte temaer blev fremlagt og diskuteret. I løbet af de første

møder blev det klart, at rådgivningen udgjorde et meget vigtigt element, som gik på tværs af ovennævnte temaer. Der blev herefter identificeret følgende hovedinddelinger:

- Omlægning til økologisk drift set fra dyrlægers og konsulents synsvinkel
- Landmændenes oplevelse af omlægning til økologisk drift
- Rådgivning under hensyn til målsætning og regler i økologisk malkekævhold
- Sundhed og velfærd hos kalve og opdræt
- Den økologiske ko
- Anvendelse af veterinære lægemidler

Disse hovedinddelinger blev beskrevet og udgør således kapitel 2-7 i nærværende rapport. Kapitel 8 "Muligheder for forbedringer" indeholder en opsummering af resultaterne i de foregående kapitler, og i forlængelse heraf nævnes en række muligheder for forbedringer inden for regulering, rådgivning samt forskning og uddannelse. Undervejs i forløbet viste der sig et stort behov –for at diskutere hvorvidt opfattelsen af dyrevelfærd i økologisk jordbrug adskiller sig fra opfattelsen i konventionelt jordbrug. I kapitel 9 "Er husdyrvelfærd i økologisk jordbrug noget særligt?" er dette spørgsmål uddybende beskrevet.

1.3 Referencer

- Alrøe, H.F. og Kristensen, E.S. 1998. Bæredygtighed og økologisk jordbrug. Landbruksøkonomisk Forum nr. 3.
- Fødevareministeriet 1999. Aktionsplan II – Økologi i udvikling, Strukturdirektoratet, Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri.
- Kristensen, E.S. og Halberg, N. 1997. A systems approach for assessing sustainability in livestock farms. EAAP Publication nr. 89, 16-30.
- Plantedirektoratet, 1999. Vejledning om økologisk jordbrugsproduktion. Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri, 45 pp.

2 Omlægning til økologisk drift set fra dyrlægers og konsulenterens synsvinkel

Mette Vaarst

Afd. for Husdyrsundhed og Velfærd, Danmarks JordbrugsForskning

2.1 Indledning

Gennem det seneste år har dyrlægerne i stigende grad forholdt sig til økologisk jordbrug. Dette er sket i takt med, at driftsformen blev mere og mere udbredt og de fleste dyrlægepraksis blev tilknyttet en eller flere økologiske besætninger. I lederen i Dansk VeterinærTidsskrift den 1. Maj 1998 (81, s. 337; gengivet i appendiks) påpegede man således, at danske dyrlæger jævnligt stødte på problematiske områder i den økologiske husdyrproduktion, og at man i økologiske besætninger ser dyr, der skulle have været behandlet eller aflivet. Man påpegede også, at de økologiske regler kan medføre, at sygdom bliver en kostbar affære i økologiske besætninger, hvorfor man var langsommere til at behandle disse dyr. Det anses blandt andet som værende dyrlægens pligt at tage sig af dyrene og holde dem fri for sygdomme. Afslutningsvis udtalte man således følgende fra Den Danske Dyrlægeforening: "Danske dyrlæger vil gerne i en tættere dialog med økologerne og deres organisationer. Mere rådgivning synes at være en farbar vej til løsning af de nævnte problemer, der heldigvis er af begrænset omfang".

Viden om sundhedstilstanden i økologiske besætninger kan opsøges ad flere forskellige veje. Vi kunne have valgt at gå ud i et stort antal besætninger og undersøge dyr og analysere tilgængelige sundhedsrelaterede data. Det kunne være en lærerig, men også tidskrævende opgave. Det svar, vi kunne få ad denne vej, var imidlertid ikke hele svaret på vores spørgsmål: hvad sker der med en besætning under omlægning til økologisk drift? Dette spørgsmål inddrager både kendsgerninger og oplevelse. Oplevelsen inddrager i høj grad også omverdenen: de mennesker, der færdes i og om-

kring gården og aftager dens produkter. De ovenfor nævnte udmeldinger fra Den Danske Dyrlægeforening havde bragt lige netop dette perspektiv ind i billedet: at økologerne gennem deres omlægningsproces også påvirker samarbejdspartnere. De må gennem deres jævnlige kontakt til en eller flere økologiske besætninger nødvendigvis have en række erfaringer i nogle besætninger, som de har kendt som både ikke-økologiske og økologiske. Dyrlægerne må sammen med kvægbrugskonsulenterne betragtes som besætningsejerens nærmeste samarbejdspartnere i arbejdet med dyrene. Disse forhold gør det interessant at høre om denne gruppes konkrete erfaringer i økologiske besætninger samt diskutere "produktet" af disse erfaringer og den deraf affødte holdning til omlægning til økologisk drift. Vi valgte efterfølgende at tilvejebringe denne viden gennem en række interviews, som er beskrevet i afsnittet om materialer og metoder.

I det følgende vil de temaer, som dyrlægerne og konsulenterne har berørt i interviewene, blive beskrevet. Konkrete oplevelser vedrørende kalvehold, malkekvæghold og medicinanvendelse vil indledningsvis blive beskrevet i ganske få temaer. Derefter vil perspektiver på samarbejde og rådgivning blive fremlagt. Fremlæggelsen vil først belyse forskellige temaer, som omhandler forskellige aspekter af samarbejdet mellem de økologiske landmænd under og efter omlægningsprocessen. Derefter vil disse temaer blive sammenfattet i en egentlige historie om oplevelsen af omlægning af den økologiske besætning. Det særlige ved denne analyse og historie er, at den omhandler omlægning til økologisk drift gennem andres øjne: nogle personer, der står uden for beslutningerne på går-

den, men i varierende grad, og med forskellige tilgangsvinkler og niveauer af åbenhed og forståelse af den enkelte landmands situation, træder inden for gårdens rammer. Betydningen af denne vinkel på oplevelsen af omlægning vil blive diskuteret efterfølgende, tillige med den generelle diskussion af interviewresultaterne. Diskussionen befinder sig således på flere forskellige planer, idet dyrlægerne og kvægbrugskonsulenterne diskuterer sideløbende med fremlæggelse af deres erfaringer, og efterfølgende diskuteres så disse erfaringer og omdrejningspunkterne for diskussion.

Spørgsmål, som rejses i afsnittet vedrørende det økologiske kalvehold, den økologiske malkekvgbesætning samt vedrørende medicinanvendelse, vil blive berørt særskilt i kapitlerne 5-7.

2.2 Materiale og metoder

2.2.1 Gennemførelse af kvalitative interviews

Undersøgelsen blev gennemført ved hjælp af individuelle kvalitative interviews af en varighed på 1½-2 timer. Der var sendt brev ud til alle interviewpersoner, hvori formålet med projektet kort blev forklaret. Interviewpersonerne blev derefter kontaktet af interviewerens (forfatteren af dette kapitel) for at aftale tid og sted for interviewet, og eventuelt få svar på supplerende spørgsmål. Alle interviews foregik enten i interviewpersonens hjem, klinik eller kontor. Dette valg blev truffet ud fra en betragtning om at belaste interviewpersonen mindst muligt (kun tage den tid, som interviewet tog, ikke kørsel eller andet "besvær"). Derudover var det interviewerens erfaring fra tidligere interviews, at et afslappet interview bedst finder sted i interviewpersonens vante rammer. Dette valg kunne medføre korte afbrydelser (f.eks. et telefonopkald eller børn, som kom hjem fra skole), men det var interviewerens vurdering at disse ulemper blev opvejet af fordelene ved en afslappet interviewperson. Hvert interview blev indledt med en kort introduktion til formål samt metode for disse interviews. Der var på forhånd udarbejdet en interviewguide med 14 spørgsmål. Hvert af disse spørgsmål skulle uddy-

bes efter den enkelte interviewpersons arbejds- og erfaringsfelt. Interviewene var såkaldte semistrukturerede kvalitative interviews (Kvale, S. 1996. *InterViews*. Sage Publications, USA, pp. 326). Det blev tilstræbt ikke at søge uddybelse af spørgsmål, hvor interviewpersonen ikke havde nogen erfaring (en kredsdyrlæge ville f.eks. ikke blive bedt om at uddybe sine praktisk-kliniske erfaringer). Alle interviews blev optaget på minidisc.

2.2.2 Udvalgelse af dyrlæger og konsulenter

De medvirkende dyrlæger og konsulenter blev valgt ud fra deres bidrag til debatten om økologisk husdyrhold i fagtidsskrifter og ved faglige møder. Det blev vurderet at 15 interviewpersoner ville kunne dække området tilstrækkeligt samtidig med at det ville være en overkommelig opgave at gennemføre 15 interviews. Muligheden for at inddrage flere interviews blev dog holdt åben, hvis interviewerens vurderede at de første 15 interviews ikke dækkede området tilstrækkeligt.

2.2.3 Analyse af interviews

Alle interviews blev udskrevet i deres fulde længde, og interviewpersonerne blev anonymiseret (dyrlæge/konsulent+bogstav). Hvert interview blev herefter opdelt i meningskategorier, som hver blev tildelt en kort overskrift (et ord op til en sætning). Ved en meningskategori forstås i denne undersøgelse en udtalelse – en sætning eller en ordveksling – som kan forstås selvstændigt og udtrykker en holdning eller et aspekt af interviewpersonens erfaringer eller stillingtagen i forhold til de diskuterede emner. Herefter blev alle interviews samlet i et fælles dokument, og hver meningskategori fik tildelt en eller flere koder, som samlede flere meningskategorier under en "paraply" (en overskrift som samlede flere meningskategorier, f.eks. "skuffelse over økologer" eller "misforstået kalvevelfærd"). Titlerne og inddelingen i disse paraplyer opstod efterhånden som kodningen (benævnt "axial kodning") skred frem. Herefter samledes paraplyerne i temaer (endnu større grupper af meningskategorier, som er underinddelte i paraplyer). De enkelte temaer blev herefter gennemarbejdet ved at vende tilbage til

meningskategorierne under hver overskrift, og nuancerne indenfor det pågældende tema søgtes hermed belyst og beskrevet fra forskellige vinkler. Afslutningsvis blev historien samlet kronologisk i en såkaldt paradigmatiske model, modificeret efter Strauss & Corbin (1990, *Basics of Qualitative Research*, Sage Publications, USA, pp. 270).

2.3 Det økologiske kalvehold

Kalveholdet var en del af den økologiske besætning, som mange af de interviewede dyrlæger og konsulenter understregede som et problemfelt, sådan som de havde oplevet det i deres egen praksis. De erfarede aspekter af kalveholdet bliver fremlagt som temaer og efterfulgt af en kort opsummering og perspektivering af nogle af områderne. Selve diskussionen vil blive henlagt til kapitel 5 om kalveholdet.

2.3.1 Kalvens første døgn hos moderen

Kælvning og kalvens første døgn hos koen blev stort set ikke berørt af nogle af de interviewede, hverken positivt eller negativt. Det blev nævnt enkelte gange, at man i tilfælde af paratuberkulose i en besætning burde undgå ko-kalv-samvær, og at det krævede overvågning. En af de interviewede dyrlæger mente, at det var oplagt at arbejde mere intenst med paratuberkuloseproblematikken i økologiske besætninger.

2.3.3 Kalvenes tidlige udeliv

Flere af de interviewede dyrlæger og konsulenter oplevede ikke generelle problemer med kalvene, hverken i forbindelse med fodring eller opstaldning. Derimod blev kalvenes udehold fra en alder af 3 måneder fremhævet som et klart problemområde. Vanskelighederne med at håndtere græsmarkscoccidiose var det gennemgående tema i denne diskussion.

Løbe-tarm-orm blev ikke betragtet som et væsentligt problem, hverken hos gruppen af de ganske unge 3-måneders kalve eller blandt ældre ungdyr. Flere nævnte, at man i de økologiske besætninger, som de kendte til, ikke havde parasitbehandlet i årevis, heller ikke da de pågældende be-

sætninger var konventionelle. En enkelt dyrlæger mente, at det ville være relevant at gennemføre en mere systematisk overvågning og rådgivning, specielt med hensyn til parasitter, og at det var et af de områder, hvor dyrlæger burde være bedre rustede til at være "økolog-rådgivere". Han havde en mistanke om potentielle og oversete problemer med parasitter i nogle af de økologiske besætninger, som han var tilknyttet.

Problemet ved udbinding af småkalve blev tildels relateret til klimatiske forhold, som vejr, kulde osv. gennem sommeren. Enkelte fremhævede fordele ved at have kalvene ude, men fremhævede også i samme åndedrag, at det kom an på vejrforholdene. Dyrlæge N fremhævede problemer med syge kalve, der blev sat måneder bagud gennem deres ude-ophold. Denne dyrlæge relaterede det især til den kendsgerning, at landmanden havde brug for tid til at vænne sig til en større overvågningsindsats. Denne indsats omfattede for eksempel også, at man ifølge hendes erfaringer blandt andet at man skal lære kalvene at gå ind i dårligt vejr: "*... nu har det været en elendig sommer. Jeg tror, at reglen om at kalvene skal ud er god nok, for vi får tømt staldene. De får gjort rent.*". Denne dyrlæge mente, at dét at få kalvene ud, få tømt staldene og gjort rent var godt nok, men hvorvidt udeopholdet skulle gennemføres burde stadigvæk kunne indrettes efter de klimatiske forhold i løbet af den aktuelle sommer. To af de interviewede konsulenter havde erfaringer for, at det kunne gå godt og kalvene kom til at se godt ud, men det havde krævet en stor indsats de pågældende steder, og deres erfaringer byggede mest på den foregående – meget tørre – sommers resultater.

Andre havde oplevet massive problemer med kalveflokkene, der kom ud med svære sygdomsproblemer og dødsfald til følge. Nogle af problemerne blev tilskrevet manglende erfaringer med at have kalvene ude, heriblandt en forventning om at de kunne æde græs i en meget ung alder. Andre havde oplevet problemer også i flokke, som blev fodret efter normalt foderniveau (fodret som om de havde været på stald). Forklaringen på disse problemer var hos nogle anvendelse af de samme områder flere år i træk, for eksempel ved at indrette et areal i umiddelbar tilknytning til stalden.

Kalvene kunne således gå ud og ind mellem selvestalden og deres vante dybstrøelsesarealer og en dertil indrettet udendørs fold, dog med store sygdomsmæssige problemer til følge i de tilfælde, hvor en infektion – væsentligst coccidiose – havde været inde på området én gang. Valgte landmanden alternativt at flytte kalvene rundt på rene arealer, eller stillede man krav om nye og rene arealer til de små kalve hvert år, blev konsekvensen ofte, at kalvene kom langt væk fra hus og staldbygninger med deraf vanskeligere overvågningsmuligheder.

Et af de specielle problemer, der blev fremhævet i forbindelse med kalvenes udeophold, var udsætning af kalve sent på sommeren. Det blev fremhævet som specielt problematisk, at små kalve blev sat på græs på et tidspunkt, hvor det begyndte at blive efterår. Oplevelsen i denne forbindelse var, at det simpelthen var for barsk (koldt, fugtigt og blæsende) for de små kalve, og de i denne periode ofte blev stærkt svækkede og forkomne. Efteråret kom ikke altid på samme tidspunkt fra år til år, og det blev fremhævet som urimeligt at sætte små kalve ud i et klima, som reelt var "efterår".

Herudover blev den løbende udbinding af kalve – hvor man i den praktiske driftsledelse ofte var henvist til at anvende samme areal – i sig selv fremhævet som et problem. Dels størrelsesforskellen inden for en flok, og dels det at små og nye, modtagelige kalve kom ud på arealer, hvor der gennem flere måneder havde gået ældre kalve.

At tage kalve på stald blev af nogle dyrlæger betragtet som en del af behandlingen og som sådan ikke noget, der var behov for at søge dispensation til. "Behandling" blev således fortolket som alle de tiltag, der blev gjort for at bringe – i dette eksempel – kalvene i balance igen. Det forekom dem helt naturligt at beordre kalvene ind på stald for at varetage deres tarv. Andre dyrlæger tolkede derimod begrebet "behandling" mere snævert og mente, at landmænd, der fandt reglerne besværlige og følte sig usikre med hensyn til kalvene, så ville lægge pres på dem, med henblik på at kalvene skulle ind. De syntes således, at det var et uhand-

terbart og urimeligt pres at give dyrlægen bemyndigelse til at tilsidesætte reglerne.

Der var forskellige holdninger hos dyrlægerne om nytteværdien af medicinsk behandling af coccidiose. De fleste konsulenter og dyrlæger fremhævede, at uanset hvordan man greb ind, når problemet først var konstateret, så ville det pågældende hold kalve være "sat tilbage". En enkelt dyrlæge tilbageviste dette som "sludder", man kunne komme langt med behandling, men ikke desto mindre fandt han det irriterende, at man skulle vente til de var syge "når man vidste, at det ville dukke op". Det irriterede den samme dyrlæge, at dyrlægestanden som helhed stod så hjælpeløs over for coccidiose- og andre kalveproblemer: det var oplagt et af de områder, hvor der var behov for en indsats.

2.3.3 Opstaldning

I forbindelse med omlægningen havde flere dyrlæger oplevet tumult i kalveholdet i relation til opstaldning. Hvor kalvene måske i længere tid havde gået i enkeltbokse, skulle de nu i flokke. Overvågning og fodertildeling skulle udvikles, og at lære at indrette stabile flokke har vist sig at kræve en vis grad af tilvænning: "*... Og der har været lange perioder, hvor vi har snakket kalve næsten hver gang jeg kom, og hvor vi har ændret management. Altså, i en af de besætninger Der har vi lavet det sådan, at når han flytter dem fra en lille gruppe, hvor de går enkeltvis, over til at de skal gå sammen, der er han begyndt at forstå at rangordenen er en vigtig del af en kalvs tilværelse. Det har været nogle af de ting, vi har arbejdet med, hvordan han flytter dem rundt og hvor han har dem til at gå ude.*" (Dyrlæge N).

Enkelte interviewpersoner påpegede potentielle problemer med hygiejne i forbindelse med kalveopstaldning, blandt andet omkring drikkekar og fodertrug, samt ved udmugning.

Enkelte af de interviewede dyrlæger havde erfaringer for, at der var ben- og klovp problemer i forbindelse med ibrugtagning af dybstrøelse til kvier og ungdyr. Lange, bløde og ubeskårne klove kan give en unødigt belastning af dyrenes ben. Hvis de sættes ind i en spaltstald som kælvekvier,

forstærker dårlige klove vanskelighederne i tilknytning til tilvænning.

2.3.4 Fodring og tildeling af mineraler og vitaminer

Fodring af kalve i økologiske besætninger blev ofte oplevet som et problem. Det drejede sig om fremskaffelse af en ordentlig proteinkilde, især ved fravænningsen af mælk. En dyrlæge nævnte erfaringer med manglende vitamin- og mineraltildeling som et overgangsproblem. Ifølge denne dyrlæge kunne man købe kalvefoderblandinger, som ikke indeholdt de nødvendige mineraler og vitaminer, sådan som konventionelle kalveblandinger gør. Det var ikke forbundet til "den økologiske driftsform", men simpelthen noget man skulle lære. Ligeledes nævnte et par af de interviewede konsulenter, at de havde oplevet problemer med tildeling af ko-mælk i besætninger, som før omlægningen havde brugt mælkepulver, og at de derefter havde problemer med at få kalvene fra mælk og over på fast foder, hvor kraftfoderblandingen blev nævnt som det mest kritiske. De gode kraftfoderblandinger fandtes, men de var bare for dyre. En tredje af de interviewede konsulenter fremhævede, at det var "selvvalgte problemer":

Konsulent M: "... Men jeg er brandirriteret over, at det er et problem at fodre kalve, det er noget, man gør til et problem. Men jeg tror, at de færdige blandinger sommetider er for proteinrige, for det er jo noget med – for kalven – at gå fra det ene protein til det andet og det er et nyt ... jeg siger gerne de skal trappe mælken ned. Man er jo helt afgjort tvunget til at tænke forskelligt i forskellige systemer, og der er jo ingen patentløsninger på noget som helst. Men jeg vil bare sige, at med småkalve der laver man tit og ofte nogle problemer for sig selv, som man slet ikke behøver. Man kan lige så godt bruge de råvarer, man har på ejendommen og også via den vej højne den økologiske andel i fodret..."

2.3.5 Kalvenes rolle i besætningen og som besætningens fremtid

Kalvenes trivsel – både ude og inde – blev af mange fremhævet som et spørgsmål om pasning, og at man brugte den nødvendige tid på det: "... det er så banale problemer at løse! Forstå mig ret, kalve-

trivsel, det er forholdsvis nemt løst, hvis du vil, med en målrettet arbejdsindsats og noget systematik og hygiejne. Det er fodring og nærmiljø og hygiejne. Belægningsgrad ..." (dyrlæge C).

Behov for en mere intens overvågning og god pasning omfattede både den daglige pasning, samt overvågning og pasning i forbindelse med sygdom, hvor nogle af dyrlægerne havde erfaringer med at blive tilkaldt til meget syge kalve, som ikke var blevet opdaget før. Dette var ikke blot i økologiske besætninger, men blev nævnt som et generelt problem: det går for stærkt med at få dem fodret og "... de har ikke set det, når de er gået forbi..."

Andre havde oplevet, at besætninger, som havde haft problemer med kalvene, løste dem ved omlægning til økologisk drift. Disse dyrlæger tilskrev kalveproblemerne som "sjusk", der simpelthen blev rettet og strammet op i forbindelse med omlægning. En enkelt dyrlæge havde oplevet, at de lokale kvægbrugskonsulenter havde taget grundigt fat i kalveholdet i nogle besætninger under omlægning, hvorefter det var begyndt at gå rigtig godt.

En af de bekymringer, som var dominerende i diskussionen om følgerne af kalvenes udeophold, var bekymringerne for selve besætningens fremtid. Der bliver stillet en række krav til den økologiske ko og den økologiske besætning, og der blev gentagne gange rejst spørgsmål om hvorvidt kalve, der havde fået en "hård medfart" i den første del af deres tilværelse og som følge heraf til tider var blevet sat måneder tilbage, kunne leve op til disse krav til fremtiden som økologisk ko: "... 10-12-14 dage efter de er lukket ud så får de den her diarre ... og hvis de ikke griber ind med det samme og lukker dem på stald, så bliver de syge – RIGTIG syge, og så får vi en årgang af kvier, der slet ikke rigtig bliver til noget..." (konsulent I). Andre mente, at det burde give stof til eftertanke hos den enkelte landmand, og at et hold kalves eller kviers fejlslagne opvækst var noget man lærte af: "... dem, der havde de ringeste kalve, hvis de virkelig havde fået smæk et år, så lavede de aldrig den fejl igen. Og det kan jeg også fornemme, at det virker, når de rigtig har fået smæk, hvor de kunne se, hvor dårligt ungkreaturerne ser

ud, og hvordan en halv eller en hel årgang af kvier kommer for sent med kalv, fordi de er så udpinte..." (Dyrlæge B).

En dyrlæge fremhævede, at det var vigtigt med god pasning, men ikke engang god pasning kunne løse problemer, som basalt set kommer af, at der er mange dyr i en besætning. Hvis der i en besætning kommer 50 kalve inden for 3 måneder, er der så mange dyr, som er modtagelige og potentielle smittebærere, at problemer stort set er uundgåelige: "... og så står der sådan en 50-årig kone, som jeg ved om, at kun kan sgu passe kalve og jeg ved at hun er ude tidligt om morgenen og hun står og græder og hun forsøger at elektrolytbehandle om morgenen og om aftenen og sent, og når hun græder over at de dør for hende, så blive jeg sgu ydmyg. Før i tiden sagde jeg, at det var et pasnings spørgsmål ... så generelt vil jeg sige, at sundheden er stigende, men vi har nogle slemme hurdler tilbage, og den ene er kalvedødeligheden ... den er simpelthen uacceptabel, og det er bestemt svært at komme ud af, for det er en hel klar virkning af en stor besætning."

2.3.6 Sygdomsbehandling og medicinering

Flere af de interviewede dyrlæger havde oplevet, at sygdomsfrekvensen rent faktisk faldt i malkeko-besætningen, især hvad angik stofskiftebetingede lidelser, men til gengæld syntes sygdomsniveauet hos kalvene at stige. Det var især diarréproblemer, hvorimod luftvejslidelser ifølge manges erfaringer ikke var så dominerende. Det sidste kunne hænge sammen med større og mere luftige stalde.

Det var vanskeligt for de fleste dyrlæger, som havde denne erfaring med øget diarré- og trivselsproblemer hos kalvene, at identificere problemets art, men det blev blandt andet tilskrevet eksperimenter med nye opstaldningsformer, mangel på gode foderblandinger og at kalvene var den mindst værdifulde gruppe og derfor den, som man fokuserede mindst på. Flere dyrlæger havde også oplevet, at det forholdt sig sådan i økologiske besætninger: eftersom de var underlagt de samme markedsmekanismer som konventionelle og ovenikøbet havde forlængede tilbageholdelsesfrister og ingen udlevering af medicin, så blev der heller ikke tilkaldt dyrlæge til en tyrekalv i økologiske besætninger. I forlængelse af at kalvene ofte blev

opfattet som besætningens "tabergruppe" blev tilbøjeligheden til at underbehandle dem (undlade medicinsk behandling når de er syge) også nævnt som en risiko. Den nye lempelse af reglen om udlevering af medicin til efterbehandling af kalve blev i den sammenhæng fremhævet som hensigtsmæssig, netop i lyset af at kalvene ikke havde stor økonomisk værdi og ikke var direkte producerende. Samtidig kunne flere af de interviewede dyrlæger og konsulenter godt se dilemmaet med, at "troværdigheden kan få et knæk", hvis man i økologiske besætninger opbevarede medicin.

2.3.7 Reglerne og bag reglerne i relation til kalve

Reglerne vedrørende kalves udeophold blev af de fleste opfattet som u hensigtsmæssige og fjerne fra praktisk landmandsliv: "... det er for firkantet en regel. Jeg har meget sympati for at de skal på græs og alt sådan noget, men det er kritisk for dem lige i den alder, og så må man gå ind og vurdere ... for når de kommer op i halvårsalderen, så er der jo ikke nogen problemer ..." (dyrlæge E). De fleste dyrlæger mente, at de kunne forudsige, når en gruppe kalve ville få sygdomsproblemer i forbindelse med at blive lukket ud, og fandt det firkantet og urimeligt – især over for dyrene – at de skal ud når man på forhånd pga. vejr og lille græsmængde på den mark, der var til rådighed for kalvene, kunne sige, at de ville blive syge.

Det gav også anledning til, at tingene blev vendt lidt på hovedet, når det af en konsulent blev fremhævet som et tilvænnings spørgsmål til reglerne at landmændene skulle lære "... at buske at søge dispensation til dem, der er inde ... hvor det var helt naturligt at holde dem inde og sådan skulle det være ... og der skal de vende sig om og buske at sende en dispensationsansøgning ind." (konsulent I). At lære at holde kalve under økologiske forhold omfatter tilsyneladende ikke blot en tilvænning til at overvåge og passe kalve ude, men også at "vænne sig til – nærmest per automatik – at sende dispensationsansøgninger ind". Det fremlægges således, at det stadig er naturligt for den enkelte landmand at have dem inde, men nu skal man så bare forholde sig til en omverden, der kræver at de kommer ud, og det gør man ved at søge dispensation.

Kalve blev også nævnt som en dyregruppe, for hvilken reglerne til tider tangerede "barnepige-pjat". Som eksempel på dette blev nævnt, at man ifølge det nye kalvedirektiv skulle sikre råmælkstildeling inden 6 timer; det blev nævnt som en vejledning, der var helt relevant som vejledning og naturligt tilhørte "god driftsledelse", men direkte tåbelig at skrive i en lovgivning. Rammerne for kalvene kan beskrives, og hensigten – at kalvene skal have det godt, dyrevelfærden skal være i orden – kan konkretiseres og relateres til rammerne, men derudover ville detaljerede regler blot i bedste fald virke overflødige og i værste fald hindrende for hensigtsmæssig indretning af nogle typer bedrifter.

Omvendt fremhævede andre, at det virkede særdeles uhensigtsmæssigt at lave regler, som lagde op til forholdsvis uprøvede måder at gøre tingene på – såsom at have flokke af kalve ude fra en alder af 3 måneder – uden at kunne give bedre vejledning om forskellige hensigtsmæssige og praktisk anvendelige måder at gøre dette på; reglerne kom på denne måde til at stå alene og tomme, forstået på den måde at man ikke kan henvise til anvendt og afprøvet praksis. Der blev givet udtryk for frustration over at man som fagfolk ikke kunne komme med gode råd og formidle erfaringer videre på dette område.

2.3.8 Kalvene ude af besætningen: eksport og salg af økologiske kalve

Flere af de interviewede personer fandt det paradoksalt og dobbeltmoralsk, at økologerne har stramme regler for, hvorledes kalvene skal fodres, opstaldes og holdes inden for den økologiske bedrift, men at de samme økologer sælger kalve til intensive kalveproduktionsbesætninger og/eller eksporterer dem. De rejste således spørgsmålet om, hvorvidt den økologiske driftsleder så at sige har et ansvar for "sine dyr" uden for sin egen besætning, og om man kan forsvare at holde den økologiske fane højt vel vidende, at de kalve, man sælger, måske skal leve et liv med meget medicine-

ring og levevilkår, som ligger fjernt fra de intentioner, som gør sig gældende inden for den økologiske driftsform.

2.4 Den økologiske malkekvægbesætning

Malkekvægbesætningen blev af mange beskrevet som relativt ukompliceret at lægge om til økologisk drift. Bortset fra medicineringsreglerne var der intet i reglerne, der virkede umiddelbart ulogisk. Der var heller intet, der adskilte den økologiske malkekvægbesætning væsentligt fra konventionelle besætninger. Nogle af dyrlægerne havde erfaringer med fodringsmæssige problemstillinger og deraf følgende stofskiftelidelser. Der var generelt erfaret problemer med yversundhed og "celletal" i varierende grad i forhold til den konventionelle drift. Dette afsnit vil blive meget opsummerende, idet mange af temaerne i det følgende afsnit (2.5) om oplevelsen af omlægning også vedrører malkekvægbesætningen, f.eks. diskussion om turbulens i forbindelse med staldbyggeri, omlægning af rutiner og tanker om nye avlsmål.

2.4.1 Erfaringer med sundhed og sygdom i malkekvægbesætningen under og efter omlægning til økologisk drift

Yverbetændelsesproblemer og problemer med høje og svingende celletal blev af stort set alle fremhævet som det dominerende problem i den økologiske malkekvægbesætning. Derudover beskrives lungeorminfektioner hos malkekøer som et område, der kan volde problemer i overgangsperioden.

De fleste dyrlægers erfaringer peger på, at spektret og niveauet af sygdomme stort set er uændret i den enkelte økologiske besætning, og nogle har erfaret, at niveauet bliver lavere inden for den samme gård i forhold til omlægning, men spektret, især med hensyn til infektionsslidelser, er stort set uændret med størst vægt på mastitis og kalvediarrré.

2.4.2 Stofskiftelidelser

Nogle af dyrlægerne og konsulenterne havde erfaring for, at niveauet af stofskiftelidelser faldt i de økologiske besætninger: "... vi står tilbage med mastitis, og det er også et problem, det er det. Det skal jeg ærligt tilstå. Men mange af de andre sygdomme skal vi ud og lede efter i dag. Jeg har fået en som er blevet omlagt her i år, , og da jeg så kom ned og snakkede om ketose med ham, så stod de og grinede, de to brødre".

Andre havde haft erfaringer med, at der i omlægningsperioden var problemer med at få foderrationen sammensat således, at den dækkede køernes behov. I enkelte besætninger var der konstateret "sult" og ketoseproblemer, som blandt andet blev løst ved at lade deres mælkeydelse falde til under det niveau, som de havde potentiale til. Hensynet til hvad der var "økologisk foder", "50% økologisk foder" og "ikke-økologisk foder" havde i omlægningsperioden været dominerende i forhold til, hvad der var hensigtsmæssigt for dyrene. De interviewede konsulenter mente, at der generelt ikke var problemer med at sammensætte en fornuftig økologisk foderplan. Det kunne dog i visse tilfælde være vanskeligt at sammensætte en foderplan med "omlægningsfoder".

Udviklingen med hensyn til stofskiftelidelser i den enkelte økologiske besætning skal ses i lyset af geografiske områder. Således var der meldinger fra Sjælland om en klar forbedring af dyrenes sundhedstilstand, og denne forbedring blev i høj grad tilskrevet en foderændring alene, fordi der blev brugt store mængder grovfoder i de økologiske besætninger, og det alene var nok til at forbedre sundhedstilstanden. Dette sammen med, at de kom på græs og fik motion hver dag havde i nogle besætninger stort set fjernet stofskiftelidelser.

2.4.3 De økologiske regler for malkekvægsbesætningen

Reglerne vedrørende den økologiske malkekvægsbesætning blev opfattet som relativt logiske (erfaringer og holdninger vedrørende regler om medicinering og tilbageholdelsestid i forbindelse med medicinsk behandling fremlægges særskilt i afsnit

2.4). De blev ikke forbundet med nogen risiko, og der var enighed om, at man forstod det logiske i dem. En eventuelt manglende forståelse af reglerne blev snarere ledt i retning af en manglende forståelse af, hvorfor reglerne ikke var strammere, fordi der i bund og grund ikke var noget, der gennem reglerne signalerede en stræben efter "bedre dyrevelfærd end de konventionelle besætninger".

2.5 Sygdomsbehandlinger og anvendelse af veterinære lægemidler i den økologiske besætning

Anvendelse af veterinærmedicin er et af de meget omdiskuterede punkter ved omlægning til økologisk drift. Begrundelserne for de eksisterende regler er omdiskuterede (og flere af de interviewede dyrlæger gav da også tydeligt udtryk for, at de var uden nogen veterinær begrundelse). De økologiske målsætninger og reglers indflydelse på daglig praksis er i særlig grad til diskussion, og behandlingstærskler og kriterier for dyrlægetilkald relateres ofte direkte til diskussionen om medicin-anvendelse.

En af de mest fremtrædende bekymringer, der fra dyrlæge- og dyrlægeforeningsside var givet udtryk for, var om de eksisterende regler vedrørende anvendelse af veterinære lægemidler kunne give anledning til en utilstrækkelig anvendelse af behandlinger og/eller lægemidler (se f.eks. den før-omtalte leder i Dansk VeterinærTidsskrift).

Med én undtagelse vurderede dyrlægerne ikke, at der stod behandlingskrævende dyr i nogle af deres økologiske besætninger. Det blev dog nævnt, at enkelte omlæggere lige skal "prøve sig selv og/eller dyrlægen af". En tredjedel af de interviewede havde også hørt økologer, som havde fået det indtryk, at man "ikke behøvede at behandle, når man lagde om". De fleste indledte med at understrege den teoretiske risiko ved de gældende regler, men afsluttede med at de personligt ikke havde oplevet det. Dyrlæge E havde f.eks. altid oplevet, at behandling i besætningen blev overladt til hans faglige viden: "Jeg vil stadigvæk tro,

at der er nogle steder, hvor der bliver underbehandlet af økonomiske grunde også med hensyn til at de skal beholde mælken i 3 gange så lang tid. Det er jo en katastrofe, og det tåler bare ikke at se dagens lys. Jeg har bare ikke oplevet det her, og jeg tror sgu ikke rigtig på det - men jeg ved det ikke - jeg synes det ville være dybt tragisk hvis det foregik ... " Andre havde oplevet, at økologerne havde "pebet lidt" over tilbageholdelsestiderne, men ikke alvorligt.

Til gengæld fremhæves det, at behandlingstærskler - måske nærmere opfattet som handlingstærskler - ikke er blevet skærpet, så lever besætningerne bare videre med nogle sundhedsproblemer, som måske har eksisteret i mange år i de pågældende besætninger, f.eks. celletalsproblemer.

Dyrlæge N havde oplevet et "brud" i besætningerne hvad angik behandlingstærskler i omlægningsperioden i forbindelse med det såkaldte "økologisyndrom". Ifølge denne dyrlæge fandt folk selv ud af, hvor grænsen gik. Tråden blev taget op igen, dog med nogle unødvendige tab til følge, f.eks. en dårlig yversundhed, som det kunne tage 2-3 år at rette op på. Dyrlæge J beskrev dette som en mere permanent tilstand, at "... nogen begynder at acceptere de der klatter i formælken ... ". Den pågældende dyrlæge har oplevet celletalsproblemer i forbindelse med omlægning, som blandt andet tilskrives, at de pågældende landmænd synes, at det er "for bøvet at bruge klude", og at de har en udpræget "jamen-det-går-jo-nok-holdning".

Det bliver også fremhævet, at det kan være svært at gennemskue hvad der egentlig sker, fordi en eventuel eksperimenteren bliver holdt "inden for murene", som udtrykt af dyrlæge F: "... Ja, det er jo svært at vide, om de har ændret behandlingstærsklerne, for vi får jo bare præsenteret det, som vedkommende har villet. Men det, der er blevet eksperimenteret med, det er helt klart, hvor lidt behandling man kan klare os med, og hvor de så selv egentlig har gået og observeret på hvordan det så gik bagefter ...". Den samme dyrlæge fremhæver, at den landmand, som havde igangsat disse tanker hos ham, helt klart hørte til typen, der sidestiller dyrlæger med antibiotikabehandlinger, hvor han som dyrlæge gerne gik ind i andre typer behandlinger også. Han opfatter således den pågæl-

dende landmand som forholdsvis konservativ i sit syn på dyrlæger og nævner, at mange har dette meget konservative billede (koblingen dyrlæge-antibiotika) af deres dyrlæges rolle i besætningen.

En konsulent havde oplevet landmænd, som over for deres dyrlæge havde ytret ønske om såkaldt "alternativ behandling", men var blevet afvist. I stedet havde de vendt sig mod konsulenten for at søge råd om, hvor de kunne få viden om disse behandlingsformer. Et par af de interviewede dyrlæger anvendte homøopatiske behandlinger i praksis. En af disse var blevet motiveret til at interessere sig for disse behandlingsformer af økologer, som gerne ville have den type behandlinger, og han havde efterfølgende været på en række kurser.

En dyrlæge betragtede på sin vis de restriktive regler om medicinanvendelse som fornuftige i et større perspektiv, idet han havde erfaring med to besætninger, som havde overholdt almindelige tilbageholdelsestider, men alligevel fik en bøde for at have leveret mælk med penicillin. Han gik ind for, at tvivlen om hvor meget der reelt blev udskilt i mælken - ikke bare hvor meget der var målbart - støttede de nuværende økologiske regler.

Mange af de interviewede dyrlæger stillede sig uforstående over for medicineringsreglerne i de økologiske besætninger. Nogle følte sig - på egne og økologernes vegne - stødt eller skuffede over, at man ikke viste dem mere tillid eller gennem reglerne antydede, at de ikke kunne handle ansvarligt og/eller fornuftigt eller, at hverken de eller dyrlægen kunne administrere den almindeligt gældende lovgivning. Omvendt var der også enkelte, som fremhævede de gældende medicineringsregler som et stort aktiv for økologerne. Dyrlæge E stillede for eksempel spørgsmål ved, om dyrevelfærden generelt er bedre i de økologiske besætninger end i de fleste konventionelle. Men alligevel mente han, at det kontrollerede medicinforbrug alene udgør et væsentlig argument for produkterne på linie med, at man ikke tilfører afgrøderne kemikalier: "Men det man med sindsro kan gå ud og sige er, at "der bliver ikke brugt kunstgødning og der bliver ikke brugt sprøjtemidler osv.". Og det er da også et

væsentligt argument, det vil jeg da så også sige, og at der er styr på medicinforbruget, altså."

Enkelte dyrlæger kommer ind på det værdifulde i, at man i besætningerne registrerede al sygdomsbehandling, også de behandlinger som den enkelte driftsleder selv foretog. På den måde ville man få et bedre udgangspunkt for diskussion. I den forbindelse blev det nævnt som værende relevant at gennemføre andre sundhedsrelaterede registreringer i den økologiske besætning som et grundlag for dialog og langsigtet opfølgning af sundhedstilstanden.

2.6 Karakteristik af omlæggere og omlægningsprocessen

2.6.1 Karakteristik af omlæggere og forskellige grupper af økologer

Dyrlægenes konkrete oplevelse af hvilke landmænd, der valgte at omlægge til økologisk drift, var forskelligartede. Man kan ud fra interviewene tolke det således, at der blandt de landmænd, der har omlagt deres drift inden for de seneste år tegner sig to "hovedgrupperinger": en type landmænd, der betragter økologien som en vej ud af en krise (næsten som "sidste stop før konkurs") og en gruppe af meget professionelle og ambitiøse landmænd, som ville gribe en faglig udfordring og var repræsenteret ved forholdsvis store, effektive og velholdte besætninger, grænsende til "ualmindeligt effektive besætninger". Udtryk som "industriøkologer" blev blandt andet brugt. Derudover tegnede der sig nogle "mellemtyper", som for eksempel en gruppe af landmænd, som ikke ønsker storbrug og bedre kan få det hele til at hænge sammen rent økonomisk ved at fastholde besætningsstørrelsen, eller evt. en kombineret besætning med malkekøer og et mindre svinehold eller lignende under økologiske produktionsvilkår.

En anden dimension ved gruppering af økologiske landmænd var også at de beskrives som "gamle" og "nye". I lyset af denne opdeling beskrives de gamle ofte som "idealisterne", "ideologerne", "foregangsmændene" og "pionererne" (*Konsulent I: ... men dem, der lagde om dengang, det var foregangs-*

mænd. Det var nogen, der vidste hvad de gjorde, hvis jeg kan sige det på den måde. Dem i dag det er alle mulige typer af landmænd ..."). Denne "idealistiske gruppe" af økologer forbindes hos nogle dyrlæger som nogle med et næsten religiøst forhold til deres landbrug, eller som udtrykt af dyrlæge J som modstiller de nyeste omlæggere med de gamle: "... det er ikke sådan med hønsestrikk og i den stil...". De nye omlæggere beskrives i højere grad som nogle, der kan se en anden fordel i at omlægge til økologisk drift, typisk en økonomisk fordel eller en fremtidssikring med baggrund i en formodning om stigende salg af økologiske produkter. De fleste interviewede giver udtryk for, at motivationerne for omlægning "i nyere tid" efter deres opfattelse er meget blandede. En lignende gruppering signaleres i opdelingen i "LØJ-økologer" og "statsøkologer", hvor LØJ-økologer beskrives som "idealisterne" og "statsøkologerne" beskrives som mere "økonomiorienterede".

Flere af de interviewede dyrlæger og kvægbrugskonsulenter diskuterer, hvorvidt der eksisterer et reelt skel mellem "gamle" og "nye" økologer, og i givet fald hvorvidt dette skel har uheldige konsekvenser. En dyrlæge har oplevet dette skel blandt de økologer, han kender til, og oplever det som en meget uheldig spænding, der kan have "udefrakommende indblanding" som konsekvens. Han oplevede, at diskussionen drejede sig om nogle oprindelige økologiske grundprincipper, som han fandt det vigtigt ikke at give køb på. Økologiens grundprincipper blev ifølge ham i højere grad forstået og forsvaret af de ældre økologer: ... *som er meget på vagt nu, fordi de sikkert er mere opmærksomme på f.eks. lobbyismekræfterne, industrien og kemikalieindustrien de vil stå klar til at sige at det her, det er helt harmløst, det bør vi tage med ind, det er et hjælpemiddel" (dyrlæge H).*

Andre har ikke oplevet en sådan splittelse mellem grupper af økologer, men oplever snarere, at "de gamle" hilser "de nye" velkomne, inddrager dem i erfa-gruppe-sammenhænge og samarbejder med dem i landboforeninger samt landøkonomiske og andre foreninger. De tager dem gerne "i lære".

Dét, at økonomien formodes at have været drivkraften bag mange omlægninger, diskuteres og

beklages næsten af nogle af de interviewede. Andre mener, at det er helt uomtvisteligt, at økonomien skal hænge sammen, hvis økologien skal bestå fremover, og at der ikke er noget mærkeligt i, at landmænd vil sikre sig, at de i det mindste ikke risikerer at gå fra hus og hjem, før de beslutter sig til en omlægning. Det gør dem ikke til dårligere økologer, som fremhævet af Dyrlæge L: "... der er en hel masse af dem, vi kommer til, som helt klart ikke er økologer med hjertet, men de har set muligheden for at komme ud af bindestalden og så få 650.000 i tillæg, helt klart: Men så kan jeg også vende det om og sige helt klart at der er ikke en eneste, der har fortrudt, ikke en! Mange oplever at selvom økonomien er en drivkraft, kommer holdningerne til landbruget med, og oplevelsen af holdningsændring hos nyomlæggerne efter den tekniske omlægning fremlægges i næste afsnit.

Endelig fremhæver nogle af de interviewede, at økologerne ikke kendetegner sig ved noget særligt (dyrlæge E: "*Jamen de er bare lige pludselig blevet økologer. Jeg mærker ikke stort ... der er ingen foregangsmand i vores klientflok, det er nogen, der er kommet på vognen*"). I nogle af disse udsagn udtrykkes der således også en opfattelse af "den økologiske bevægelse" som en gruppe af landmænd, der så at sige banede vejen for andre, der så – under mere bekvemme omstændigheder og med mindre risiko og mere respekt/accept fra omverdenen – er sprunget med på bølgen. De kan ofte se, at "udviklingen går i den retning" (Dyrlæge B: "*De ser, at udviklingen går i retning af større gårde, de ser, at priserne på produkterne falder, og kan så også regne ud, at hvis de vil holde den levestandard, de havde før, så skal der tjenes noget mere, og det kan de jo ved at blive økologer ...*").

2.6.2 Sundhedsmæssige problemer allerede ved omlægning

Flere af de interviewede dyrlæger og konsulenter har oplevet, at besætningerne går ind i den økologiske driftsform med sundhedsmæssige problemer i besætningen, f.eks. celletalsproblemer eller problemer med kroniske stafylokokyverbetændelser. Dyrlæge A har således erfaringer med "dårlig start": "... hvis man starter med et dårligt materiale – man har celletalsproblemer i forvejen og jeg ved, at det er den type, der ikke er god til registrere, det med discipli-

nen det mangler totalt. Hvis man starter med sådan et materiale, både menneskeligt og ko-materialet, så får man en hård start, tror jeg."

Gennemgribende sundhedsmæssige problemer ved omlægningen kan måske få flere uheldige konsekvenser efter omlægning og burde være løst før omlægningen. Dyrlæge N udtrykte det således: "... hvis de har tid til at få indrettet nogle af de rutiner, de har brug for som økologer, inden de lægger om, så er der ikke så meget at arbejde med når de er økologer, for der er problemer nok...".

Samtidig var der også flere, som gav udtryk for at økologerne rent faktisk kom sygdomsmæssige problemer til livs "med knofedt": "*knofedt og få lavet en ordentlig plan, malkeplan og rækkefølge, og være utrolig hygiejnisk og tage dem ud, tage ammetanter og lade dem gå ...*".

2.6.3 Turbulens under omlægningen: tilvænning til mange nye forhold

Oplevelsen af udviklingen i besætningen i forbindelse med omlægning til økologisk drift er imidlertid meget broget. Nogle af de interviewede har oplevet turbulens under omlægningen. Denne turbulens relateres væsentligst til de ændringer, som omlægningen har ført med sig i nogle besætninger: nye staldsystemer (ofte overgangen fra bindestald til løsdrift med malkestald), besætningsudvidelser, græsning (køer og/eller kalve – især på Sjælland er omlægning forbundet med, at køerne skal ud, hvor de andre steder i landet ofte har været ude i de foregående år) og ændringer i foderplanen. Det fremhæves, at de fleste af disse problemer er "overgangsproblemer", som forbindelse med tilvænning til den nye driftsform og nye rutiner hos både dyr og mennesker.

Flere dyrlæger havde således svært ved at gennemskue, hvad der skete rent sundhedsmæssigt i forbindelse med omlægningen, fordi den var præget af f.eks. staldbyggeri og/eller besætningsudvidelse, som f.eks. dyrlæge C: "... om der har været færre tilfælde af sygdomme – det er jo svært at skelne en besætning fra at være 50-55 til at være 140 køer ... de(t) hænger sammen med – det tror jeg – hænger sammen med at besætningen bare er blevet større, som er et generelt

problem." Turbulensen i en besætning med en så markant ændring i besætningsstørrelsen er ifølge dyrlæge C væsentligst forbundet med uklarsvarsfordeling af opgaver, fordi der nødvendigvis må inddrages flere mennesker i pasningen af dyrene.

Nogle dyrlæger beskrev omlægningen i nogle af deres tilknyttede besætninger som "fuld af interimistiske løsninger". Således beskrev dyrlæge C indretningen af et interimistisk løsdriftssystem til kvierne med dybstrøelse, hvor måtten blev så høj, at kvierne skulle ligge på knæ for at æde. Generelt var tilvænning til at bruge f.eks. dybstrøelse til kælvkvier nævnt af flere som et typisk overgangsproblem. Klovpleje og overgang til spaltegulve hos køerne var væsentlige faktorer i denne "hårde overgangstid".

Områder, hvor problemer er blevet løst per rutine med f.eks. medicinsk forebyggelse, giver også anledning til "smæk". Parasitforebyggelse nævnes som et typisk eksempel, som udtrykt f.eks. af dyrlæge B: "*...det er som om vi skruer tiden 20 år tilbage, hvor vi skulle til at fortælle en del landmænd, at der var noget der hed løbetarmorm ... jeg tror det er fordi de har været så vant til, at man behandlede rutinemæssigt, at de helt har glemt, at der var et problem, og hvordan det udarter sig og hvor hurtigt det går ... det er ikke en ny holdning, det er et overgangsfænomen...*".

2.6.4 Helt udramatiske omlægninger

Nogle dyrlæger havde absolut ikke oplevet noget dramatisk i forbindelse med omlægningen. De oplever ikke en umiddelbar forskel med hensyn til sygdomsmønster, og de oplever ikke tumult, produktionsnedgang eller større ændringer i besætningsrutiner; "*... de er bare lige pludselig blevet økologer ...*". Denne udramatiske omlægning blev forklaret med velgennemtænkte rutiner og ændringer, dygtige landmænd, velforberejede landmænd, godt samarbejde med konsulenter og evt. dyrlæger og at det var "besætninger, der i forvejen var på toppen".

2.6.5 Familien: økologiens første skridt tages her

Enkelte dyrlæger og konsulenter nævnte, at de fandt det meget vigtigt at man blandt de mennesker, som var tilknyttet en besætning, var enige om at man gerne ville lægge om til økologisk drift. Dyrlæge N gav et eksempel på en relativt problematisk omlægning, hvor mange ting gik galt på grund af mandens stædige bestræbelser på at vise sin kone, at det kunne betale sig at blive økolog. Sundhedsmæssige problemer i besætningen blev derfor fortrængt indtil et tidspunkt, hvor de var meget vanskelige at arbejde sig ud af.

2.7 Dialog om besætningen, sundhed og rådgivning omkring og efter omlægning

2.7.1. Dialog med sundhedsrådgivere i forbindelse med omlægningen

Nogle af dyrlægerne fortalte, at de har haft en eller få økologiske besætninger i deres praksis, men først nu er ved at "finde ud af hvad det er", oftest fordi der bliver flere, som f.eks. dyrlæge H: "*For 5 år siden havde vi en rigtig langhåret besætning, familiekollektiv, der bare havde alle aspekterne, kartede uld, det var hvad vi havde og dem kunne vi så grine af eller lade være, men altså det behørte sådan lidt under kuriositeterne, de betød ikke en pind for os økonomisk, men det var flinke og rare mennesker, men rent professionelt, fagligt, tog man sådan set ikke notits af det.*" Eller dyrlæge A: "*... Vi andre må også se at følge med, for måske står der en dag 30% af vore kvægbesætninger og er økologiske*".

Nogle af dyrlægerne giver udtryk for undren over, at de ikke helt naturligt bliver inddraget i omlægningsprocessen, og at landmændene tilsyneladende ikke selv kan se fordelene i at inddrage dem:

Dyrlæge C: "Det jeg synes, der kunne være fordelene, og det gælder i princippet enhver form for omlægning, og det gælder ham der lige uden for byen, der er ved at udvide fra bindestald med 80 køer til løsdrift med 150 køer. Jeg forstår ikke, at han ikke kan se fordelene i at sætte sig ned nogle gange i den periode, hvor han er ved at planlægge og indkøre det, at sætte sig ned og snakke med en dyrlæger og sige:

hvilke sundhedsmæssige aspekter skal jeg tage højde for i det her? Det fatter jeg simpelthen ikke. At man ikke har den forståelse, at vi måske kan se nogle ting, som de ikke selv opdager. Og der er da nogle ting, som man for køernes skyld skulle se at undgå, ikke?

En anden form for inddragelse af dyrlægen kunne være mere formaliseret i forbindelse med planlægning af omlægningen i besætningen, hvilket påpeges af flere andre dyrlæger:

Dyrlæge F: "... der mener jeg, at det vil være meget mere naturligt, hvis dyrlægen var blandet ind i det, og var med til de møder ... hvis dyrlægen på en helt naturlig måde indgik i hele omlægningsforløbet, så ville dyrlægen også helt naturligt være en del af den måde, man kører en økologisk besætning på Så man kan sige, at det er landmanden og hans rådgivere, der omlægger den her besætning"

Denne dyrlæge havde oplevet, at den eneste udmelding, han havde fået fra en landmand i forbindelse med omlægning, var, at han blev bedt om at bruge medicin med en kortere tilbageholdelsestid, og derudover blev han ikke inddraget i diskussionen, hvilket han finder meget forkert. Han påpegede, at det på sin vis yderligere forstærker "kløften" mellem økologerne og ham, idet han bogstavelig talt bliver "kørt ud på et sidespor":

Dyrlæge F: ... i det omfang som vi involveres i de økologiske besætninger, jamen så kan vi så sige at vi er allerede udfaset når den er omlagt, for så kører vi kun som katastrofeberedskab, vi tilkaldes kun når alt andet kiksler: så ringer man efter dyrlægen, for "så er vi jo nødt til det".

Samme dyrlæge giver udtryk for, at han gerne vil kunne træde til og hjælpe, men at det er svært, hvis man bliver "holdt udenfor":

Dyrlæge F: "... hvis vi ikke bliver udfordret med de økologiske problemstillinger, jamen så er vi heller ikke gode til at løse de problemer, det ... så det er jo to veje, ikke, for i det øjeblik vi bliver udfordret, så går vi ud og søger oplysningerne, og vi får nogle erfaringer, som vi kan bære med til de næste. Hvis ikke vi bliver udfordret og hvis ikke vi får de erfaringer, jamen så kan vi ikke lære nogle nye ting med når der er andre, der får de problemer. Så på den måde hænger det sammen. Jo mindre vi bliver involverede i det, jo mindre kan vi, og jo dårligere vil vi være til at hjælpe, når problemerne er der..... og så hjælper det ikke noget, at man egentlig er faset ud og egentlig bliver betragtet

som et levn fra den konventionelle tid, som man nødvendigvis inddrager, hvis det hele klapper sammen."

Denne udmelding er i konflikt med udmeldinger fra et par af konsulenterne, der fornemmer stor interesse for at dyrlægen havde lyst til at gå konstruktivt ind i omlægningsforløbet, dog uden at have nogen erfaringer med dette. Dyrlæge B har fornemmet, at økologerne i det pågældende område forventede mere viden om omlægning, end han havde, og det satte dialogen lidt i stå. Han argumenterer for, at det er vigtigt, at dyrlægen ikke afviser signaler fra landmanden, og at dyrlægen starter en dialog, hvis den går i stå fordi han ikke har indfriet deres forventninger om viden om f.eks. kalvesystemer eller hvilke typer sengebåse, der er bedst. Han mener ikke, der findes "det der er bedst", for det afhænger af den enkelte besætning, og det kan man måske få snakket sig frem til i forhold til den enkelte besætning. I stedet giver han dem sommetider navne på andre, der har været ude i de samme overvejelser og beder dem tage kontakt, fordi det er godt at snakke sammen om det. Han mener, at det er vigtigt at tage sig tid til at få snakket, især i begyndelsen, også fordi det stimulerer til at de tager kontakt, hvis der kommer problemer i besætningen på et senere tidspunkt. Denne dyrlæge udtrykte i det hele taget stor lydhørhed overfor, hvad de ønskede af ham, samtidig med at han gav udtryk for, at "økologerne stillede krav som han havde lyst til at indfri".

2.7.2 Dialog om sundhed, sygdom og besætning efter omlægning

Diskussionen om hvorvidt behandlingstærsklen blev ændret i forbindelse med omlægning er tæt relateret til en diskussion om, hvorledes de sundhedskyndige samarbejdspartnere (dyrlægen og kvægbrugskonsulenten) i det hele taget bliver brugt. En af de interviewede kvægbrugskonsulenter havde oplevet, hvorledes arbejdet og anvendelsen af dyrlægen – set udefra – var blevet omlagt i en besætning, som havde været økologisk i knapt 10 år. Arbejdet var – ifølge denne konsulent – blevet mere "problemløsning i et større perspektiv" på besætningsplan, og i mindre grad akutte tilkald, og det drejede sig ofte om opgaver, som

den pågældende landmand havde draget både konsulent og dyrlæge ind i.

Der er – som allerede diskuteret – store forskelle i hvor meget/hvor lidt dyrlægen inddrages i om-lægningen og den økologiske besætning. Flere gav også udtryk for, at de blev brugt til at "diskutere med" og til at være med- og modspillere i forhold til sundhedsmæssige problemstillinger, og det fandt de inspirerende og spændende. Dyrlæge E fortalte, at nogle økologer brugte ham stort set ikke og andre brugte ham rigtig meget og ville gerne diskutere:

MV: ... når du så kommer ud til dem på gårdene, hvordan oplever du så dialogen?

Dyrlæge E: ... jamen man kommer meget længere med at kritisere i gåseøjne, altså komme med forslag til forbedringer hvordan man kommer ud af et eller andet problem, det er nemmere, især på de der kontroversielle områder som medicinforbrug og dyrevelfærd, de har lidt større forståelse for at tage en kritisk op og snakke med en om det, ..., og de spørger også mere, hvis de skal lave staldene om eller bygge, de spørger ofte meget, også meget mere end de andre. ... de benytter sig nok bedre af den viden, der eksisterer, og som folk rundt omkring besidder.

Flere af de interviewede dyrlæger var bevidste om at de bevægede sig ind på et område, som de ikke havde mange erfaringer med. Enkelte påpegede behov for en mere systematisk læreproces Hvis man er flere, som er involveret – f.eks. en dyrlæge og en eller flere konsulenter - i løsningen af et problem, kunne det være nyttigt at gøre det til en vane at sætte sig ned efterfølgende og evaluere om man greb ind i tide, hvad der var godt, hvad der kunne have været anderledes og/eller bedre.

Enkelte dyrlæger gav udtryk for usikkerhed over at bevæge sig ind i "ukendte områder", som dyrlæge D udtrykte det: "... Jeg synes ikke jeg er konservativ over for, hvad skal vi sige, nye løsninger, men jeg vil nok sige, at nogle gange kommer det til at virke sådan, fordi økologer og økologisk produktion tit har været holdningspræget og mindre realistisk, eller mindre realitetspræget, man kan jo sige, at der er mange ting i det regelsæt, som man kan sige at hvorfor har man lavet det sådan? ... Dét, der langt hen ad vejen styrer os, det er jo, at vi er vant til, at vi ikke tager noget i anvendelse eller givet noget råd, som vi ikke har dokumentation for der spørger

man en fagperson, og vi skal ikke tro, vi skal vide, og hvis vi ikke ved, så er det bedre at holde (vores) kæft ...".

Det blev også af flere fremhævet som "sjovt at blive brugt", som f.eks. af dyrlæge E: "*Det er jo en sjov måde at blive brugt på. Altså jeg synes det er sjovt. Det er tidsrovende ad Pommere til, og det er besværligt, og man skal forberede sig godt, man skal vide hvad man snakker om, men det er sjovt, det synes jeg det er, og man kan virkelig flytte noget...*" Dyrlæge L påpegede, at man som dyrlæge havde noget at tilbyde hvis man ville: "*Hvis man som dyrlæge vil ind i de systemer, og der tror jeg vi har noget at tilbyde, og de er jo meget specialiserede og det gælder jo hele vores hverdag! Jeg tror ikke man kan leve af efterbyrder og yverbetændelser i fremtiden, og det kan vi jo kun glæde os over. Så kan man diskutere, hvordan man skaber ordentlig økonomi, også fra dyrlægesiden, og det er meget relevant ... der er ikke noget der giver så god en økonomi som at behandle efterbyrder hele formiddagen. Men det andet er sjovt og lidt spændende, og de er sgu ikke sådan lige ... man kan sgu ikke fyre fra hoften og sige, at sådan er det lige!"*

Det positive og nødvendige i at man inden for en gård bruger andre rådgivere med andre indfaldsvinkler og ekspertiseområder blev fremhævet. I nogle tilfælde var samarbejdet mellem de involverede rådgivere – inkl. dyrlægen – tilsyneladende problematisk inden for den enkelte gård. Der blev fra begge sider givet udtryk for et behov for en bedre fornemmelse af en "arbejdsdeling" og viden om, hvordan man reelt kunne bruge hinanden. Flere dyrlæger gav udtryk for frustration over, at de jævnligt kontaktede konsulenten for at inddrage vedkommende i en eller anden problemstilling i en besætning, men de var til dato ikke blevet kontaktet af konsulenten og følte sig derfor oversete. Omvendt udtrykte et par af konsulenterne frustration over, at der var nogle områder, som var oplagt "veterinære", f.eks. kalvesygdomme og coccidiose, der ikke fik megen opmærksomhed af dyrlægerne, som i stedet koncentrerede sig om mineral- og fodertildeling, som var mere "konsulentorienterede". Bevidstheden om ikke at opbygge "store forkromede systemer" var stor hos mange af de interviewede.

Flere dyrlæger udtrykker stor frustration over at skulle være vidner til forhold i de økologiske be-

sætninger, som de mener er dyrevelfærdsmæssige betænkkelige, og at de pågældende besætninger ikke vil gå ind i sundhedsrådgivning af nogen art. De finder, at dialogen er nødvendig og undrer sig over, at økologerne ikke føler et behov for den. De fleste interviewede dyrlæger gav endvidere udtryk for, at de var overbeviste om, at mange økologer kunne hente noget ved at gå ind i en sundhedsrådgivningsordning og få en partner med "udefrakommende øjne" ind på gården en gang imellem. Ud over "daglig rådgivning" og den ovenfor nævnte rådgivning, specifikt i forbindelse med omlægningen og problemløsning af f.eks. celletalproblemer, blev der konkret nævnt områder som rådgivning i forbindelse med staldbyggeri, hvor man med sundhedsmæssige øjne så anderledes på opstaldningen af ungdyr, end bygningskonsulenterne gjorde. Der var blandede meninger om fordelene i at gøre sundhedsrådgivning obligatorisk, og de fleste udtrykte, at rådgivning skulle være frivillig for at være frugtbar.

2.7.3 Behov for efteruddannelse i forbindelse med rådgivning af økologer

Der blev udtrykt behov for at kende til grundlaget for de økologiske besætninger, at kende reglerne og rent fagligt blive bedre rustet til at klare nogle af de specielle økologiske problemstillinger, f.eks. kalveområdet. Dyrlæge B mente, at der var stort behov for at få åbnet øjnene for "utraditionelle løsninger", og at det blandt andet skulle gøres gennem efteruddannelse. Dyrlæge A mente, at man som dyrlæge trængte til noget mere faglig viden for at kunne tilbyde noget i en diskussion med økologer. En idé med at sætte sig sammen med økologer, f.eks. i erfa-grupper, ville være dårlig, fordi man som dyrlæge ikke havde noget at tilbyde "... at jeg gerne vil have noget mere baggrund for at komme og diskutere. Det har jeg ikke rigtig.... Det er jo ikke for at vi skulle lære af de økologiske landmænd, at man skulle komme i sådan en (erfa-gruppe, red.)."

Enkelte dyrlæger nævnte behovet for efteruddannelse af økologerne, blandt andet inden for levnedsmiddelkvalitet og -hygiejne. De fleste pegede ikke på nogle specielle områder. Dyrlæge A mente ikke, det var et dyrlægeanliggende: "...det mener jeg er et internt problem for økologerne, hvis de skal have

uddannelse, det synes jeg ikke er vores problem at sørge for det. Det må de ordne inden for egne rækker". Dyrlæge E påpegede, at det ikke var et spørgsmål om "skolebænk", men om at se på dyr, og det skal læres, hvis man ikke har det med i forvejen: "... der kommer jo også mange nye landmænd, som ikke har haft med dyr at gøre. Så det er vigtigt på landbrugsskolerne, at det ikke bare er objekter, som kommer med i det, men at de bruger noget tid på at stå og kigge på dem og snakke om dem og se, hvor dejligt det ser ud her. Den oplevelse, den er vigtig. Og så skal de selvfølgelig også i deres uddannelsesforløb hen nogle steder, hvor det er nogle ordentlige bønder, de kommer hen til, som behandler deres dyr ordentligt. De skal ikke lære alle numrene".

2.7.4 Informationer om regler: hvem har ansvaret for at man kender driftsforrens regler?

Flere dyrlæger havde ofte stået og manglet oplysninger om, hvad de måtte bruge og hvad de ikke måtte bruge i økologiske besætninger, og havde oplevet at give råd, som landmanden ikke kunne følge, fordi det var forbudt i økologiske besætninger (f.eks. nogle elektrolytblendinger, fodermidler og sødmælkserstatninger). I forbindelse med sådanne hændelser følte en af dyrlægerne sig selv-sagt lidt til grin:

Dyrlæge F: Jamen, det er jo med til at diskvalificere mig, at jeg ikke kommer med en ordentlig vejledning fordi jeg ikke har de rigtige informationer

Ansvar for at dyrlægerne generelt ved så lidt om de økologiske regler blev tilskrevet forskellige organer. Den Danske Dyrlægeforening lå inde med alt materialet uden at sende det, blev det fremhævet. Andre mente, at det var myndighedernes ansvar, eller at det var et område, som skulle varetages af Landbrugets Rådgivningscenter. Et par af konsulenterne havde ikke haft kontakt med dyrlægerne i forbindelse med omlægning og havde ikke indtrykket af, at dyrlægerne var særligt interesserede i det, og at de blot var irriterede over reglerne og helst ville fortsætte med bare at komme og behandle. Konsulent P lagde ansvaret for information af dyrlægen delvist over til dyrlægerne selv ud fra en formodning om, at man opsøger information om det man er interesseret i: "det skal dyrlægerne måske for deres egen skyld

blive bedre til at holde sig ajour med." Dyrlæge L mente at den enkelte dyrlæge simpelthen skulle gå ud og gribe fat i folk og gå i dialog. Selv havde han fået en viden om den økologiske driftsform ved at være opsøgende: "*Jamen, det gælder vel alt, enten så er du engageret, eller også er du ikke engageret i det*". Han gav således udtryk for, at dyrlægerne selv burde være interesserede, opsøgende og initiativtagende.

2.8 "Den økologiske proces"

2.8.1 "Den økologiske proces"

Konsulenterne og de dyrlæger, som gennem længere tid havde været tilknyttet økologiske besætninger, beskrev fra flere vinkler en ændringsproces, der skete under omlægningen til økologisk drift. Den blev kort sagt beskrevet som en "formel/teknisk/økonomisk omlægning" efterfulgt af en "omlægning, hvor hjertet var med", altså en omlægning som i højere grad omfattede tankerne og en selvstændig implementering af "økologi", så den passede til lige præcis denne gård. Der blev givet eksempler på økologiske landmænd, som i året efter omlægning gled fra en tilværelse med LVK-dyrlæger eller medicin "af egen import" over til en øget bevidsthed om medicinforbruget, evt. hjulpet på vej af omgivelsernes mening om at "have rent mel i posen". Det er dog ikke blot på dette område, men generelt at økologerne ændrer holdninger om mange ting på gården:

Konsulent I: "... altså først gør de sådan som de plejer at gøre, og det er jo egentlig ret naturligt, de skal begynde at have hjertet mere med i omlægningen Fra begyndelsen var jeg ikke spor i tvivl om at de lagde om fordi der var nogle kroner i det... og så lever de sig meget mere ind i det, det kan godt være ... det går jo ikke så galt med deres marker og det går ikke så galt med de og de ting, og så ændrer de sig positivt over i den retning, de ændrer sig indeni også, det er skægt at opleve "

Flere af de interviewede påpeger, at denne proces også involverer husholdningen. og familiemønstre. Overvejelser om værdien i at bevare et kulturlandskab med græssende køer indgik også i disse overvejelser, der nærmest kan karakteriseres som "en helhedsbetragtning af værdier, som er

tilknyttet landbruget". Flere fremhævede også, at efter en periode med usikkerhed om, at det nu også kunne lade sig gøre og måske samtidig lidt "brydninger" i forhold til naboer, så vendte "landmandsstoltheden" tilbage og var ofte endnu stærkere end før, som udtrykt af konsulent M: "*Der går de her 1-2 år, så er de egentlig valdig stolte af det, og der er efterhånden ikke mere ukrudt på gårdspladsen end alle mulige andre steder."*

Enkelte dyrlæger havde ikke oplevet "den økologiske proces", og på spørgsmål om hvordan de oplevede deres økologer, blev der f.eks. svaret af en dyrlæge, at "det var forskelligt, men det var ikke sådan noget med hønsestrikk" og senere af samme dyrlæge: "Jeg tror at mange af dem, vi har, det er industriøkologer, som er drevet af en god portion økonomiske overvejelser, og det er da også nødvendigt...". Der gives således her eksempler på en gruppe økologer, som ikke opleves som "i forandring". Nogle af disse økologer havde været omlagt i op til 8 år, så det var ikke nyomlæggere, som stadig havde travlt med at få hverdagen til at fungere. Det anvendte udtryk "jeg tror" samt at denne dyrlæge karakteriserer dem i kraft af noget, som de IKKE er kan pege på, at den pågældende dyrlæge ikke på interviewtidspunktet har været i stand til at karakterisere, hvad de så var, og derfor selvsagt heller ikke hvorvidt der er sket en forandring. Disse aspekter vil blive behandlet senere i dette kapitel

Nogle gav udtryk for bekymring for, at den økologiske bevægelse ville blive splittet i "idealister/ideologer" og "økonomiøkologer". De dyrlæger og konsulenter, som havde oplevet en omlægningsproces, hvor den enkelte landmand havde ændret sine rutiner og handlinger, udtrykte generelt ikke den bekymring. Ifølge dem var det ikke utænkeligt, at den økologiske bevægelse og dens mål og værdier ville ændres henad vejen, men den enkelte omlægger får alligevel efterhånden en anden "holdning" og fokuserer ikke kun på "økonomi", som f.eks. konsulent P udtrykte: "*Jeg plejer jo at sige, at når de først er lagt om med pengepungen, så bliver de lagt om i hovedet i årene efter ... et sjovt eksempel var de to nyeste, da de kom med ... som økologer. De var meget økonomisk fikserede den første vinter, men det fik s... hurtigt ende! Da de først så, hvor godt det gik. ...*

Det der (med splittelse mellem gamle og nye økologer.red.) det er jeg slet ikke bange for, det må vi bare acceptere." Konsulent M mente ligeledes, at denne splittelse ikke er der: "(splittelsen mellem gamle og nye, red.) den er der ikke! Fordi de gamle, de første, de er jo også interesserede i, at der kommer flere til på den vogn for også at blive en større flok".

2.8.2 At lære af egen praksis er en del af "den økologiske proces"

Som nævnt i citatet af konsulent I og konsulent P i afsnittet ovenfor fremmer det tilsyneladende den økologiske proces at se, at det ikke går galt under omlægningen, som også udtrykt af dyrlæge E: "... det fortæller de også, sådan når vi sidder stille og roligt og snakker med hinanden, de går egentlig utroligt meget op i deres markbrug og de nye præmisser ... de der skrækhistorier, de får at vide, inden de lægger om til økologi, og jeg ved ikke, hvor de får skrækken fra, men det er måske nogle andre etablerede, at nu går roemarken til i ukrudt og de kan ikke styre dit og de kan ikke styre dat, det er mit indtryk, at det passer ikke, det er ikke det, de fortæller os ... ". Nogle omlæggere har med andre ord tilsyneladende nogle meget "mørke forventninger" til, hvad der kan ske under omlægningen, og det går efterfølgende slet ikke i opfyldelse. Det påvirker så processen således, at nervøsiteten afløses af et overskud til at "tænke over det" og "få hjertet med". Troen på sig selv får de først, ifølge dyrlæge B, ved at, se at det kan lade sig gøre: "...når de kan se, at det kan lade sig gøre uden den store indsats rent kemikaliemæssigt og sådan noget, så begynder de også – så får troen også næring ved beviser".

Dyrlæge N beskrev i forbindelse med sin beskrivelse af "økologisyndromet", der væsentligst bestod i, at de "prøvede hvor godt de selv kunne klare sig", at de oplever, at der sker et knæk, hvorefter de selv tager initiativet til at få noget gjort ved det – herunder at tage kontakt til dyrlæge og konsulenter – hvorefter de får det rettet op og derved også selv får en stærkere fornemmelse af, hvad det vil sige at være økolog. Dyrlæge A havde haft den samme erfaring: først prøvede de "at slippe udenom", men så opsøgte de viden og rådgivning, da det var gået galt.

2.8.3 Ingen pludselige velfærdsforbedringer i forbindelse med omlægningen

Der var generel enighed om, at forskellen mellem "konventionel" og "økologisk" ikke var umiddelbart synlig, som udtrykt af dyrlæge E: "Men det er ikke sådan, at jeg kan sige, at dagen før den første i den og den måned var manden ikke økologisk. Dagen efter var han. Hold kæft, hvor har det forbedret dyrevelfærden. Sådan er det altså ikke. Overhovedet ikke. De opfylder bare de regler der.". I lyset af ovenstående diskussion af "den økologiske proces" som en længerevarende proces forekommer det rimeligt og logisk, at forandringen ikke sker fra dag til dag. Det fjerner dog ikke den erfaring, som de fleste havde gjort sig om, at det er svært at se forskel på økologiske og konventionelle besætninger. Flere af dyrlægerne udtrykker dog også, at man over længere tidsperioder ikke bemærker den helt store forskel. Ikke at dyrene har det dårligt, men der sker bare ikke så meget nyt.

Dyrlæge J udtrykker – blandt andet gennem sit ordvalg – at han bestemt ikke er imponeret over "forandringerne" i de økologiske besætninger: "Ja, de har jo bygget forskellige skure, de kan motionere i, og maskinballen og sådan. Men driftsformen er mere eller mindre den samme, det er mit indtryk, og det der mandens management også, gennemgående". Intet var forandret i dyrlægens arbejde i de økologiske besætninger, som den pågældende praksis var tilknyttet. Nogle økologer havde tilmed opsagt deres sundhedsrådgivningsaftale i tilknytning til omlægningen (men bibeholdt reproduktionskontrol), og dyrlægen tvivlede på, at "de få ting, der var blevet diskuteret i disse besætninger", var blevet tillagt nogen vægt.

2.8.4 De små skridt eller det store spring?

Flere af de interviewede stillede spørgsmålsteget ved, om økologerne nu også var radikale nok, og om den økologiske besætning adskilte sig tilstrækkeligt fra den konventionelle besætning.

Med udgangspunkt i erfaringer fra økologiske besætninger var der omvendt også flere, der havde oplevet radikale forandringer i forbindelse med omlægningen og perioden herefter, men vi havde bare en tendens til at se forandringer over alt for

korte perioder. Set over en årrække og i lyset af den proces, som i det ovenstående blev kaldt "den økologiske proces", blev det fremhævet, at summen af forandringer alligevel var ganske stor: nye opstaldningsforhold for kalve og kvier, ofte også for køerne, nye fodringsrutiner og rutiner, som i stigende omfang blev tilpasset den enkelte besætning. De laver nogle gennemgribende og til tider dyre forandringer, og tankerne følger med.

2.8.5 Samarbejdspartners "økologiske tendenser"

I lyset af disse interviews forekommer det også aktuelt at tale om, at dyrlægen eller konsulentent gennemgår en "økologisk proces", ligesom landmanden gør det. Hos nogle startes denne proces og tankerne omkring den økologiske driftsform med kontakten til landmænd før, under og efter omlægning. Hos andre er en forståelse af den økologiske driftsform startet "parallelt med den økologiske bevægelse". Dyrlæge H har gennem kontakt til kolleger erfaret en stigende grad af ubehag og væmmelse over landbrugets udvikling, og det støtter i høj grad en sympati og interesse for grupper af landmænd, som erklærer andre mål.

De økologiske regler og målsætninger vurderes således af flere dyrlæger umiddelbart helt i overensstemmelse med dyrlægernes grundlæggende mål. Således fandt dyrlæge E det meget forkert, hvis dyrlægefaggruppen havde signaleret manglende interesse eller afstandtagen fra den økologiske driftsform: "*Altså økologien, hvis ikke de har taget den alvorligt, så er der noget ravsuskende galt, for det passer jo meget godt ind i den faggruppes idealer for brug af medicin og resistensudvikling og dyrevelfærd, det må man sige...*".

Dyrlæge H's oplevelse med baggrund i overvejende svinepraksis er, at dyrlæger i højere grad end tidligere er motiverede til at gå ind i diskussionen om økologisk jordbrug fordi de har været vidne til en produktionsform, der bliver mere og mere intensiv og hvor dyrene presses meget: "*... der har været den der – dyrlægerne - stigende væmmelse over produktionsformer, man kan sige: nu er det nok! ... Det der med den helt hæmmingsløse brug af antibiotika, det accele-*

rerede meget voldsomt, der var tetracyclin hist og pist og allevegne, og da kom den sunde reaktion".

2.9 Økologi, landmandskab og ansigtet udadtil

2.9.1 Besætningens rolle på den økologiske gård

Et af udgangspunkterne for hele dette arbejde i vidensynteseprojektet har været et ønske om mere fokus på besætningen i den økologiske bedrift, og følelsen af behov for at afklare besætningens rolle i økologien samt økologiens rolle i besætningen. Meldingerne fra interviewpersonerne var også blandede, hvad dette emne angik. Dyrlæge H udtrykte således direkte, at i forhold til de grundlæggende økologiske værdier var "husdyrholdet blevet hægtet på, som et appendiks".

Konsulenterne talte generelt ud fra en bredere baggrund, hvor de i højere grad var vant til at arbejde med omkringliggende problemstillinger i forhold til besætningen. Det var konsulent I's oplevelse, at der var koncentration om besætningen:

Konsulent I: Jamen, de koncentrerer sig om dyrene. Altså, markdriften bliver forenklet, og de får mere tid til noget andet. De kan jo gå ind i noget med grønsager, men det bliver først, når de har overskud til det, det bliver ikke det første år ... de får mere tid til opsyn og dyrene, og de får et andet staldsystem nogle af dem, og de har dyrene ude og kvierne går måske i en plansilo eller noget...

De fleste dyrlæger gav også udtryk for, at med deres kendskab til økologerne så var kvæget bestemt i centrum, såsom følgende udsagn: "*... men de har køerne, fordi de kan lide køer. Altså, det er kvægfolk. Og kvægfolk det er kvægfolk!*"

Nogle af dyrlægerne havde fået dét indtryk af de økologiske bedrifter, at de udelukkende stræbte efter at avle uden sprøjtemidler, og at visionerne var små på eksempelvis dyrevelfærdsområdet og det levnedsmiddelhygiejniske område, som f.eks. udtrykt af dyrlæge J: "*Ja der er meget små visioner på det dyrevelfærds mæssige, de er små. --- Man tænker ikke på godt landmandskab*".

Konsulent G udtrykte skuffelse over at økologerne ikke gjorde noget særligt ud af besætningen og sagde, at det måtte være det næste skridt for den økologiske bevægelse at få snakket dyrene igenem. Der var ifølge denne konsulent behov for, at hele den økologiske bevægelse startede en "generel omlægningsproces i tænkningen omkring de økologiske besætninger": "... så jeg føler egentlig som om at det er fordi at så langt er vi ikke kommet, vi er bare på sådan et omlægningsstadium med husdyrbruget endnu ... ". Denne konsulent mener, at økologerne burde være meget mere vidtgående i deres krav og diskussioner, f.eks. om antal drikke- og ædepladser: sådan nogle ting skulle bare være i orden i de økologiske besætninger, således at dyrene ikke bliver stressede. Ligeledes med 100% økologisk foder, hvor flere af de interviewede mener, at det er noget, der skal arbejdes på.

2.9.2 Det gode landmandskab som en væsentlig nøgle til god dyrevelfærd

Der var stor enighed blandt de interviewede om at overholdelsen af reglerne i sig selv ikke var en garanti for god dyrevelfærd og umuligt kunne være det. Landmandskabet blev fremhævet som afgørende for hvorvidt økologerne var "gode økologer" eller ej:

Dyrlæge A: "Det menneskelige gælder i alle besætninger, lige meget om det er økologer eller hvad. Det er det menneskelige aspekt, det til syvende og sidst handler om. Fordi man er økolog, er der ikke nogen garanti for, at velfærden er i orden, selv om rammerne er der, derfor kan man godt passe sine dyr dårligt."

Til gengæld blev det så også fremhævet, at man som økolog i højere grad er overladt til sine "evner som landmand", hvilket også fremgår af ovennævnte udsagn om at "landmændene får et løft og nogle faglige udfordringer". Konsulent P udtrykte det således:

Konsulent P: "Og når man bliver økolog, så kommer driftsledelseevnen meget kraftigere til udtryk. Både i stald og mark. Dem, der er virkelig gode driftsledere, de bliver virkelig løftet når de bliver økologer, og de får virkelig noget for det. Der kan man virkelig se at de håndterer tingene, også selv om ... jamen de kan ikke bare lave nogle kortslutninger i mark eller stald, så ...".

Hele denne diskussion om hvorvidt de økologiske landmænd er dårlige eller gode – eller evt. "bedre" – driftsledere skal også ses i lyset af, hvad dyrlægerne og konsulenterne betragter som "godt landmandskab". De fleste af de interviewede dyrlæger og konsulenter, som kom ind på dette, side-stillede "godt landmandskab" med nogle personlige egenskaber, som i det væsentligste handlede om årvågenhed, omsorg, konsekvens i sine handlinger, overblik og kort sagt "pasning af sine dyr", eller som udtrykt af dyrlæge D: "... godt landmandskab det er ikke at lade noget ugjort...".

2.9.3 Store, lyse løsdriftsstalde og god fodring - en anden væsentlig nøgle til god dyrevelfærd

Nogle af de interviewede dyrlæger og konsulenter nævner som et andet væsentligt element i diskussionen om god dyrevelfærd den "robuste ramme" i form af løsdriftsstalde, dybstrøelsesstalde, lys, luft og enkle, drøvtyggerbaserede fodringssystemer. Dette relateres heller ikke direkte til den økologiske driftsform, som f.eks. fremsat af dyrlæge L:

Dyrlæge L: "Jamen altså jeg skelner ikke så meget mellem økologiske besætninger og andre besætninger, for jeg mener, at det vigtigste er, at de kommer ud i de store løsdriftsstalde, altså rent sundhedsmæssigt. Det er ikke et spørgsmål om de er økologer eller ikke økologer. Primært det der har gjort den store forskel, det er ikke økologien, det er de store lyse stalde med en masse luft i ...".

Dyrlæge E: "Det, der imponerer mig dyrevelfæremæssigt, det er dem, der bygger en ny løsdriftstald, og det er ligegyldigt om det er økologer eller ej. Der rykker det noget!"

2.9.4 Når økologerne er "dårlige landmænd"

I interviewene gives også eksempler på "dårlige landmænd". Som det fremgik af ovenstående afsnit om omlæggertyper, karakteriseredes der en gruppe af landmænd, hvis hovedmotiver for omlægning nærmest var, at "det var sidste chance før konkurs". I det følgende vil denne gruppe af

landmænd, som omlægges til økologisk drift, blive diskuteret fra forskellige vinkler.

En af de interviewede kvægbrugskonsulenter har den erfaring, at det måske ikke altid er "de bedste landmænd" der lægger om. Nogle landmænd kan have fået udfordringer og "knæk". Den pågældende konsulent har oplevet, at landmændene får et "løft" under omlægningen. Det gør de ved at lære af deres egen praksis – som diskuteret ovenfor i forbindelse med "den økologiske proces". De får også mere tid og ro, i og med at de måske får mere enkle stalde og fodringsprincipper, og dels får de nogle faglige udfordringer:

Konsulent I: ... Han får simpelthen et skub bag, og siger, det det her skal simpelthen have en skalle ... han har en anden holdning, når han går ind i det. Dem har vi også nogle af, og det synes jeg er spændende, for ellers kunne de godt gå i stå, ikke, og køre sådan et almindeligt landbrug, men de synes egentlig, det kunne være meget sjovt at ændre sig..."

De fleste dyrlæger gav udtryk for sympati over for bestræbelser på at ville have en god dyrevelfærd i sin besætning. En dyrlæge udtrykte det således, at dét, han respekterede ved den økologiske driftsform, var, at "de ikke accepterede den mindste fællesnævner", og han påpegede risikoen ved at man lempede reglerne "for at få plads til flere". Flere andre gav imidlertid udtryk for betænkelighed netop over for den kendsgerning, at man efter deres opfattelse accepterede besætninger, hvor dyrevelfærden ikke var specielt god. Der var således flere meningstilkendegivelser om, at nogle landmænd måske skulle afvises som økologer før de lagde om, det vil sige at der blev stillet nogle krav om, hvorledes sundhedsniveauet skulle være i en besætning før den "fik lov til at lægge om". Der var stor enighed blandt de interviewede dyrlæger og konsulenter om, at såfremt der eksisterede "dårlige økologer", udgjorde det en meget stor risiko for at skabe tvivl om troværdigheden af den økologiske driftsform på trods af, at det var uretfærdigt over for de landmænd, som var dygtige, tog økologien alvorligt og gjorde et godt driftsledermæssigt arbejde. Der var imidlertid ikke enighed om hvilke konsekvenser, det skulle have for de pågældende "dårlige økologers" fortsatte eksistens som økologer eller som landmænd. Nogle

mente, at de skulle have hjælp og støtte til at blive bedre. En af de interviewede kvægbrugskonsulenter mente, at man kunne bruge økologien på at rette op på folk og gå i et nært samarbejde med dem, fordi man grundlæggende ikke skulle "tabe folk på gulvet". Andre mente, at reglerne skulle strammes, således at de ikke kunne være en del af driftsformen, og nogle mente, at de skulle "smides ud":

"MV: Hvad skulle konsekvensen så være?"

Dyrlæge K: Altså, hvis jeg skal være meget barsk ... så en tomrer, der ikke kan slå som i, han kan sgu ikke være tomrer. Det må man altså være så barsk at sige. Man kan ikke have en skolelærer, der ikke kan lide børn eller ... det går bare ikke. Vi kan heller ikke have en driftsleder, der ikke kan se på dyr. Så må de luges ud."

Dyrlæge J fremhævede ligeledes behovet for at "stille krav til, at dyrevelfærden er i orden" ved omlægningen ud fra en antagelse om, at såfremt de ikke kan passe dyr før omlægningen, så kan de nok heller ikke efter. I modsat fald "punkterer man hele systemet".

Som det fremgik af ovenstående, var der en del af dyrlægerne, der tilsyneladende snakker meget med deres klienter, også om deres bevæggrunde for at omlægges til økologisk drift. Men ikke alle dyrlæger gik i dialog med de driftsledere, som de ikke mente levede op til de økologiske mål eller regler. Dyrlæge J mente f.eks. ikke, at det var hans opgave at indlede en dialog, hvis en af de landmænd, han mente var en "dårlig driftsleder", besluttede sig for at lægge om til økologisk drift:

MV: Hvad kunne man så gøre, når de beslutter sig for at lægge om? Hvad gør I?

Dyrlæge J: Vi slår 7 kors foran os. Nå, men det er et frit land, vi lever i.

MV: Jamen, hvad går I ind og snakker med mennesket om, som står bag? Holder I dem op på et eller andet i en dialog?

Dyrlæge J: Jamen, det er dem, der er mindst til dialog. Ja, men jeg har da også diskuteret det her med mange af dem, mange af dem vi kalder gode landmænd, at det er forkasteligt at de har dem i deres flok. Men de har jo ingen regler vedrørende dyreregler om etik. Det med græsning fremmer jo ikke dyrevelfærd som sådan.

MV: De dårlige driftsledere, hvis du går i clinch med dem og siger, hvad du synes, hvad svarer de så? Hvad er deres opfattelse af dyrevelfærd, og deres målsætninger?

Dyrlæge J: Jamen det har jeg ærlig talt ikke spurgt dem om. Det er måske heller ikke min opgave.

2.9.5 Forholdet til nabo og kolleger under omlægningen

Naboernes "årvågenhed" i forhold til kollegers omlægning blev nævnt af flere, men de fleste udtalte dog i denne forbindelse at "det ikke var så slemt nu som for 10 år siden" med hensyn til at blive "ugleset".

Erfaringer med erfa-grupper var blandede. Et par dyrlæger fremhævede værdien af, at de lokale økologer forblev i erfa-grupper med både konventionelle og økologiske landmænd. Det forhindrede "kultdyrkelse" og fremmede dialogen mellem driftsformerne sådan, at flere konventionelle eventuelt fik lyst til at lægge om. Andre talte for nødvendigheden i at nye omlæggere gik ind i erfa-grupper med gamle økologer for derved at lære samt at få lov til at diskutere. En dyrlæge mente at dyrlæger helt naturligt kunne være med i erfa-gruppe-strukturen og derved bringe sundhedsmæssige forhold på banen i stedet for – som det er nu – at man også her "køres ud på et sidespor".

Andre beskrev, hvor meget erfa-grupperne betød i "den økologiske proces", og at den interne kommunikation mellem landmænd – især andre økologer i samme situation – betød meget. På en egn var der brugt ammetantesystemer gennem det seneste år, og dyrlægen dér tilskrev det erfa-gruppe-effekten: det skulle de alle sammen prøve.

2.9.6 Økologi, dyrevelfærd og landbrug i dialog med forbrugeren

Betæneligheder over dyrevelfærden i den økologiske besætning blev ofte udtrykt i sammenhæng med troværdighed i forhold til forbrugere.

Flere mente, at den gennemsnitlige forbruger har et "virkelighedsfjernt" eller "urealistisk" billede af

dansk landbrug, og at skræmmebillederne af den konventionelle produktion er overdrevne, samtidig med at der bliver skabt fejlagtigt romantiske billeder af den økologiske besætning. Det blev fremhævet, at falske forestillinger på langt sigt ikke kommer det økologiske landbrug til gode, og at landmændene, de økologiske bevægelser og eventuelt også landbrugets samarbejdspartnere skulle arbejde mere udadvendt og tage diskussionen op i forbrugersammenhænge.

Forbrugernes virkelighedsfjerne forhold til landbrug, økologi og dyrevelfærd giver ifølge nogle af de interviewede næring til "betænkelig markedsføring". Flere nævnte eksempler på, at det, der står på økologiske mælkekartoner, ikke nødvendigvis er forkert, men det kan foregive en forskel fra det konventionelle landbrug, som er fordrejet. Hvis der f.eks. står at kørerne er på græs om sommeren, antyder man indirekte, at det er de konventionelle køer ikke. Der er ikke krav om, at de skal være det, men de fleste er det. Man gør gennem denne markedsføring skellet mellem de økologiske og de konventionelle besætninger kunstigt stort.

Der blev nævnt en række eksempler på dette "kunstige skel" mellem økologer og konventionelle landmænd og produkter. Et af de nævnte eksempler drejede sig om lærebogsstof om landbrug i folkeskolen, hvor der var billeder af køer med kalve på blomstrende enge. I materiale som dette blev der givet udtryk for forestillinger om, at kørerne i små besætninger har det bedre end kørerne i store besætninger og at – i samme åndedrag – økologiske besætninger er små. De interviewede, som berørte dette tema i deres interviews, brugte udtryk som "stokroseidyl" og "gadekærsromantik" blev nævnt. Det blev således også nævnt, at nogle forbrugere per definition opfattede "gårdbutikker" som "økologiske", og at økologi således nærmest også repræsenterede alt, hvad der havde med "nærhed" og "kontakt til forbrugere" at gøre.

Behovet for oplysning og diskussion om forventninger og faktiske tilstande blev fremhævet. Behovet omfattede således i meningstilkendegivelserne et behov for at oplyse landmændene om forbrugernes forventninger. Men det omfatter også et behov for at oplyse forbrugere om,

hvordan dansk landbrug fungerer. Selv om besætningerne er store og kalvene ikke lever sammen med deres mor hele mælkefodringsstiden, så er det de vilkår, vi må producere under, og det er måske også godt nok. Forbedringer må i hvert fald diskuteres ud fra et realistisk billede af, hvordan det nuværende er.

De fleste dyrlæger og konsulenter følte, at de havde en rolle i denne dialog. Enkelte mente ikke, at det var deres opgave, som dyrlæge J sagde *"... at folk vil bedrages, det er folks eget ansvar"*, ligesom dyrlæge A mente, at *"... jeg mener at det er økologernes eget problem, hvordan de vil gøre med dokumentation overfor forbrugerne, at forholdene er som forbrugerne tror at de er"*.

Flere af de interviewede diskuterede, hvorledes dette påvirkede den enkelte landmand, og fremhævede, at dette såvel som naboernes årvågenhed (omtalt ovenfor) var med til at "fremme processen", fordi hjertet skulle med hver gang man gik ind i en diskussion med andre om det, og der var en bevidsthed om, at *"... hvis nu en af jer falder udenfor og får en bemærkning, og der så bliver et ramaskrig i avisen og sådan noget, så har I ødelagt det for jer selv, jer alle sammen"*. At naboerne kigger efter, hvad der sker, er ifølge flere medvirkende til, at man anstrenger sig ekstra for, at det skal gå godt.

Enkelte dyrlæger og konsulenter fremhævede den forandring, landmændene gennemgik under omlægningen i kraft af at omverdenens øjne så på dem på en anden måde, som f.eks. dyrlæge B: *"... så er de jo lige pludselig fra at være nogle miljøsvin blevet nogen helte igen ... men det er i hvert fald en ekstra gevinst, de får oveni, at de lige pludselig er heltene..."*. Dyrlæge D mente, at det er forkert, at forbrugerne behandler økologerne som "kæledægger", men har for lidt respekt for konventionelle landmænd, der er gode til at passe dyr - og efter hans mening bedre end økologerne.

2.9.7 Forventninger til økologerne: de skal være bedst!

I forlængelse af at der ovenfor er beskrevet en bekymring og skuffelse hos nogle over, at de økologiske besætninger tilsyneladende ikke er markant

forskellige fra konventionelle besætninger, er det relevant at spørge, hvad der så skal til. Dyrlæge J svarer på dette: *"Der skal det til, at de driver det som de allerbedste konventionelle, og at kalvedødeligheden er under nul og at yversundheden er i toppen og kløvsundheden er i orden, og de har nogle velfungerende dyr, som strukturel af sundhed og er helt i orden"*.

Samtidig var der også flere som fremhævede økologernes fornemste opgave som "at ændre hele landbruget", herunder at flytte grænser hos de konventionelle.

De fleste dyrlæger mente, at økologerne generelt skal være foran på det dyrevelfærdsmæssige område: *"... de skal være endnu mere økologer. De skal gøre noget mere for dyrevelfærd, og der skal være mere økologisk foder..."*.

Flere dyrlæger fremhævede, at det er "vanskeligt for økologerne at være bedst", idet der ifølge dem ikke er de store velfærdsmæssige problemer i kvægbruget generelt, og at kvægbruget er den produktionsform, hvor dyrene tilgodeses mest sammenlignet med f.eks. fjerkræ- og svinebrug. Som udtrykt af dyrlæge L: *"Jamen, jeg mener bestemt de økologiske de lever op til det der med dyrevelfærd. Altså der er nogen gang jeg synes, at deres stalde er for små, men altså, man skal bare tænke tilbage på, hvad de havde før, da de var bundet. Problemet er bare, at mange af de konventionelle har de samme forhold."*

2.10 Oplevelsen af de økologiske regler og administrationen af dem

2.10.1 Reglerne: økologiens ansigt

Enkelte dyrlæger koncentrerede sig under interviewet meget om reglerne og hvor logiske eller ulogiske de var, set ud fra et fagligt synspunkt. De illustrerede helt klart, at økologiens ansigt udadtil var reglerne, og det var det, de umiddelbart kunne forholde sig til.

Der var modstridende opfattelser af, hvorvidt reglerne blev oplevet som fremmede fra landmændenes side. Ifølge nogle af de interviewede

var der god forståelse for reglerne hos landmændene, og en deraf følgende oplevelse af at landmændene sagtens kunne forstå motivationen bag reglerne, og dermed forsvare dem overfor andre. Andre oplevede, at landmændene stod spørgende over for reglerne og havde svært ved at se logikken i dem. Et par dyrlæger havde oplevet, at landmændene "udfordrede" reglerne; således havde en dyrlæge hørt, at en nyomlægger havde hentet antiparasittære midler i den lokale foderstofhandel, men da han så sagde til dem at det skulle de altså hente et andet sted, hvis de ikke ville "opdages", for folk vidste, at de var økologer, så tænkte de sig om en anden gang. Dyrlæge D havde oplevet økologer som "... hele tiden udfordrer regelsættet, også over for os, og som du hele tiden skal holde på sporet, og som du hele tiden skal fortælle: hør kammerat, du er altså økolog."

Forholdet til denne "fremmedhed" eller følelse af fremmedhed vil det være relevant at diskutere i lyset af, hvor mange erfaringer man har haft med driftsformen, og hvorvidt man har været i berøring med den bagvedliggende målsætning for den økologiske produktionsform. Dyrlæge A mente, at reglerne og papirarbejdet skræmte nogle landmænd væk fra at omlægge til økologisk drift. Som eksempel nævnte han, at folk med gode avlsbesætninger f.eks. afholdt sig fra at omlægge, fordi man ikke må ægtransplantere. Dette fandt han meningsløst, idet der ifølge ham ikke er dokumentation for, at det skulle være dyrevelfærdsmæssigt betænkeligt.

2.10.2 Reglerne lever ikke op til målsætningen

Flere dyrlæger udtrykte sympati for de ideer, som lå bag reglerne, men mente bare at reglerne i nogle tilfælde var "misforståede" eller "ufornuftige" også i forhold til ideerne bag:

Dyrlæge N: "... Jeg synes, at langt de flest af reglerne har en god bagtanke og skubber i den rigtige retning.

MV: Når du siger "langt de fleste", hvad mener du så?

Dyrlæge N: Jamen altså, det med småkalvene, det skulle være formuleret på en måde, så man kan bruge dem på en

fornuftig måde. Det er ikke fornuftigt, at de skal ud sidst på sommeren.

MV: Men bagtanken er stadig god nok?

Dyrlæge N: Ja. Det er bare misforstået ...

Som en løsning på dette foreslog nogle af dyrlægerne forskellige former for "individuel/gårdspecifik ramme" for besætningen, således at det blev udspecificeret, hvordan og hvorfor økologien blev "brugt" på lige præcis denne måde i denne besætning.

2.10.3 Kontrol ved dyrlægen?

De fleste interviewede kom ind på kontrollen af de økologiske besætninger og udtrykte stor frustration over, hvad der blev godkendt, og hvordan det blev bedømt. Det var meget vanskeligt at rådgive om f.eks. mængden af strøelse, for de havde oplevet stor divergens mellem kontrollører med hensyn til, hvordan strøelsesmængden blev vurderet.

Enkelte dyrlæger mente, at det var dyrlæger, der burde kontrollere besætningen. Det kunne være dyrlæger fra Veterinærdirektoratet, men et par af de interviewede dyrlæger mente ikke, at der var noget væsentligt problem i, at de som praktiserende dyrlæger i de pågældende besætninger skulle gå ind og kontrollere. De sidestillede det med eksempel SPF-besætninger, hvor de også havde en kontrolfunktion.

De fleste dyrlæger tog imidlertid meget kraftig afstand fra muligheden for at skulle fungere som kontrolinstans. Det ville give nogle ubehagelige konflikter i forhold til tillid og hvordan man blev brugt. Den gennemførte kontrol vil være forskellig, og det ville ikke være en troværdig og uvildig kontrol. Hvorvidt f.eks. rådgivningsrapporter skulle være tilgængelige i en kontrolsituation var et andet spørgsmål, og de fleste kunne godt se fornuften i at bringe aspekter og tiltag fra "dagligdagen" ind i en vurdering af besætningen i forbindelse med en årlig kontrol.

2.11 Tanker om fremtiden

2.11.1 Hvordan vil det økologiske landbrug udvikle sig?

På spørgsmål om hvor den økologiske bevægelse er på vej hen, svarede langt størstedelen i retning af "flere besætninger", "flere nuancer inden for bevægelsen" og en generelt øget produktion, sådan som konsulent I: *... der kommer flere, mange flere, og store besætninger. Det er det mest naturlige inden for kvæg. De bliver mere og mere økologer, og det kunne være, at der kom flere grupper af økologer ...* ", der således også giver udtryk for, at de bliver "mere og mere økologer". Med dette menes der at de i højere og højere grad får "hjertet med" og udvikler driftsformen, blandt andet hen mod bedre dyrevelfærd.

Enkelte dyrlæger mente, at de konventionelle bedrifter vil udvikle sig mere og mere i retning af den nuværende økologiske driftsform, således at den måske vil blive "opslugt" i en generelt meget mere grøn bevægelse. De tolkede det således, at økologerne havde en "lokomotiveffekt" på de øvrige produktionsformer. En enkelt dyrlæge – dyrlæge J - troede slet ikke på økologien: *"... jeg er ikke sikker på, at de vil overleve, for jeg mener, de lever på en illusion"*.

De fleste af de interviewede mente at udviklingen af den økologiske bevægelse forudsætter en stadig bevidstgørelse og bevidsthed om vigtigheden i at holde eksempelvis sundhedsniveauet højt, luge ud i "de uheldige sider af den økologiske bevægelse", samt en sikring af en øget dialog med omgivelserne.

Ud over en udvikling henimod flere besætninger, var der generelt stor enighed om at der ville ske en generel udvikling hen imod større besætninger og mere "moderne" besætninger. Anskaffelse af malkerobot blev nævnt og diskuteret i denne forbindelse af enkelte, der havde erfaringer med dem, som et bud på "teknologi i økologien".

2.11.2 Nye avlsmål

Enkelte af dyrlægerne og konsulenterne kommer ind på behovet for at tænke nyt og anderledes i de

økologiske besætninger. Dyrlæge B har således diskuteret målet om "højere livstidsydelse" med nogle af sine økologer. Han finder tanken god, men der er konflikter i forhold til f.eks., at det er de samme køer, som får yverbetændelser år efter år, og dem skal man have ud af besætningen. Konsulent G og P nævnte også muligheden for nye avlsmål og for at fremavle køer, som var specielt robuste til at klare tilværelsen som "økologiske køer": stærke ben, robust yver osv.

2.11.3 Ansvar for at komme videre

Nogle af de interviewede pålægger i varierende omfang myndigheder og politiske systemer ansvaret for, at den økologiske driftsform udvikler sig videre i fremtiden. Få mener, at det er et politisk ansvar at sikre, at driftsformen udvikler sig. Det væsentlige er ikke om den udvikler sig, men HVORDAN den udvikler sig. Som eksempel på dette nævner dyrlæge K for eksempel regelgivningen omkring overgangsordninger: at man politisk kan stille nogle skrappe krav til udviklingen, men med overgangsordninger gøre driftsformen mere attraktiv. På den måde får folk tid til at få slidt det gamle ned og bygge nyt, og de mennesker, som ikke er tiltrukket af nye driftsformer, får tid til at overveje, om de vil glide over i et andet erhverv eller på hvilke præmisser, de vil fortsætte.

En del af de interviewede fremhæver – også selv om de tildeler politiske systemer og forbrugere ansvar – at det først og fremmest er de økologiske landmænds egen opgave at udvikle økologien. De har driftsformen som en del af deres identitet, og et af deres væsentlige kendetegn er netop, at de tør gå foran andre:

Dyrlæge K: Det synes jeg er noget af det, der er så specielt for den økologiske produktion, at de pålægger sig selv nogle strengere krav, også strengere end lovgivningen, og derfor er det i vid udstrækning op til dem selv.

Konsulent G mener også, at udviklingen vil ske ude hos landmanden: *"...Det er noget, der opstår ude hos landmanden og hos de folk, der har sådan nogle tanker og ideer og laver gårdbutikker..."*.

Ansvar for at komme videre kædes også sammen med økologernes evne til at finde og bibe-

holde fælles linier. Hvis der opstår splittelse – som flere frygter – så vil troværdigheden smuldre og økologernes indflydelse på driftsformen vil blive mindre, ud fra en argumentation om at der i så fald vil blive grebet ind udefra. Økologernes ansvar for at komme videre indeholder således også et ansvar for at holde bevægelsen samlet.

2.12 Historien om omlægningsprocessen

Den følgende sammenfatning vil tage udgangspunkt i figur 2.1 og gå på tværs af de beskrevne temaer i afsnit 2.5. Formålet med denne struktur og fremlæggelse er så at sige at skabe en rød tråd i interviewenes mange udsagn og temaer, og søge en forståelse som er direkte relateret til udgangspunkterne for og processen i omlægningen. Gennemgangen vil blive kortfattet, og der henvises til ovenstående tematiserede afsnit for at forstå diskussionen om enkelte temaer.

2.12.1 Dyrslægen og konsulentens forudsætninger (kerne 1)

Dyrslægens og konsulentens forudsætninger for samarbejde med landmænd drejer sig om deres faglige identitet og dét, som de betragter som deres arbejde og rolle i forhold til den enkelte gård, og i et samarbejde med andre fagfolk inden for den enkelte besætning. Forudsætninger for at gå ind i et arbejde og samarbejde i en besætning – inklusive en økologisk besætning – fremhæves på nogle punkter af de interviewede selv. Det drejer sig i hovedtræk om engagement, at tage udfordringer op, evne og vilje til at gå i dialog. Derudover nævnes i varierende grad en decideret viden om den økologiske driftsform, som flere af de interviewede finder dårligt formidlet.

2.12.2 Den økologiske landmands forudsætninger (kerne 2)

Landmandens baggrund og ønsker med sit landbrug berøres forholdsvis lidt i dette kapitel, eftersom oplevelsen ses gennem dyrslægens og konsu-

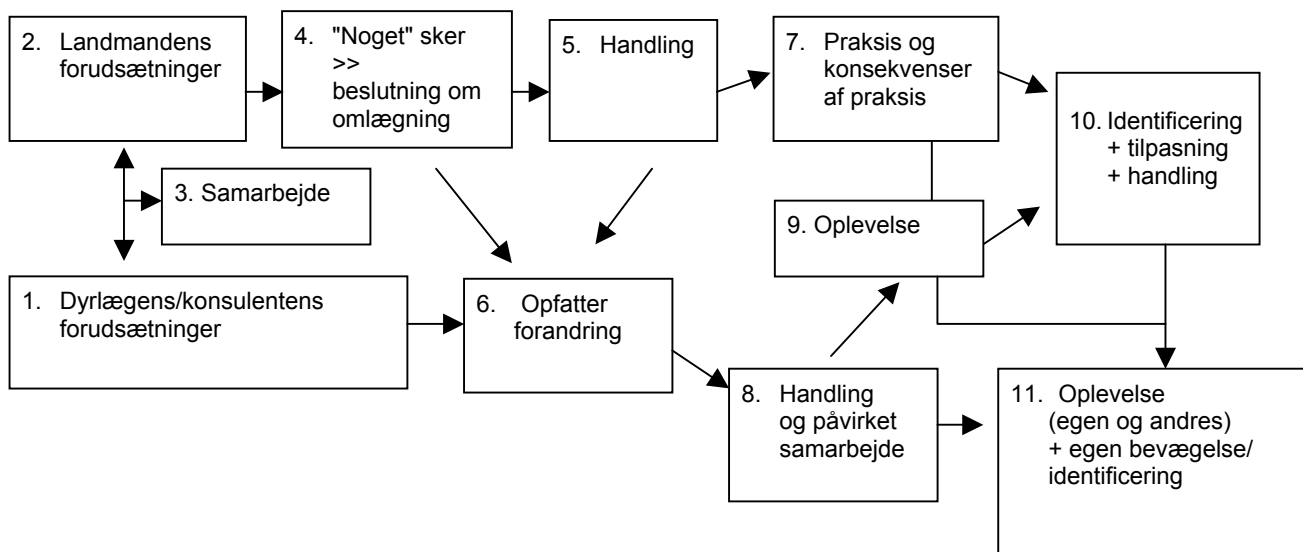
læntens "briller". Der henvises derfor til kapitel 3 for opnåelse af en forståelse af landmandens grundlæggende forudsætninger – inklusive motivationer – for at drive landbrug og omlægge til økologisk drift. Blandt elementer, som dyrslægerne og konsulenterne lægger vægt på og berører i disse interviews, kan nævnes "landmandskab", at man "ikke lader noget ugjort", er glad for sine dyr og forstår at skabe harmoni og sammenhæng inden for bedriftens rammer. Det skal understreges, at dette kan gøres på mange måde!

2.12.3 Samarbejdet mellem landmand og rådgivere (kerne 3)

Interessen for samt art og mængde af samarbejdet mellem landmand og rådgivere vil selvsagt være bestemt af begges/alles forudsætninger, herunder indstilling til hinandens og egen indsats. Samarbejdet vil typisk også være afhængigt af fælles indstilling til for eksempel hvad der kan betragtes som "god dyrevelfærd", og det vil også være influeret af gensidig tillid og rådgiverens fleksibilitet og evne til at lytte og sætte sig ind i, hvad der ønskes.

2.12.4 Beslutningen om omlægning tages (kerne 4)

Økonomi blev nævnt som en primær årsag eller "igangsættende motivation" af mange dyrslæger og konsulenter. Mange af de interviewede dyrslæger og konsulenter grupperede de økologiske landmænd i "ældre idealister/ideologer" og "nye økologer" (som også blev kaldt "økonomiøkologer" eller "industriøkologer"), familiebrugere og nogle, der så det som deres sidste udvej. De nævnte, at nogle var ved at tage springet til omlægning, fordi de planlagde en ny stald og eventuelt gerne ville udvide besætningen. Enkelte nævnte udfordringen samt en stigende væmmelse over de nuværende produktionsformer som motiverende til omlægning. Kendetegnende for stort set alle de interviewede var, at de tillagde den økonomiske motivation stor vægt i begyndelsen og i selve beslutningen om omlægning.

Figur 2.1 Illustration af hvorledes dyrlægenes og konsulenternes betragtninger af den økologiske besætning gennem omlægning og daglig drift kan forstås i en mere historiepræget og delvis kronologisk sammenhæng. Illustrationen er en tilpasning af en såkaldt paradigmatiske model, som kan anvendes i en grounded theory analyse af kvalitative interviews. Kasserne 1, 6, 8 og 11 omhandler samarbejdspartnerens (dyrlægens eller konsulentens) rolle og oplevelse i omlægningsprocessen.

2.12.5 Handling: de første trin i omlægningen (kerne 5)

Efter beslutningen om omlægning skal der "handles", det vil sige at nogle rutiner og strategier inden for den enkelte bedrift skal ændres. Den økologiske landmand "rulles" indledningsvis ind i en proces med papirarbejde, ansøgninger, planer og regelsætning, som – set udefra – virker umiddelbart uoverskueligt og dominerende i forhold til de praktiske forhold. Parallelt med dette aspekt etableres kontakt til kolleger i samme situation og – i første omgang med henblik på at imødekomme regler – igangsættes en række ændringer inden for bedriften.

2.12.6 Samarbejdspartnerens opfattelse af forandring (kerne 6)

Samarbejdspartnerne omkring besætningen giver udtryk for, at de oplever en varierende grad af forandring. De oplever ikke umiddelbart en forandring i besætningen eller besætningsrelaterede

rutiner, men opfatter en optagethed af forandringer på flere planer. Optagetheden drejer sig i den første fase en del om regler samt en koncentration om at få markplanlægningen i orden. Forandringerne i besætningen tilskrives af mange af de interviewede ikke "omlægning til økologisk drift", men snarere bygning af ny stald, ændringer i fodreringen eller græsningsstrategier. Samarbejdspartnerens opfattelse af forandring som en del af "omlægning til økologisk drift" forekommer derfor mere eller mindre diffus.

2.12.7 Praksis og konsekvenser af egen praksis (kerne 7)

I forlængelse af en tankegang om gensidig påvirkning mellem "tanker" og "praksis" vil en række handlinger uvilkårligt blive påvirket af den begyndende omlægning til økologisk drift. Samtidig fremhæves der af flere rådgivere (dyrlæger og konsulenter), som har været i tæt kontakt med en række økologiske besætninger, at den mere eller mindre "udefra bestemte praksis" har stor betydning

ning for selvtillid og videre tanker. Dét, at man forandrer praksis – mere eller mindre med "tilbageholdt åndedræt", forid man er spændt på at se, om det nu vil gå – og efterfølgende ser, at man kan få det til at fungere i praksis nævnes som en faktor, der påvirker "landmandsstoltheden" væsentligt.

2.12.8 Handling og påvirket samarbejde (kerne 8)

Samarbejdspartnerne oplever, ser og reflekterer tydeligvis meget forskelligt over eventuelle forandringer eller mangel på forandringer i besætningen. Hvorledes samarbejdet påvirkes af landmandens omlægning afhænger i høj grad af art og grad af samarbejde inden den påbegyndte omlægning samt den gensidige respekt, tillid og lydhørhed. Det afhænger tydeligvis også af dyrlægens/konsulentens tidligere erfaringer og fortrolighed med driftsformen. Med baggrund i de gennemførte interviews tegner der sig en linie, således at den eller de første besætninger, som lægger om til økologisk drift inden for et praksis- eller rådgivningsområde vil virke fremmede og vække en del usikkerhed og stille ekstra krav. Reglerne virker dominerende, også i dialogen mellem dyrlæge og landmand. Dyrlæger og konsulenter i områder med mange økologiske besætninger og/eller omlæggere giver derimod tydeligt udtryk for "typiske mønstre" og fortrolighed med de problemstillinger, der er kendetegnende i denne omlægningsproces. Det gør ikke nødvendigvis samarbejdet med den enkelte landmand mindre kompliceret: samarbejdet med den enkelte landmand synes stadig afhængigt af tonen og forståelsen mellem ham/hende og samarbejdspartnere.

2.12.9 Landmandens oplevelse af omlægning og samarbejdspartnere (kerne 9)

Der henvises til kapitel 3 for at få en mere samlet beskrivelse af landmandens egen version af, hvorledes samarbejdet omkring besætningen opleves og udvikler sig. Som det fremgår af disse interviews, opsøger og efterspørger de økologiske

landmænd i varierende grad faglig viden til brug i omlægningsprocessen. Flere dyrlæger påpeger svagheden i, at det veterinærfaglige aspekt ved omlægningen kun kommer ind, hvis landmanden selv er opmærksom på, hvad omlægningen betyder i og for besætningen, og at der er en faglig kapacitet at trække på. Det beskrives, at omlægningen foregår udramatisk i nogle besætninger, og det kan med baggrund i interviewene fremføres, at velforberedte besætninger eventuelt med et godt samarbejde omkring gården og/eller erfarne eller ligestillede kolleger tilsyneladende klarer sig gennem omlægningen med forholdsvis få problemer. I andre tilfælde opleves omlægningen som meget tumultagtig, og ved nærmere indkredsning af denne tumult kan der henvises til to væsentlige faktorer: mange ændringer på én gang (væsentligst stald og besætningsstørrelse) samt at man tilsyneladende ikke er forberedt på, at besætningen for en periode befinder sig i en tilstand "uden sikkerhedsnet". At man er så mangelfuldt forberedt skyldes ifølge de interviewede dyrlæger om den myte, at økologiske dyr ikke bliver syge og andre forestillinger, som viser sig ikke at holde stik i det aktuelle tilfælde.

2.12.10 Identificering, tilpasning og handling (kerne 10)

Oplevelsen af praksis og samarbejde omkring besætningen fører på længere sigt til en mere stabil tilpasning af rutiner og handlinger samtidig med, at forholdet til den økologiske driftsform i stigende grad bliver rettet fra selve reglerne og mere mod de økologiske målsætninger samt den aktuelle praksis på den enkelte bedrift. Som et led i dette forløb inddrages ifølge flere af de interviewede også husholdning, familiemønster og kontaktflader (f.eks. til ERFA-grupper), og der udvikles en "stolthed over det opnåede". Reglerne opleves således i mindre og mindre omfang som "fremmede", og der oparbejdes en selvstændighed hos landmanden i forhold til reglerne: landmanden tager i højere og højere grad stilling ud fra en basal forståelse af målene for den økologiske bedrift og spørger i mindre grad til, hvorledes "reglerne skal forstås".

2.12.11 Samarbejdspartners respons: identificering, oplevelse og fortsat handling (kerne 11)

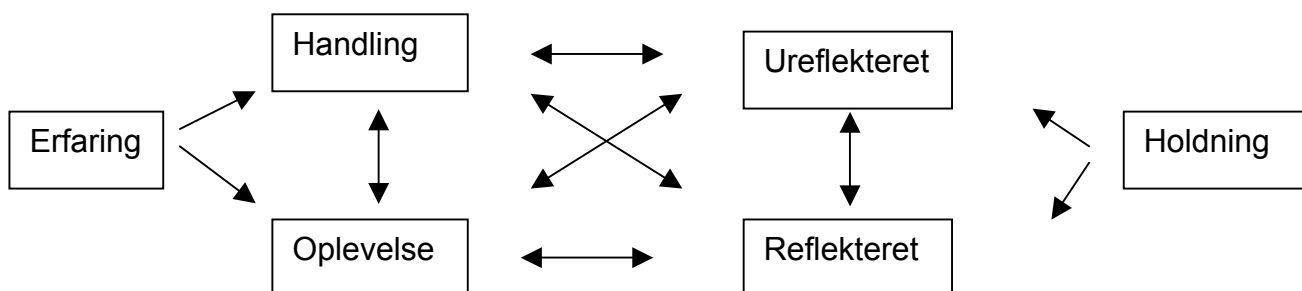
Oplevelsen af i mindre grad at stå fremmed over for f.eks. regler for den økologiske driftsform gør sig også gældende hos besætningens samarbejdspartnere, som i stigende omfang forstår at tage stilling ud fra en selvstændig forståelse af økologiens målsætninger frem for en "fremmeds forholden sig til reglerne alene". Hvorvidt denne forståelse opnås eller ej, beror i høj grad på den enkelte dyrlæges/konsulent evne, vilje og interesse for at gå i dialog med landmanden. Det må tages for givet, at den mest konstruktive dialog med og rådgivning af de økologiske landmænd opnås, når der kan kommunikeres "inden for en forståelse"

frem for mellem to mennesker, hvoraf det ene har en forståelse af nogle grundlæggende mål for driftsformen, som det andet ikke deler.

2.13 Afsluttende kommentarer

2.13.1 Interviewene indeholder både erfaringer og holdninger i en vekselvirkning

I det ovenstående fremlagde jeg resultaterne af en række interviews med dyrlæger og konsulenter vedrørende omlægning til økologisk produktion. Forud for en diskussion af selve temaerne vil jeg indledningsvis diskutere, hvorledes disse resultater kan forstås.

Figur 2.2 Der er en vekselvirkning mellem erfaringer – både udførte handlinger og "modtagne" oplevelser – og reflekterede såvel som ureflekterede holdninger. Det er vigtigt at gøre sig klart, at disse interviews indeholder alle fire elementer i denne indbyrdes vekselvirkning.

Der er ingen tvivl om, at dyrlæger og konsulenter giver udtryk både for erfaringer, som de har haft i en række besætninger, og holdninger til den økologiske driftsform. Som illustreret i figur 2.2 arbejder vi således med en vekselvirkning mellem holdninger og erfaringer. Erfaringer kan indhentes både gennem handlinger, hvor man selv er aktiv, og gennem oplevelser, som man passivt får serveret. Uanset om ens erfaringer er passivt eller aktivt tilvejebragt, vil de være under indflydelse af de holdninger, man har, og som kan være en forudindtaget af forskellig art. Man kan for eksempel på forhånd være positivt eller negativt

indstillet over for økologisk landbrug. Omvendt vil erfaringerne – interaktionen mellem handlinger og oplevelser – præge og ændre holdninger til driftsformen både i de oplevede former og generelt. Holdningerne kan være reflekterede, hvilket vil sige at man har tænkt over dem og gjort dem eksplicite, således at man kan sætte ord på. De kan også være ureflekterede og dermed befinde sig på et mere "ubevidst" plan. Når en dyrlæge således på spørgsmål om hvordan han havde oplevet de økologer, som han har i sin klientkreds, og der som svar herpå blev svaret, at "det var forskelligt, men det var ikke sådan noget med hønsestriik", er

det således berettiget at reflektere over, hvorledes den pågældende dyrlæge har oplevet et sammenstød med en idé om hvordan økologer er ("sådan nogen med hønsestrikk") og så den erfarede virkelighed: "sådan er de slet ikke". Hvor langt den pågældende dyrlæge så var nået i sit svar på "hvordan var de så?" diskuteres ikke yderligere her. Formålet med eksemplet var at illustrere hvorledes man kan karakterisere et begreb eller – som her "en gruppe af mennesker" som "hvad det ikke er" . Det kan vise et interessant møde mellem en forudindtagethed og en erfaring.

Det er relevant at diskutere konsekvenserne af denne "sammenblanding" for undersøgelsens resultater og konklusion. I denne forbindelse bør man holde sig arten af disse (resultater og konklusion) for øje. Som anført i sammenfatningen i form af historien om omlægning (afsnit 2.6) har vi at gøre med en beskrivelse og analyse af nogle samarbejdspartneres oplevelse af en proces som hovedsageligt gennemleves af andre mennesker. Figur 2.1 illustrerer disse elementers indbyrdes og umiddelbare sammenhængende ud fra et mere kronologisk perspektiv. Den egentlige vekselvirkning mellem dem er af "historisk" art og vanskelig at udrede: vores udgangspunkt i et interview er dér hvor de enkelte interviewpersoner står i den stund, hvor de bliver interviewet, og vi kan kun gengive og diskutere den bevægelse de selv er bevidste om, altså den reflekterede holdning og de erfaringer, de er sig bevidst. Formålet med undersøgelsen er at vinkle og perspektivere omlægningsprocessen med udgangspunkt i de levede erfaringer. En del af analysen og den efterfølgende diskussion må derfor nødvendigvis indeholde et forsøg på spaltning og synliggørelse af sammenhængen mellem holdning og handling/erfaring.

2.13.2 Valget af interviewpersoner

Selve valget af interviewpersoner kan også lede til nogle tolkninger, som bør overvejes kritisk. Som det er fremgået af en række af de fremlagte udsagn fra dyrlæger og konsulenter, giver konsulenterne således ikke udtryk for forvirring over reglerne, og de giver tilsyneladende udtryk for at være "fortrolig med" den økologiske driftsform. De

synes kort sagt at have taget målene for driftsformen til sig. Dyrlægerne er generelt mere "brogede" i deres forståelse og accept af og forhold til den økologiske driftsform og de landmænd, der eksisterer inden for den. Det er vigtigt ikke at overfortolke dette som en "generel forskel mellem konsulenter og dyrlæger" i deres forhold til økologiske besætninger. Konsulenterne var udvalgt blandt nogle, som havde mange erfaringer i de økologiske besætninger. De må således også vurderes at være fortrolige med mål, regler og praksis samt at have en bred erfaring i forskellige typer økologiske besætninger. Dyrlægerne var udvalgt blandt nogle, der havde markeret sig i debatten, enten i landbrugspressen eller ved møder. Nogle af dem havde erfaringer med ganske få omlægge-re og økologiske besætninger. De var ikke fortrolige med målene, stod "udenfor" og havde svært ved at forstå nogle af reglerne. De havde endvidere ofte markeret sig for at udtrykke skepsis overfor den økologiske driftsform.

Det personlige forhold mellem landmænd og dyrlæger var det centrale udgangspunkt for mange af de fremsatte erfaringer og synspunkter. Hvilke landmænd der havde valgt omlægning i et praksis-område ville naturligt påvirke den pågældende dyrlæges holdning til økologiske besætninger. En perspektivering, hvor man søger at sammenkæde erfaringer med baggrund, skaber en forståelse af dette samspil.

Dyrlægen og konsulenten har dog ikke desto mindre to forskellige indfaldsvinkler til besætningen, som må kunne bruges konstruktivt i et samarbejde. Konsulenten kommer i besætningen færre gange om året, men på længere besøg og får ofte lejlighed til at diskutere nogle grundlæggende og overordnede mål igennem med landmanden. Målet for konsulentens virke i besætningen er at lægge overordnede strategier. Dyrlægen kommer som regel oftere i besætningen, og i højere grad i forbindelse med akutte tilkald til sygdomstilfælde. Dyrlægen ser mange ting bag kulisserne, i dagligdagen og når tingene er sat på spidsen, og bliver tilkaldt til "det, der går galt". Selv om dyrlægen evt. er involveret i sundhedsrådgivning, formodes denne tilgangsvinkel – at de under huden har en fornemmelse af den pågældende landmands

tærskler og holdninger – at præge holdningen til den enkelte landmand væsentligt. Det er vigtigt at være bevidst om dette under læsningen af det følgende.

2.13.3 Centrale spørgsmål, som kan rejses på baggrund af interviewene

I det følgende gøres et forsøg på ganske kort at rejse nogle af de centrale spørgsmål, som resultaterne og den ovenstående fremlæggelse og diskussion af de gennemførte interviews leder frem imod. De enkelte punkter er således ikke nødvendigvis dokumenteret med baggrund i data, men er udtryk for overvejelser som dataindsamling og bearbejdning har ført frem imod.

- a) *Splittelse mellem økologer.* Det er relevant og vigtigt at perspektivere en eventuel splittelse mellem økologer inden for den økologiske bevægelse. Flere af dyrlægerne fremhævede den som et potentielt problem og en kilde til utroværdighed i forhold til den økologiske produktion. Det kan ikke udelukkes, at et skel mellem "gamle og nye" måske kan tilskrives de enkeltes placering i "processen": helt nye økologer vil gøre modstand mod at blive "hvirvlet" ind i gamle diskussioner, og de har travlt nok med at finde deres egne ben og få den nødvendige selvtilid. Omvendt vil "gamle økologer" med en vis skepsis betragte en gruppe omlæggere, der i antal udgør langt flere end hele gruppen af "gamle økologer".
- b. *Kriterier for medicinsk behandling.* Kriterierne for medicinsk behandling er et glimrende eksempel på et område, hvor både landmænd og dyrlæger formodes at have ændret sig meget gennem de seneste år. I diskussionen om den økologiske driftsform har der været fokuseret forholdsvis ensidigt på landmandens behandlingskriterier og ændringer i disse. Mange dyrlæger har imidlertid også ændret holdning og praksis gennem de seneste år, ligesom anbefalinger f.eks. ændres (bl.a. udtrykt ved et nordisk møde vedr. mastitis i januar 1997: "Is antibiotics in mastitis therapy out?"). Nogle dyrlæger hilser det – som det fremgår af interviewene - velkommen, at en gruppe landmænd forholder sig kritisk til medicinanvendelse. Nogle dyrlæ-

ger mener endvidere, at dyrlægerne generelt gennem en årrække har følt stigende bekymring og irritation over den megen fokus på medicin. Denne bekymring og irritation omfatter også det stigende forbrug af antibiotika og øgede krav fra landmandsside om selv at måtte behandle og/eller få udleveret medicin. Diskussionen om behandlingskriterier og anvendelse af veterinære lægemidler er således tæt relateret til diskussionen om dyrlægens rolle i den økologiske besætning. Undersøgelsens "øjebliksbillede-karakter" illustreres tydeligt: vi er på et givet sted i en udvikling, og der er fortsat bevægelse på området.

- c) *Anerkendelse af "særlighed"?* Der tegner sig et tilsyneladende dilemma: vi forventer noget "særligt", men måske helt uden at ville anerkende "særlighed". De interviewede landmænd og dyrlæger mærker ikke en umiddelbar forskel på at træde ind i en økologisk besætning, hverken i forhold til en konventionel besætning eller i forhold til "samme besætning før omlægning". De stiller sig derfor lidt tøvende over for økologiens salgsargument om god eller endog bedre dyrevelfærd end i de konventionelle besætninger. Omvendt fremsættes også argumentet om, at dyrevelfærden ikke er bedre i de økologiske besætninger, fordi den basalt set er "god" i almindelige danske kvægbesætninger. Det påpeges blandt andet af dyrlæger og konsulenter, at noget af det, de har erfaret – positivt såvel som negativt - i forbindelse med landmænds omlægning til økologisk drift, ikke har noget at gøre med økologi, men drejer sig om ændring af stald, besætningsstørrelse, fodringsprincipper eller andre forhold, som "lige så godt kunne finde sted hos konventionelle landmænd". Det "særligt økologiske" kan således godt være svært at få øje på, og det er da også rigtigt, at man sagtens kan bygge en stor lys løsdriftsstald uden at lægge om til økologisk drift. Omvendt kan man påpege, at i de nævnte besætninger er det tilsyneladende en kendsgerning at omlægningen har igangsat en lang række ændringer, der hver især ikke er "patenteret økologiske", men alligevel er indeholdt i de økologiske regler eller imødekommer de økologiske målsætninger. Det kan således være

vanskeligt at pege på "et særligt økologiske karakteristikum i besætningen"; noget, som kun findes i de økologiske besætninger. Forventningerne til den økologiske besætning og driftsform findes således tilsyneladende på den samme "skala", som den konventionelle besætning: økologerne skal bare være "bedre" i alle henseender: bedre systemer, bedre pasning, bedre dyrevelfærd. Der ligger med andre ord en helt klar forventning om, at den økologiske besætning i kraft af de økologiske målsætninger skal være en mønsterbesætning, også i traditionel forstand. I denne forbindelse er det relevant at spørge til eksempelvis dyrlægernes rolle: vil dyrlægerne anerkende en driftsform, der har som målsætning at være "bedre end alle andre", således at de (dyrlægerne) går ind i de pågældende besætninger og i ganske særlig grad vejleder hen imod en bedre dyrevelfærd, forstået som en dyrevelfærd der per definition skal være bedre end i konventionelle besætninger, altså i en anden del af deres klientflok? Det kan være et relevant spørgsmål at stille i forlængelse af disse interviews, hvor flere af de medvirkende dyrlæger antyder, at de egentlig ikke ønsker at forfordele én landmandsgruppe frem for en anden. Konturerne af et dilemma tegnes således: Det kræves på den ene side, at økologerne skal være noget særligt, fordi de sælger deres produkter på denne "særlighed", og på den anden side kan det være svært åbent at hente støtte, når en gruppe landmænd udtrykker ønske om at "være bedre end de andre". For dyrenes skyld skal der arbejdes for en god velfærd i alle typer af besætninger, og det er kravet om "at være bedre", der vækker både forventninger og modstand. Fagligt set vil det være en udfordring for enhver rådgiver at hjælpe landmændene til "god dyrevelfærd", men ved at hjælpe dem til "bedre dyrevelfærd end de andre" – hvor "de andre" vel at mærke også er en uhyre forskelligartet gruppe af landmænd – inddrager de netop ønsket om at "gøre nogle landmænd dårligere end denne gruppe", hvilket man ikke ønsker. Den argumentationsmæssige kortslutning sker imidlertid i skuffelsen over, at de økologiske landmænd ikke "af sig selv er bedre" samtidig med,

at rådgivernes og rådgivningens betydning for at opnå en bedre dyrevelfærd fremhæves.

- d) *Er økologer "gode", "bedre" eller "bedst"?* Diskussion om hvorvidt økologerne skal være "gode", "bedre" eller "bedst" rejser et berettiget spørgsmål om, at dyrevelfærd i økologiske besætninger kan måles på samme akse eller samme skala som i de konventionelle besætninger. Det kan også udvides til at omfatte "særlige økologiske elementer", og i givet fald: hvem vil have glæde af en eventuel udvidelse af begrebet? Ville det eksempelvis komme dyrene til gode? Der rejses således et meget centralt spørgsmål, som gruppen af rådgivere må besvare, før en yderligere diskussion om økologiske husdyrhold: vi kræver at se "noget særligt" forstået som "noget særlig godt" (vurderet ud fra vores gængse betragtninger om hvad der er godt og skidt), men er vi parate til at hjælpe til at nå dette særlige? Vil vi anerkende "særlighed" som et mål for en gruppe af vore landmænd? Er vi parate til at støtte nogle, der vil være "bedre" i forhold til vore normale forestillinger om, hvad der skal til for at være bedre? Såfremt "det særlige" ligger uden for vores normale akse for "godt" og "skidt": er vi så parate til at støtte nogle landmænd, der vil noget "særligt", som eventuelt ligger uden for vores normale erfaringsgrundlag og forestillinger om handlemuligheder og rammer om en kvægbesætning?
- e) *Oplevelse af begrænset handlefrihed.* Nogle dyrlæger og konsulenter oplever begrænset handlefrihed i forhold til de økologiske besætninger. Denne oplevelse kan belyses fra flere forskellige vinkler. Først og fremmest kan man med udgangspunkt i ovenstående beskrivelse af "den økologiske proces" sandsynliggøre, at følelsen af begrænset handlefrihed både rammer landmænd og deres samarbejdspartnere omkring besætningen i den indledende fase af omlægningen, hvor reglerne fylder meget i bevidstheden hos de involverede parter. Følelsen af handlefrihed opnås i og med at der opnås en grundlæggende forståelse for/af??, hvad intentionerne med den økologiske driftsform er: så begynder man "med målsætningen

i hånden" at handle i forhold til målene og ikke kun som udenforstående med et fremmed forhold til formuleringer i reglerne. En anden vinkel på denne problemstilling gives med eksempel i diskussionen om kalves udeophold. Den enkelte dyrlæge og konsulent kan muligvis godt opnå en forståelse af selve målet: at give kalvene frisk luft, plads til at røre sig på, solskin og et "naturligt liv". Erfaringer i praksis viser bare, at der er store potentielle problemer med at gennemføre reglen. Såfremt man forstår, at målet bag reglerne er et godt liv og en "robust fremtid" for kalvene, vil en handling/ behandling som indebærer, at man tager dem på stald i en periode, også kunne forstås således at man søger at imødekomme de overordnede mål om sikring af god dyrevelfærd. Det er vigtigt at opnå utvetydig opbakning for, at handling i overensstemmelse med tilgodeset dyrevelfærd og sund fornuft i den daglige praksis er gyldig, også i forhold til reglerne. Reglerne må således ikke indeholde restriktioner eller formuleringer, der kan forstås som restriktioner, som kan begrænse handling i situationer, der påkræver det. Netop i forhold til kalvene synes det nødvendigt at gå reglerne efter i sømmene og sikre, at følelsen af begrænset handlefrihed ikke er berettiget.

f) *Fokus på besætningen i bedriften.* Der er behov for at fokusere på besætningen på den økologiske bedrift. Der er fortsat brug for at sætte fokus på den økologiske kvægbesætning og diskutere økologisk praksis og mål i forhold til den enkelte besætning. Det synes naturligt, at dyrlægen inddrages i dette arbejde, eventuelt på tværfaglig basis, både i omlægningen og i den stabile økologiske besætning. Målet med inddragelse af dyrlæge skal være en forbedring af dyrenes sundhed (herunder også dyrevelfærd) i besætningen, og det giver sig selv, at dyrlægen er indstillet på at arbejde på den enkelte besætnings – og dermed også på driftsformens – præmisser og hen imod de givne mål.

g) *Muligheden for en trinvis omlægning i besætningen.* Med baggrund i interviewene rejses der spørgsmål om behovet for en mere trinvis omlægning af besætningen. Det kunne være ved at lade omlægningen ske gradvist, f.eks. således at en aldersgruppe fulgte mål og regler i den økologiske driftsform det første år, en anden gruppe det efterfølgende år osv. Det kunne også være ved at lade forskellige gennemgribende forandringer indtræffe trinvist, således at indkøring af ny stald skete året før omlægning, introduktion af fuldfoder et halvt år efter, besætningsudvidelse i "tredje omgang" osv. Der synes således at være mange muligheder og en del gevinster at hente ved en god forberedelse og planlægning af besætningens omlægning.

h) *Elever som drivkraft.* Bolden spilles op til økologerne: vær selv drivkraft! Der fremhæves af flere interviewede et ønske om, at økologerne selv udgør drivkraften for forandring og udvikling af driftsformen. Det kan udtrykke manglende interesse, men forstås i denne sammenhæng snarere som en bevidsthed om, at økologerne selv har kunnet nå dertil, hvor de er i dag og at en del regler er "politisk bestemte", hvorfor økologerne alene kan stå inde for dem. Der erkendes således et stort behov for, at gruppen indbyrdes kan "vise en vej som tilsyneladende kun de kan finde".

i) *Ansvar for handling?* Dette fritager absolut ikke samarbejdspartnerne for ansvar for fremtidig udvikling, på flere planer: dels overordnede faglige diskussioner generelt på tværs af gårde, og dels det lokale samarbejde i den enkelte besætning. Netop i forlængelse af ovenstående tegner der sig tydeligt et behov for fagligt med- og modspil, som i lyset af den hastige udvikling ikke kan tåle megen udsættelse. Dette modspil skal være velkvalificeret forstået på den måde, at det skal være fagligt engageret samt udføres af rådgivere, som lader sig udfordre og som er i stand til at arbejde inden for mål og rammer i den enkelte besætning samt driftsformens rammer.

3 Landmændenes oplevelse af omlægning til økologisk drift

Mette Vaarst

Afd. for Husdyrsundhed og Velfærd, Danmarks JordbrugsForskning

3.1 Indledning

Videnssyntheseprojektet blev indledt med interviews af dyrlæger og konsulenter for at inddrage veterinære problemstillinger, som er forbundet med omlægning til økologisk drift. En omlægning af besætningen er en del af omlægningen af hele bedriften og bør som sådan ikke ses isoleret. Konsulentens fokus er relativt bredt på hele bedriften, dyrlægens er mere snævert på den enkelte ko og gruppen af køer/kvier/kalve. Dette perspektiv bør ikke stå alene i og med, at det er hele bedriften, som lægges om. Beslutninger i besætningen griber ind i hele bedriften, ligesom beslutninger på bedriftsniveau griber ind i rutiner og rammer i besætningen. Landmanden – driftslederen – og hans eller hendes beslutninger står som omdrejningspunkt for omlægningen. Driftslederen ser det indefra. En beskrivelse af omlægningen, inklusive landmandens oplevelse af hvad der sker med besætningen, er nødvendig for at kunne diskutere omlægningsprocessen.

3.2 Materialer og metoder: Interviews af landmænd

Interviewene af 19 landmænd, som repræsenterede 16 forskellige bedrifter, foregik i 3 grupper med 5-7 deltagere. Den ene gruppe var udpeget blandt en større kreds af landmænd af en kollega, som interviewereren havde haft kontakt til gennem andre projektaktiviteter. De to andre grupper var eksisterende erfa-grupper. Kontakt til den ene af disse var etableret gennem dyrlægen i en af de deltagende bedrifter. Kontakt til den anden var etableret efter, at denne gruppe selv havde henvendt sig i anden forbindelse. I alle grupperne var

der mindst en landmand, som interviewereren havde mødt tidligere enten i projektsammenhænge eller på kursus. Der blev på forhånd udsendt et brev til landmændene, som introducerede projektet og forberedte dem på rammerne for interviewet. Under interviewet blev der udleveret et A4-ark med nogle spørgsmål og synspunkter fra dyrlæge- og konsulentinterviewene. Efter en indledende præsentationsrunde blev diskussionen lagt frit op, og ligesom med de individuelle interviews, blev der lagt vægt på at diskussionens og interviewets tyngdepunkter blev valgt af deltagerne, således at deres oplevede erfaringer af omlægningen trådte i forgrunden. Interviewene blev optaget på bånd og skrevet ud ordret, dog med undtagelse af steder, hvor det var vanskeligt at høre opfange hvad den enkelte sagde i diskussioner, hvor flere talte på en gang. Landmændene blev hver tildelt et bogstav som "anonymisering". I cirka 10% af udsagnene var det vanskeligt at bestemme hvem der talte.

3.3 Præsentation af de interviewede landmænd

I alt 19 landmænd blev interviewet i 3 grupper repræsenterende 16 besætninger. Fem af besætningerne var beliggende i Lemvig-området, og de resterende var beliggende omkring Varde og Nørre Nebel. Omlægningen for de enkeltes vedkommende var startet fra 1995, og de seneste skulle til at levere økologisk mælk fra sommeren 1999. De interviewede landmænd havde været konventionelle landmænd i en periode fra 1 og til 25 år, før de påbegyndte omlægning til økologi.

3.4 Motivation til omlægning

Økonomiske overvejelser har helt klart indgået i langt de flestes overvejelser om omlægning; økonomien skulle som mindste mål kunne bære.

Flere nævnte, at de følte det som "et skridt i den rigtige retning", eller som økolog K udtrykte det med baggrund i en følelse af at få flere og flere restriktioner og direktiver presset ned over hovedet: "*Vi fornemmede, at det var den vej, vinden blæste, og så kunne vi jo lige så godt prøve at gå lidt foran og selv bestemme*". Der blev i denne forbindelse også udtrykt en træthed eller afmattethed i forhold til at gøre noget, som folk ikke kunne lide ("*... man skulle jo ud klokken 4 om morgenen og sprøjte for, at folk ikke så det ...*" økolog B). Tanken om "at tage skridt i den rigtige retning" omfattede også tanker om fremtiden og hos nogle forventninger om, at en søn skulle overtage gården, evt. i nær fremtid. Det var en form for en fremtidssikring at lægge om, bygge stald og i nogle tilfælde at udvide besætningen.

En anden væsentlig grund var ønsket om forandring og udfordringer, også nævnt som "*udfordringer der var mere gennemgribende end bare at lave en ny stald*". Flere nævnte, at de var kørt trætte i det konventionelle landbrug ("*det var så monotont, det andet...* "). Det var trivielt eller de trængte til "at gøre noget nyt" eller "gribe nogle udfordringer". Økolog H startede for eksempel med at blive interesseret på grund af økonomiske tilskud: "*... og så begyndte jeg at studere, hvad det her egentlig var for noget, og da det så begyndte at blive alvor, så var det sådan at pengene egentlig var ligemeget, bare vi ikke blev smidt ud af det, altså ud af landbruget, så det løb rundt ... men det med økologi var egentlig så spændende, at det andet ikke betød noget. Så var det tilfredsstillende, og vi var endda blevet villige til at give noget for det.*" Flere af de interviewede så nogle helt klare udfordringer til driftslederegenskaberne, hvilket havde skubbet til deres lyst til at prøve og dermed vise, at de var gode landmænd.

Et par af de interviewede landmænd nævnte nogle helt personlige grunde til, at deres tanker var blevet ledt i den retning, f.eks. barnløshed. En økolog havde fået det "sidste skub til omlægning"

gennem en oplevelse året før, de på den pågældende gård påbegyndte omlægning: "*Det sidste år inden vi lagde om, havde vi ærter helt op til gårdspladsen. Og vi var oppe på næsten 20 svaler omkring gårdspladsen. Vi sad altid og så ud på dem, og der var en vældig gang i dem. Og så pludselig var de der ikke mere. Og vi var ude og se på det, og så i en af rederne hang der en død svale ud af reden. Om det havde noget at gøre med hinanden ved jeg ikke, men vi havde lige sprøjtet markerne. Det fik os til at tænke, at der var altså noget galt! Nu er svalerne da kommet igen ...* " (økolog F).

Nogle af landmændene var begyndt at lægge om, fordi de alligevel tænkte på at skulle bygge ny stald, og så kunne de "lige så godt lægge om". Flere af disse nævnte dog – ligesom nogle af dem, der nævnte økonomi som en væsentlig faktor – at det måske mere var tidspunktet, der blev bestemt af sådan nogle ydre ting: NU skulle det være. Nogle havde overvejet at vente til det efterfølgende år, men så kom der enten et godt tilbud fra mejeriet, eller også var der et eller andet i det gamle staldsystem, som brød sammen, og SÅ blev der lagt om til økologisk drift på en gård, hvor tankerne så småt var ved at blive sporet i den retning.

3.5 Valg, ændringer og erfaringer i besætningen ved omlægning

3.5.1 Strukturelle ændringer

Mange af de interviewede berettede om generel besætningsudvidelse gennem den periode, de har haft besætningen, men den største udvidelse fandt sted i forbindelse med omlægning til økologisk drift. Dernæst kom staldændringer (nævnt nedenfor) samt – for 3 landmænds vedkommende indtil videre – formaliserede drifts- eller maskinfællesskaber med andre i området. Flere havde tænkt på det, men havde ikke kunnet få det til at passe, blandt andet på grund af forskellige omlægningssår på de to bedrifter, og at den planteavler, de havde haft forhandlinger med, f.eks. endnu producerede "omlægningsfoder". Der var således forventninger til driftsfællesskab på længere sigt.

3.5.2 Ændringer i stalden

I to af de medvirkende besætninger havde man indrettet en hal i forbindelse med malkning og delvist ophold i bindestald (i den ene af disse besætninger havde man kælvkvier og goldkøer derude om natten og køer om dagen). I 5 af besætningerne havde man løsdriftstalder i forvejen (sengebåse eller dybstrøelse), heraf de fleste fra midten af 1970'erne. I en besætning var der bygget ny malkestald, og i et par af disse var der bygget nye faciliteter til ungdyrene. I de resterende 9 besætninger havde man bygget om i tilknytning til omlægningen i kostalden og i ungdyrstalden. Blandt driftslederne var der nogle, der havde taget beslutningen om nyt staldbyggeri FØR beslutningen om omlægning blev taget. Det kan lede til tanken om, at "økologi" blev en tillægsgevinst eller noget, "man lige så godt kunne gøre". Men det kan også lede til den tanke, at nogle af de intentioner, som har været den økologiske driftsforms grundpiller, blev en del af forandringen og driftslederens identitet og så at sige blev "født" samtidig med en spirende interesse for den økologiske driftsform.

3.5.3 Behandlingspolitik

Den forlængede tilbageholdelsestid, udlevering af antibiotika og håndtering af medicin blev diskuteret i alle grupperne. Der blev udtrykt en generel skepsis over for disse regler, og baggrunden for disse regler var ukendt og forekom ikke de fleste af de interviewede særlig logisk. Der var en tendens til, at de "ældste omlæggere" havde lettere ved at se det som de kaldte "nødvendigheden af disse regler" samt håndtere dem og se det fornuftige i dem. Materialet er for lille til at bære en sådan konklusion.

De færreste mente, at omlægningen til økologisk drift havde påvirket deres behandlingspolitik. I en af grupperne kom der talrige eksempler på, hvorledes den enkelte landmand selv havde omlagt sin behandlingspolitik. Flere i denne gruppe fremførte, at de så den samme tendens i konventionelle besætninger, og de forbandt det ikke specielt til omlægningen til økologisk drift. Behandlingspolitikken blandt landmændene i denne gruppe var

hovedsagelig ændret i retning af hurtige slagtninger eller simpelthen aflivning ud fra den argumentation, at slagteværdien var minimal, og hvis koen eksempelvis skulle opereres eller der var usikkerhed med hensyn til prognosen – for eksempel en kløvskaide, som kunne ende "i skrotbunken" – så foretrak man, at den pågældende ko kom ud af besætningen. En af disse landmænd goldede hellere kirtler end behandlede kroniske yverbetændelser.

I en anden af grupperne fremførte flere, at køerne i en økologisk besætning var mere kostbare end køerne i en konventionel besætning. Det kostede flere penge at fodre opdræt op til at blive køer. Derfor fandt de, at motivationen for at behandle medicinsk egentlig var større i økologiske besætninger, uanset tilbageholdelsestid. Det blev fremført som argument, at omkostningen ved en behandling ikke er dyrlægeregningen, men produktionstab og risikoen for at få en trepattet ko. I denne gruppe mente de ikke, at behandlingspolitikken var ændret, og slet ikke hen imod mindre anvendelse af dyrlæge eller medicin.

Nogle af reglerne blev diskuteret, og der var tydeligvis uklarhed vedrørende forståelsen af dem. Som et dilemma fremhævede økolog I: "... *det er lidt fjollet, når du må behandle med penicillin, men ikke med citronsyre, hvis det er en behandling...*". Når der er stillet en diagnose, må man godt behandle med noget, som indeholder citronsyre. Det fremgår dog ikke tydeligt af reglerne. Der blev også fremhævet andre eksisterende dilemmaer, såsom elektrolytblendinger, parasitmidler og tolkning af hvad "efterbehandling" kunne indebære. Reglen om den forlængede tilbageholdelsestid diskuteres i forbindelse med regler.

3.5.4 Kalvene ude: sundhedsmæssige problemer, men de har det sjove

Oplevelsen af at have kalvene ude blev af økologerne beskrevet som en meget blandet oplevelse. Nogle havde haft dem ude i en længere periode – før omlægning – og betragtede det som et godt system og havde ikke problemer med kalvenes

trivsel. Andre havde haft ganske alvorlige problemer, især med de små kalves udeophold.

I to af grupperne var der ivrige fortalere for, at kalve havde det godt med at være ude, selvom det har stillet store krav til pasning og måske også har medført sundhedsmæssige problemer, som fremført af økolog F: "*... Men som jeg har oplevet det i besætningen, så det vi har skullet lære mest af, det er at have kalvene ude, og det har vi meget at lære om endnu. For det kan ikke passe – som min dyrlæge siger – at kalve nærmest ser ringere ud i økologiske besætninger. Men på en eller anden måde tror jeg, at de har det sjovere, i hvert fald, frem for at skulle stå bundne. Den dag kalvene kommer ud, de vil altså gerne være ude*" ... og senere – efter en lang diskussion om emnet: "*Jeg tror nu stadig, at det er godt, at de er ude. Det er bare os, der skal lære at passe dem!*".

Nogle af de interviewede i den ene gruppe havde endnu ikke prøvet at have kalvene ude (de skulle først til at levere økologisk mælk til sommer). Knap halvdelen havde haft et velfungerende udeophold ved kalvene. Blandt de deltagende økologer havde enkelte ammetantesystemer, der fungerede godt også på græs, men eventuelt var forbundet med andre ulemper såsom at kalvene havde en tendens til at fortsætte med at patte på hinanden efter adskillelsen. Et par af interviewdeltagerne havde mælkefodrede kalve i kalvehytter, som fungerede godt.

Under diskussionen om kalvenes udeophold kom der historier om meget syge kalve. Disse driftsledere havde svært ved at tilslutte sig synspunkter om, at kalvene basalt set havde bedre af at være ude. Nogle mente, at der var for meget pres på et areal, og at antallet af dyr var blevet for stort. Økolog Q havde oplevet, at et hold kalve ude i en hytte blev kørt hjem og sprøjtet for lungebetændelse, og derefter blev det næste hold kalve syge, hvilket næsten kunne have været forudset fordi vejret var elendigt. Denne diskussion gav anledning til en diskussion om det rimelige i reglerne, som virkede ufleksible, og som mange opfattede som tvetydige og vanskelige at tolke. Eksempelvis blev vejrforhold nævnt som et vigtigt punkt, der burde give anledning til handling og reaktion.

Flere kunne således se ideen i de overordnede betragtninger om, at de skulle være ude, men syntes at reglerne spærrede for at handle sådan, som de fandt det bedst og mest logisk i deres besætninger.

I refleksionerne over hvad der kan være galt, kom en af landmændene også ind på antallet af dyr. Han havde oplevet problemer og tilskrev det, at antallet af kalve i en flok var steget fra 12-15 til godt 30, og det mente han var for mange på det samme areal. "*...Vi har altid haft det princip, at alle kalve, der er født før 1. maj, de skulle ud det år, for små kalve er nemmere at få ud og vænne til strøm. Måske er det bare fordi der er blevet flere, at vi har problemer, hvor vi før havde en 12-15 kalve, og nu har vi 30, der er simpelthen pres på arealet, der er blevet for stort ...*". Et par af økologerne i denne gruppe ville prøve at have geder sammen med kalvene, for de havde hørt, at geder kunne holde parasitter og fluer væk.

3.5.5 Omlægningen af malkekobesætningen generelt uddramatisk

Der var ikke mange sundhedsmæssige problemer i de interviewede landmænds besætninger. Stofskiftesygdomme blev af de fleste betegnet som "en by i Rusland", undtagen mælkefeber. Det blev nævnt, at det kunne være vanskeligt at styre goldning og calciumtildeling på græs. Flere landmænd havde moderate/alvorlige celletalsproblemer i perioder og havde også haft det som konventionelle. Enkelte havde rettet det. Blandt andet havde en af de interviewede fået rettet en forholdsvis banal ting i malkeanlægget med et stort fald i celletal til følge. Pattetråd og haseskader samt ben- og klovproblemer blev af flere nævnt som tidligere problemer af varierende omfang i besætningen, der stort set var forsvundet nu. Hvad angår ydelsesniveauet kæmpede nogle en stadig kamp for at kunne tilbyde deres køer et foder og et foderniveau af en størrelse, som de kunne yde tilstrækkeligt på. Enkelte andre kæmpede næsten den modsatte kamp: de satte køer ud og gav ekstra mælk til kalvene og så endda ud til at overskride kvoten. Indkøring af nye staldsystemer havde voldt nogle problemer, men selve omlægningen blev ikke forbundet med tumult.

3.6 Mødet med "systemet"

3.6.1 Mødet med reglerne og forholdet til "umiddelbar logik"

Overordnet fandt man blandt grupperne af landmænd umiddelbar forståelse af det logiske i reglerne, og en forståelse af hvad de sigtede henimod, når det drejede sig om de overordnede regler. Reglerne om forlængede tilbageholdelsestider blev bragt mere fundamentalt i diskussion i alle grupper, og der var argumenter for og imod det logiske i den regel. Nogle af argumenterne tog det samme udgangspunkt, men med modsat fortegn: "Når vi ikke ved mere om, hvor meget medicin der er tilbage i kroppen kan vi lige så godt bare leve efter de samme regler som de andre"; kontra "Så længe vi ikke ved mere om, hvor meget der egentlig bliver udskilt, må vi leve med de forlængede tilbageholdelsestider indtil vi har et bedre udgangspunkt at tage beslutninger". Begge holdninger forholdt sig altså konkret til viden om antibiotika og ikke de politiske signaler i reglerne, og begge tog udgangspunkt i reelt manglende viden, men brugte det både som argument for og imod.

På andre områder var der til tider en let ironiseren over reglerne. Under præsentationsrunden i den ene gruppe kom det således frem, at de stort set havde påbegyndt omlægning samtidigt, men begyndte at levere mælk på forskellige tidspunkter. Disse tidspunkter var bestemt af, om de havde høstet afgrøderne før eller efter den 1. september: nogle havde høstet dem før, og afgrøderne var dermed ikke økologiske, og andre havde høstet dem efter, og havde dermed fået økologiske afgrøder.

Et andet overordnet problem var selve processen omkring lovgivningen, og at man eksempelvis havde "hastet" nogle af reglerne igennem uden at stikke fingeren i jorden, set på hvordan andre lande havde håndteret f.eks. samme direktiv fra EU eller lignende. Regelgivning og regelændringer fremstod således ret "hovedkulds" for flere af de interviewede økologer.

3.6.2 De økologiske regler i den enkelte besætning: "Må-vi-det?"

I alle tre grupper opstod der flere gange under forløbet spontan diskussion om fortolkningen af detaljer i reglerne og hvad man egentlig må. Det var på mange områder: fluebekæmpelse, behandling, elektrolytblandinger, hvordan man skulle føre logbog, anvendelse af strøelse og klovbade samt flere andre områder. Det i sig selv viste en mangfoldighed af fortolkningsmuligheder af de enkelte regler. Som økolog I udtrykte det: *"Jeg var da nervøs i starten om ... om man nu havde brugt noget, man ikke måtte, uden man var klar over det. Der var noget med nogle vitaminer engang. Lige pludselig måtte man ikke bruge E-vitaminer, var det vist."* Flere andre gav tilsvarende udtryk for usikkerhed i forhold til nogle detaljer, og om de gjorde det sådan, som de skulle. I den ene gruppe var der flere, som tilsluttede sig det synspunkt, at der kom en kontrollant og godkendte stald og produktionssystem før man begyndte at levere mælk; det ville gøre starten mere tryk.

3.6.3 Gradvis overgang til "Sådan-gør-vi-her"

Frustration og usikkerhed over regler blev hos flere skubbet i baggrunden af en fornemmelse af viden om, hvad man "bør gøre" i en given situation:

Økolog F: Det med regler og om det er godkendt eller ej... kommer det ikke til at sidde på rygmarven? I starten tænkte vi måske på det, men så bliver det

Økolog G: Det er helt forkasteligt, at kalve de skal være ude i 150 dage, som nu mine sidste år. Det tager lang tid at få dispensation ... da min dyrlæge sagde, at vi skulle tage dem ind, gjorde vi det da ...

Økolog F: Det er fordi du fortolker dem sådan. Hvis du vil tage dem ind, så tager du dem da ind ...!

Økolog G: Og hvad siger de så inde i Plantedirektoratet?

Økolog F: Det er da fordi du spørger om det...

Økolog G: Du går efter reglerne, og så tager du dem ind...???

Økolog F. Jamen hvis kontrollanten kommer, og du siger du har dem stående inde fordi de er syge, og det vil han ikke indberette som en fejl....!

Denne ordveksling illustrerer til dels en begyndende selvstændig stillingtagen i besætningen i forhold til regelsættet samt en tillid til, at kontrollanten ikke vil indberette "sund fornuft" som en fejl. Det forudsætter naturligvis, at kontrollantens og landmandens idé om, hvad der er "sund fornuft", stemmer overens. Det er værd at bemærke, at det netop er den samme økolog (økolog F), som i afsnit 3.5.2 tydeligt udtrykte, at han mente, at det var godt og "sjovt" for kalvene at være ude, og han mente, at de burde være ude. Det er altså ikke af bekvemmelighed, at han samtidig taler for at man tager dem ind, hvis der er et problem, og i lyset af tidligere udsagn tyder intet på, at han mener, at "hvis noget er meget nemmere så kan man også godt "snige sig uden om regler". Økolog I argumenterer også for, at den slags regler er nødvendige for at "opnå noget": "... *Ja, men der skal jo også være nogle regler, for ellers så ville folk bare holde dem inde og sige at der var problemer.*"

3.6.4 Papirarbejde og kontrasten mellem krav om handling og sagsbehandling

I beskrivelsen af selve omlægningen fremhævede de fleste mødet med papirarbejde generelt; ansøgninger og skemaer, der skulle udfyldes i lange baner. Der blev udtrykt relativ stor irritation over behovet for at komme på kursus i papirarbejde (ironisk) og en enkelt sagde, at papirarbejdet alene var tilstrækkeligt til at fraråde omlægning.

Den indledende ansøgningsfase kan så oven i købet siges at være relativt uproblematisk, set i forhold til efterfølgende kommunikation med dispensationsgivende myndigheder, når det "bliver alvor". Den ene historie afløste hinanden, og der var behov for at afbryde alle tre grupper i diskussioner om dispensationsansøgninger og dialog med kontrollanter og myndigheder. Det var især i ovenstående "hvad-må-vi" fase, folk indsendte ansøgninger. I nogle tilfælde med det svar at der

ikke var behov for en dispensation for at foretage de påtænkte tiltag.

Sagsbehandlingen blev betegnet som særdeles langsom. Blandt andet i forbindelse med kalves udeophold var der flere, som havde indsendt ansøgninger om dispensation. Der gik fra tre uger og op til flere måneder fra indsendelse til de havde fået et svar. I forbindelse med dette fortalte økolog G om en episode den foregående sommer, hvor han havde sendt dispensationsansøgning ind og først havde modtaget svar 3 uger efter, hvorefter han konstaterede: "... *Hvis jeg havde ventet så var de da gået til. Jeg mistede 3, det var nok Ja, mine kalve kunne i hvert fald ikke vente 3 uger, for så var de døde.*" Frustrationen handlede blandt andet om den følelse af afstand, som der helt åbenlyst var mellem myndigheder og "dem, der tager beslutningerne" og dem, der skal handle. I forhold til kontrollanterne var der flere af de interviewede, der gav udtryk for, at de følte at de blev forstået, og de havde lettere ved at kommunikere med dem: "*Når vi kontakter dem i København, de er jurister og alt muligt, men dem der kommer ud, de har mere jordforbindelse, der skal man bare have den skrivelse, eller også kan han ringe og høre om det passer*" (Økolog H). Andre gav udtryk for utryghed over, at kontrollen tilsyneladende var afhængig af kontrollanten. Når landmænd havde haft kontrol af forskellige kontrollanter, kunne de af og til påpege divergenser i disse kontrollanters vurderinger: "... *jamen hvis han har lyst og ikke kan lide manden, så kan han køre på dig. Han bestemmer selv, og der synes jeg der er noget... det er kritisk.*"

3.7 Glæden ved at se sine dyr i nye omgivelser ... og enkelte tanker om "fortidens synder"

I en af grupperne opstod der diskussion om, hvorvidt forandringen i besætningen også udløste tanker om, at man havde "gjort noget forkert førhen". Alle i denne gruppe var glade for omlægningen og de forandringer, den havde medført. De nævnte, at de havde mere tid, fordi de ikke skulle bruge tid på at sprøjte marker, og der var

mindre arbejde med køerne, især i løsdriftsstalderne. Den mere tid gav dem også mere overskud. Uanset om de følte, at de havde mere tid eller ej, nød de at se deres køer, og især kvierne. Flere i denne gruppe havde tidligere haft kvier i fuldspaltebokse, og netop dette gav en af deltagerne anledning til at føle dårlig samvittighed over det tidligere system. De øvrige i denne gruppe protesterede voldsomt: De var glade for forandringerne, men det nyttede ikke noget at spekulere over fortiden; nu skulle man arbejde fremad.

3.8 Oplevelsen af omverdenens reaktion

3.8.1 I familiens midte

Oplevelsen af enighed i familien blev fremhævet som central for succesen med omlægning. Det var en erfaring, som flere havde gjort sig, at omlægningen krævede kræfter og kunne medføre nederlag f.eks. i form af marker, der gik til i ukrudt. Det kunne man ikke være alene om. I interviewene af dyrlæger og konsulenter blev det samme fremhævet af nogle, som havde oplevet konflikter mellem ægtefæller: havde oplevet hvor meget det betød, at familien holdt sammen omkring omlægningen.

I disse interviews blev enigheden tilkendegivet som et vigtigt grundlag for en beslutning om omlægning, f.eks. at der kunne komme flere fluer på ejendommen, eller at forholdet til naboerne kunne ændre sig: *"Sådan en som XXX, de gik selv tilbage igen, fordi konen ikke kunne tåle det. Hun kunne ikke tåle de spidse bemærkninger..."* (øko­log E). Flere af de interviewede havde dog en hel klar fornemmelse af, at det enten var konen eller dem selv, der skulle igennem "den største tilvænnin­g" i forbindelse med omlægning. Der blev således flere gange under præsentationsrunden sagt hvem i familien, der havde været drivkraft eller at "min kone blev glad, da jeg tog den beslutning, for det havde hun ønsket i mange år".

3.8.2 Naboer, kolleger og lokalmiljøet

Det blev erkendt i alle tre grupper, at omlægning ikke medførte så radikal en "udstødning" i et lokalområde, som det sandsynligvis havde gjort tidligere. Det blev dog samtidig sagt som et af de gode råd til kommende omlæggere (fremlægges senere i afsnit 3.10), at man ikke skulle lytte til naboer og snak omkring en, men stole på sig selv.

Der var dog også erfaringer med, at forholdet til kolleger kunne forandre sig, således som fremlagt i afsnittet ovenfor, hvor man i en gruppe havde kendskab til en landmand i lokalområdet, der havde været øko­log, men var holdt op fordi konen ikke brød sig om "de spidse bemærkninger". Nogle af øko­lo­gerne havde også oplevet "sammenstød" med f.eks. foderstoffirmaer og gav udtryk for, at nogle af disse firmaer "lagde dem for had med det samme", med det resultat at de havde skiftet.

De fleste udtrykte således, at der kunne komme sammenstød og konflikter mellem kolleger, og man håndterede det forskelligt. Nogle argumenterede og diskuterede med alle, der startede en diskussion, og andre gav udtryk for, at de så vidt muligt *"... holdt sig tilbage ... ikke gå alt for meget om i snak om det øko­logi"*.

Flere nævnte misundelse, forargelse eller irritation over "pengene i øko­logi" som en uheldig indfaldsvinkel til dialogen med kolleger. De fik også tit at vide at "de tog penge fra de andre" eller "at de var forbrugernes kæledægger" eller "stod for noget positivt i politikernes øjne". For det første var der ikke så mange penge i det, som kollegerne åbenbart troede, for det andet kom de ikke sovende til det men havde netop også en række nederlag nogen gange, som de skulle tåle og tage højde for; de levede med en risiko, som de ikke havde levet med før (f.eks. at nogle år var dårlige), og for det tredje var det direkte urigtigt, at de tog penge fra andre landmænd.

Når diskussionen bevægede sig ind på erfa­grupper og dialog med omgivelserne, var der enighed om, at det var meget godt at have et forum at snakke i, men at det først og fremmest drejede sig om at få det til at fungere "derhjem-

me". I en af grupperne blev det kraftigt understreget af flere, at det var vigtigt ikke at "isolere økologien". Der skulle være et forum at snakke sammen i, men dialogen med det øvrige landbrug, rådgivere og dyrlæger skulle være der.

3.8.3 Dyrlægens holdning til omlægning og samarbejdet med dyrlægen

Dyrlægerne havde generelt spillet en meget tilbagetrukket rolle under omlægningen. En enkelt af de interviewede økologer havde haft en meget aktiv dyrlæge, som gik engageret ind i diskussionen og selv var stor tilhænger af den økologiske driftsform. En stor del af de øvrige gav udtryk for, at dyrlægen var "neutral", at dyrlægen gerne ville sikre, at økologen forstod, at han/hun selv skulle holde styr på, hvad de måtte og ikke måtte, eller at dyrlægen i nogle tilfælde var direkte irriteret eller negativ ved meddelelsen om den forestående omlægning. Flere af økologerne følte, at de skulle forsvare de økologiske regler, blandt andet vedrørende forlænget tilbageholdelsestid, over for dyrlægen, til trods for at de selv stod spørgende eller uforstående over for denne regel. Økolog C fortalte om en hændelse i besætningen, som ifølge ham indirekte afslørede dyrlægens holdning til hans beslutning om omlægning til økologi:

Økolog C: Jeg havde engang besøg af min dyrlæge til en ko, og så var der kommet en kvie løs den dag. Jeg ved ikke, hvordan det var sket ... den var vel hoppet over på en eller anden måde, men den rendte i hvert fald rundt ude på midtergangen, og så sagde han "Ja det er typisk økologi, det her ... der er ikke styr på en skid". Det var måske ikke ondt ment, og han grinte da vist også, men jeg synes alligevel at det var noget mærkeligt noget at sige ..."

En enkelt af dyrlægerne havde ifølge hendes klienter (to af de deltagende landmænd) været en drivkraft i omlægningsfasen og var gået konstruktivt til værks i diskussionen om besætningsomlægningen. Denne dyrlæge drev selv økologisk landbrug og blev fremstillet som en fagligt kompetent "medspiller", som havde styr på de økologiske regler.

I diskussionen om hvorvidt "besætningen havde ændret sig ved omlægningen" eller ej var svaret kort og kontant i den ene af grupperne: "... *Hvordan skal vi blive til noget særligt, hvis de bliver ved med at give os råd om traditionelle løsninger?*". I den ene gruppe var flere af de interviewede meget kritiske over for en tanke om udvidet samarbejde med dyrlægen i forbindelse med sundhedsrådgivning: "... *der er nok ikke noget, de kan gøre ret meget bedre, men hvad skal han fortælle os ... de skal altså også passe på at de ikke snakker til os, som om vi er sådan nogle halvidioter, ikke også ... vi har jo lige så meget erfaring som dem!*" ... "Ja, det har udviklet sig ret ubehdligt, det der sundhedsrådgivning. Jeg har ikke fået taget mig sammen til at melde mig ud, og han er egentlig en flink fyr, men det er ved at udarte sig til banaliteteter, det vi snakker om. Vi kom med fordi vi havde voldsomme problemer med småkalvene, og der tog han sig sammen, og det fik vi løst, men der er jo ikke nogen problemer nu, og jamen det er måske svært for ham at udvikle sig, og vi kører så månedligt ... vi kan jo en masse ting selv. Vi behøver ikke have ham til at fortælle os det...". Senere kommer samme gruppe ind på, at netop med småkalvene kunne de have brug for råd, men der står dyrlægerne også uden erfaringer. At dyrlægen udtaler sig om, at "reglen er åndssvag", kan ingen bruge til noget, for sådan er det nu engang; ifølge disse økologer havde de ikke brug for at få dyrlægens mening om reglen, men for at få faglig hjælp til at opfylde målet. De, der havde sundhedsrådgivningsaftale, brugte den blandt andet til at få behandlet nogle dyr, som skulle behandles (det blev gjort uden honorar inden for sundhedsrådgivnings"timen"), og andre brugte den time, hvor der blev lavet 'sundhedsrådgivning' til at afhorne og som en af de interviewede sagde: "Han får snakket en masse med fodermesteren, når de står og afborner, og jeg tror såmænd, at dyrlægen har lært en masse af den snak ... de snakker jo også økologi". Økolog B svarede på et spørgsmål om hvorfor han ikke havde regelmæssig sundhedsrådgivning: "Der er jo ingen fordele ved det. Man kan lige så godt købe dem en time en gang imellem". Sundhedsrådgivning er tilsyneladende i manges tænking enten forbundet med medicin eller med presserende og konkret problemløsning.

Økolog E kunne godt se en fordel i, at økologiske landmænd selv måtte efterbehandle kalve, men han udtrykte også lidt bekymring over, at hans

dyrlæge tilsyneladende så en "endnu større fordel i det". Han fortalte, at dyrlægen under et influenza-udbrud i kalvestalden var kommet med noget medicin, som de selv kunne sprøjte med, selv om de havde protesteret. Dyrlægen blev derigennem fremstillet som én, som er tilbøjelig til at komme med "medicinske løsninger" og samtidig udtrykke lettelse over at deres klienter nu måtte "tage imod den løsning".

Specielt i forbindelse med omlægningen var der mange, der udtrykte frustration over at dyrlægen vidste så lidt om omlægning og økologi, som det havde vist sig, at de gjorde. De fortalte om episoder, hvor de selv havde måttet vejlede dyrlægen i, hvad denne måtte "rådgive dem om": at de ikke måtte bruge en given blanding eller at tilbageholdelsestiden var sådan. En dyrlæge troede for eksempel, at hans økologiske landmand ikke måtte behandle for lungeorm på et tidspunkt, hvor der var problemer i besætningen. Dette svarer til nogle af dyrlægenes frustration – udtrykt i de individuelle interviews, som er præsenteret i kapitel 2 – over den manglende information af dyrlæger og, som en af dyrlægerne havde udtrykt det, dyb frustration over at føle sig diskvalificeret og den derfor følgende frygt for ikke at være kompetent og dermed en attraktiv samarbejdspartner i økologiske besætninger. Ifølge mange af disse økologer havde dyrlægen ikke virket specielt frustreret over det, men blot trukket på skuldrene og "rettet sig efter det, de sagde". Reaktionen fra dyrlægens side afhænger til dels af hvilken dyrlæge det er, men man kan også i denne forbindelse fremføre, at dyrlægen måske ikke lufter denne frustration direkte over for landmanden, fordi det blot vil få ham/hende til at fremstå "endnu mere uforberedt og uvidende". Ikke desto mindre fremhæver det dog behovet for en gensidig større forståelse og kommunikation mellem den økologiske landmand og dennes samarbejdspartnere!

3.8.4 Diskussion om "trinvis omlægning" eller "omlægningplan for besætningen"

I interviewene af landmænd og dyrlæger blev der gentagne gange udtrykt frustration over "afkob-

ling" af besætningen i omlægningsprocessen. Besætningen var meget lidt i fokus i under omlægningen til trods for, at der var problemer med eksempelvis celletal og andre sundhedsmæssige problemstillinger i den enkelte besætning. Nogle af besætningsejerne havde spurgt kvægbrugskonsulent og dyrlæge til råds i forbindelse med omlægning og eksempelvis staldbyggeri og foderplan, men havde svært ved at se, hvad "nyt" der kunne tilføres besætningen. I den tredje af grupperne var reaktionen på spørgsmålet om det var en idé at inddrage dyrlægen FØR omlægning for at søge at løse nogle sundhedsmæssige problemer før besætningen blev lagt om:

Økolog C: Det kan da godt være, at det er fornuftigt ... der er jo ikke så lang tilbageholdelsestid, men det da lidt det samme som at sige, at man endelig skal sørge for at få sprøjet al sin jord med round-up før man lægger om.

MV: Der er jo forskellige måder at løse problemer på ...

Økolog D: Ja, men der er tit blandet antibiotika ind i det...

Økolog B: Ja, og hvis du vælger at løse det ved at slagte ud, kan det være lige meget, om du er økolog eller ej...

"Løsning af problemer før omlægning" blev altså tolket som at alt hvad man kunne behandle medicinsk, skulle behandles før omlægningen.

Cirka 20 minutter efter i samme gruppe, hvor diskussionen var drejet over på noget ganske andet, vendte økolog C, som havde markeret sig med synspunktet ovenfor, pludselig tilbage til emnet efter at have siddet og set eftertænksom ud en periode: *"Du snakkede om det der med en omlægningsplan for besætningen lige før, og det forstod jeg ikke helt, og jeg ved heller ikke om jeg har forstået det helt nu, men på en måde synes jeg da egentlig, at det ville være lidt træls at stå med det hele, når vi kunne have brugt 5 år til at lægge om, men BESÆTNINGEN, den dato du har valgt til, at du skal levere økologisk, der er der mange regler, du skal til at have styr på og overholde, og kalvene skal være ude, og så skal ... hvis det kunne trækkes over tre år, det første år malkekvægbesætningen, så ungdyrene og det sidste år kalvene ... det kunne være godt!.... Lige pludselig er det jo alle dyr."*

3.9 Omlægning som proces: At gøre driftsformens mål til sine egne

Den følgende fremstilling tager udgangspunkt i, at omlægning til økologisk drift begynder i det øjeblik, beslutningen tages om omlægning og forløber derefter som en proces, hvor der dels bliver tilpasset en række tekniske forhold på gården og i besætningen ("den formelle omlægning"), og dels bliver arbejdet med tanker om den økologiske driftsform ("den økologiske proces"). De ovenstående interviews med økologiske landmænd, samt til dels dyrlæge- og konsulentinterviewene, illustrerer dele af denne proces, og det leder frem imod, at omlægningen for den enkelte økolog i høj grad handler om at forstå målene med den økologiske driftsform og at gøre disse mål jordnære og konkrete på sin egen bedrift, i egen praksis og dagligdag. Målene skal så at sige tage form, og netop tage form på en måde, som skaber mening og sammenhæng inden for rammerne af den enkelte besætning og bedrift.

Enhver udenforståendes første møde med driftsformen er gennem reglerne og gennem de mennesker, der repræsenterer driftsformen. Disse to elementer hænger ikke nødvendigvis sammen og skaber ikke nødvendigvis nogen forståelse for den økologiske driftsform, med mindre man begynder at forstå, hvad det er, man stræber efter inden for den økologiske driftsform. For den økologiske landmand kan man hævde, at det drejer sig om at identificere sig med driftsformen og gøre dens mål til sine egne gennem den daglige praksis og de tanker, der dels affødes af den daglige praksis og dels præger den. Det udelukker ikke en vekselvirkning: den økologiske driftsform og dennes mål forandres også hen over tid i kraft af de mennesker, der er en del af den.

Det kan ikke udelukkes, at den enkelte besætnings samarbejdspartnere også gennemlever en form for proces, hvor de fornemmer og forstår, hvad det er, man vil nå med økologien. Man kan hævde, at denne proces måske er nødvendig for, at de kan gå ind og give kompetent rådgivning i den pågældende bedrift, fordi det er nødvendigt at forstå den enkelte besætnings overordnede mål for at

kunne vejlede dem på en konstruktiv og brugbar måde. I og med at driftsformens mål er blevet implementeret i den enkelte besætnings mål, vil dette også i nogle tilfælde indebære en mere overordnet forståelse af den økologiske driftsform. Dette vil ikke blive diskuteret yderligere på det foreliggende grundlag, men muligheden for en sådan "samarbejdspartnernes omlægning" er blot nævnt for at understrege, at den efterfølgende opsummering ikke nødvendigvis vedrører en proces, som kun landmanden gennemgår. I det følgende vil dele af interviewene, som viser omlægningen som proces, og som derved har givet anledning til ovenstående overvejelser, blive summeret op i en række underpunkter:

- 1) *Tankerne om omlægning: fra økonomi til "udfordring"*. En stor del af de interviewede landmænd nævnte økonomien som en af de første motivationer til omlægning. Der var generel enighed blandt landmændene om, at "økonomien som mindste krav skulle hænge sammen", det vil sige, at de ikke ville tage en risiko for at skulle opgive landbruget som en direkte følge af en fejlslagen satsning på økologisk drift. Den driftsledelsesmæssige udfordring kom dog tilsyneladende hurtigt til at spille en central rolle for de fleste interviewede landmænd, som udtrykt af landmand H, der først var blevet interesseret på grund af økonomiske hensyn, men så blev interesseret i den driftsledelsesmæssige udfordring (citeret i afsnit 3.3).
- 2) *Sæt din egen dagsorden*. Udfordringen ved at lægge om handlede blandt andet om at være med til at sætte sin egen dagsorden og prøve at dreje udviklingen hen i en retning, som man bedre kunne gå ind for. Overordnet set gav de interviewede økologer udtryk for glæden over "at have taget en beslutning", "at have taget et skridt i den rigtige retning" eller "at have vist at man stadigvæk godt kunne gøre noget selvstændigt". Ønsket om at gøre noget selvstændigt perspektiverer i høj grad den ovenfor beskrevne frustration over reglerne og systemet i begyndelsen af omlægningsfasen, hvor flere af dem gav udtryk for følelsen af, at de ikke

kunne handle i overensstemmelse med deres fornuft og erfaringer.

- 3) *Husholdningen følger med.* I den gruppe, hvori 4 økologer havde påbegyndt omlægningen i 1995 og én i 1996, gav de fire 1995-omlæggere udtryk for, at de havde "omlagt deres husholdning" til en stor del økologiske varer. Da den femte – omlagt fra 1996 – sagde, at det havde de ikke hjemme hos ham, grinede de øvrige og sagde: "Du er jo også et år bagefter os andre". I de øvrige grupper var der inddraget økologiske varer i husholdningen i varierende omfang:

"..Dengang jeg lagde om, sagde jeg, at det var da for at tjene nogle flere penge, egentlig ikke for at bruge flere penge i privathusholdningen. Men nu står der da økologisk mel og rosiner og kokosmel i skabet og rugbrød og syltetøj og smør ... " (økolog B). Denne omlægning af husholdningen, som også blev beskrevet af enkelte dyrlæger og konsulenter, kan tages som et udtryk for, at omlægningen gradvist bliver mere og mere omfattende og når længere og længere ind i hele bedriften og hele familiens/menneskenes liv.

- 4) *Succes i praksis giver frihed til at udvikle sig videre.* Økologerne såvel som konsulenterne og nogle af dyrlægerne berettede om, hvorledes "succes i praksis" gav selvtillid og støttede processen i bedriften. Man lærer af praksis, og man ser, at det fungerer og får derved modet til både at tænke og gå et skridt videre. Denne vinkel er i høj grad også procesorienteret. Man kan muligvis også udlede, at praksis måske fjerner nogle bekymringer og derved giver "frihed" til at overveje og arbejde videre.

- 5) *"Det føles anderledes".* I gruppen med de ældste omlæggere – fra 1995 – så interviewpersonerne i høj grad tilbage på en proces, som de havde været igennem og formodentlig stadig var inde i. En af økologerne i denne gruppe fremførte under diskussionen om dyrlægernes påstand om at de ofte ikke kunne se forskel på en besætning før og efter omlægning, at "det kan godt være, at de

ikke kan se forskel, men det føles anderledes og det skal vel også tages alvorligt." Tænker man på hvad en "proces" kan bestå af, vil man tillægge "følelsen af forandring" stor vægt og som forudsætning for, at tingene også ændres i praksis. Denne "følelse af at det er anderledes" kan således godt ses som et særdeles vigtigt element i skridtet frem mod en gennemgribende forandring, og som en del af en proces i en retning.

- 6) *Tankerne for og imod "fortidens synder".* Refleksioner over tidligere praksis som fremlagt i afsnit 3.7 indikerer også en bevidsthed om at have flyttet sig fra et punkt til et andet. Det kan så være forbundet med en glæde over "at være kommet så langt", "at have taget et skridt i en retning som man finder rigtig", eller den kan være forbundet med en mere eller mindre smertefuld oplevelse af, at man måske har gjort noget forkert tidligere. Det er i den forbindelse vigtigt – også i en rådgivningssituation eller blandt kolleger – at gå i dybden med netop sådan en oplevelse og "komme videre" for eksempel ved at forstå, hvorfor man tidligere har handlet, som man har gjort. Dermed ikke være sagt, at man skal skubbe ansvaret fra sig. At tage beslutninger i en besætning er dog en kompliceret proces, og en forståelse af denne proces skal forstås i sammenhæng med beslutninger på bedriftsniveau og de impulser, den enkelte landmand får udefra. Det er dog også vigtigt at forstå, at når en landmand kommer med sådan en udtalelse, sker det i erkendelse af det ansvar, man som driftsleder i sidste ende har i sin besætning. Dette ansvar er også fundamentet for at komme videre og tage beslutninger, som man fremover vil have det godt med.

- 7) *Bevidstheden om hvor nødvendigt det er at blive ved med at lære.* Flere gange under disse interviews bliver det fremhævet, at "det drejer sig om at lære af sine erfaringer". Det antyder, at processen med tilpasning af de nye vilkår og senere identificering med driftsformen er en kontinuert proces, hvori praksis skal udvikles, og "man bliver ikke fær-

dig". Det indikerer således i høj grad også bevidsthed om og medleven i en proces. Denne læring drejer sig både om at lære rent praktisk, hvordan man kan håndtere nogle problemstillinger, men som den følgende diskussion antyder, handler det også om at "lære at slå sig til tåls" og bruge nederlagene konstruktivt en anden gang:

Økolog K: "... vi havde 11 ha, der bare gik ned i stankelben, det skal man bare lære ikke at græde over, for man må ikke sprøjte. Vi skal leve af det. Det ser grimt ud, men vi skal lære at leve af det, når den giver et godt år ... jeg kan huske, at konsulentten sagde: "Jamen hvorfor søger du ikke om dispensation til at gøre noget ved det der", jamen, det ønskede jeg slet ikke, for jeg skal bare lære at gribe det an på en måde, så det ikke bliver så slemt en anden gang."

Økolog H: Ja, man skal lære at vende ryggen til, ikke kigge på den hver dag ... sige til sig selv at man kan vende tilbage om en måned og se, om den skal sås til, eller man bare skal ud og fodre stankelben ...

Økolog F: Ja, og lære af det, lære og tænke over hvad man så kan gøre for at det ikke sker igen.

- 8) *En periode som fanatiker.* Økolog B følte sig godt "gennemarbejdet" som økolog efterhånden og fremlagde blandt andet sin "proces" sådan her: "Jeg tror man starter og siger, at man ikke skal være fanatiker, og så bliver man fanatiker, og så kommer man igen over til et stadium, hvor man siger at nu skal man heller ikke være alt for fordømmende. Det tror jeg er fordi man koncentrerer sig så meget om at få det hele til at køre og forstå reglerne og baggrunden for det." Denne "periode som fanatiker" kan således betragtes som en periode, hvor man netop søger at "gøre økologiens mål til sine egne" og anstrenger sig for at gøre målsætningerne til en del af sin egen praksis. I den proces kan "fanatisme" betragtes som nødvendig for at "smage", hvordan det føles.
- 9) *Langsigtet planlægning af besætningen.* Flere økologer havde fået et andet syn på vigtigheden af at passe på kvierne som besætningens fremtid, og de relaterede dette til omlæg-

ningsprocessen og en mere "langsigtet tænkning". Tilsvarende – som fremlagt flere gange i det foregående – blev der givet udtryk for at man skulle lære at tænke frem fra det ene år til det næste: man skulle kunne leve af det, der gik godt det ene år; også det næste hvor det måske gik knap så godt. Tilsvarende var økolog A begyndt at tænke meget mere i avl: hans køer blev mere "spraglede" nu, men han avlede svensk blod ind i besætningen for at få mere robuste køer, og var begyndt at bruge mastitisindekset i avlsarbejdet.

3.10 Tre gode råd til kommende omlæggere

De tre grupper blev bedt om indbyrdes at finde frem til tre gode råd, som de ville give videre til kommende omlæggere ud fra det, de selv havde været igennem. Der viste sig at være forholdsvis stor enighed mellem gruppemedlemmer og ikke som forventet en diskussion om, hvilke råd man ville prioritere. Endvidere er der et ganske godt sammenfald mellem grupperne, og de gode råd vil blive præsenteret i det efterfølgende i ikke-prioriteret rækkefølge (eftersom der ikke var tale om prioritering mellem de tre gode råd i den enkelte gruppe).

- 1) *Indstilling og at man skal ville: "Han skal selv være indstillet på det. Hvis der er et økonomisk incitament til det, så er det ikke nok. Ikke i mine øjne. Han skal have lyst til det, fordi det er spændende. Ellers skal han ikke gøre det." (Økolog A).* Det handlede også om, at man havde lyst til det som en del af landmandsgruppen i lokalområdet, som det fremgår af følgende ordveksling:

Økolog M: "Man skal gøre det, fordi man synes det er sjovt ... og så ser man på de andre og tænker, om det nu er nogen, man kunne tænke sig at snakke med..."

Økolog N: "Ja, vi vidste jo ikke, at du havde meldt dig, da vi andre gjorde det..." (latter i gruppen)

I den forbindelse blev vigtigheden af at moralen er i orden også nævnt: man skal være indstillet på at ville være 100% "ren i kanterne": *"Vi skal have en moral selv, som vi kan leve med, ligesom med tilbageholdelsestid. Jeg synes min moral er blevet bedre. Dengang vi skulle holde tilbage i 3 dage, kunne mælken måske godt ryge med i den sidste malkning, men det kan den ikke nu efter 9 dage. Samtlige 18 malkninger ryger ud til kalvene, for jeg føler mig faktisk mere forpligtet end før. Jeg har det godt med, at når mine naboer kommer og siger "åhh... tror du ikke...??" og så kan jeg sige "Overhovedet ikke!". Du er nødt til at have moralen i orden, ellers bliver det noget sært noget"* (økolog H).

- 2) *Tro på det.* Dette råd er tæt beslægtet med ovenstående "at skulle ville det". Det handlede også om, at man skulle have så meget lyst og gå-på-mod, at man dels kunne klare den modgang, der sandsynligvis også ville komme, og dels kunne forsvare det over for omverdenen: *"Hvis han ikke VIL det, så tror jeg, det er for anstrengende. Hvis han ikke kan tåle at se ukrudt, og den er alt for følsom over det, så er det for belastende, og så skal den sgu ikke gøre det, for så mange penge er der heller ikke i det! Man skal kunne forsvare det man gør!"* (Økolog E).

Dette element - at kunne forsvare det - indebærer også, at man selv tror på det og står bag den endelige beslutning:

Økolog P: *"Tro på dig selv og lad være med at lytte til naboerne for meget ... en af mine naboer blev sablet ned, da han ville lægge om som svinebonde"*

Økolog N: *Jamen man får utrolig mange råd, og på et eller andet tidspunkt må man skære igennem og sige, at nu gør vi sådan her. Det koster jo også at få nogen til at regne på det i evigheder, og de kan ikke svare på det alligevel. Og de hjælper ikke med at betale..."*

- 3) *De fysiske rammer skal være tænkt godt igennem.* Stalden skal være i orden, og der skal være jord nok, eller også skal der være samarbejdsaftaler. Man skal være sikker på, at man kan avle foder nok. Der skal være harmoni på bedriften, og et par af deltager-

ne talte i den forbindelse varmt for, at man tænkte i driftsfællesskaber med naboerne frem for at købe jord op.

- 4) *Ikke at blive irriteret over reglerne.* "Acceptere dem, men måske nok blive irriteret. Der er også mange regler at blive irriteret over som konventionel." (økolog i gruppe 3). *"At man ikke skal blive irriteret over reglerne. Det bliver en stor belastning, hvis man irriterer sig over reglerne. Så må man sige, jamen sådan er reglerne, og sådan må jeg gøre. Jamen du må gøre en indsats, ellers bliver det dobbelt så besværligt (økolog K).* I forlængelse heraf blev det i den pågældende gruppe også påpeget at man skal betragtedem, der kontrolleresom nogen, der er til for økologernes skyld, for det er de, og hvis man starter med den indstilling, at reglerne er uudholdelige og kontrollanterne bare til for et systems skyld, så kan man lige så godt lade være med at blive økolog.
- 5) *At man er enige om det i familien.* Det indebærer, at man har snakket sammen om alle de konsekvenser, det kan medføre, f.eks. fluer og forholdet til naboerne (diskuteret i afsnit 3.8.1).
- 6) *Interesse for markedsføring og sine produkter.* At man så tidligt som muligt begynder at interessere sig for produkter, markedsføring og kvalitet og stræber efter tættere kontakt til forbrugere og følger sine produkter til dørs. Dette emne eller råd blev fremført i den ene gruppe som "det fjerde råd", og blev diskuteret mellem gruppemedlemmer i forhold til hvor meget overskud man har i dagligdagen til at leve op til det, og samtidig hvad det indebærer at skulle have "kontakt til forbrugere".

3.11 Perspektiveret diskussion

3.11.1 Ændringer på bedriftsniveau - et spejlbillede af ændringer i landbruget?

Som det fremgår af ovenstående, gav omlægning til økologi startskuddet til en række ændringer på

bedriftsniveau. Selve oplevelsen af de ændringer i besætningen, som kan siges at være en direkte følge af omlægning til økologisk drift, kunne være vanskelige at skelne fra ændringer, som ikke nødvendigvis var direkte forbundet med økologi. Ændret staldsystem og besætningsstørrelse kan nævnes som eksempler på områder, som er en del af gården selv. Ændringer i behandlingspolitik på bedriftsniveau er derimod et område, som vedrører flere grupper af aktører, såsom landmænd, praktiserende dyrlæger samt mere perifert for eksempel forbrugere og forskere i resistensudvikling. Det kan være vanskeligt at vurdere, om ændring i behandlingspolitik på bedriftsniveau har at gøre med den enkelte landmands overvejelser under omlægning til økologisk drift, eller om det er et resultat af en generel samfundsdebat, som har været fremme gennem en flerårig periode. Vekselvirkningen mellem den økologiske driftsform og eksempelvis debatten om landbrugets antibiotikaforbrug antages at være ganske betydelig; den økologiske driftsforms opståen har sat fokus på behandlingskriterier og ansvar i forbindelse med behandling samtidig med, at den øgede fokus på antibiotikaresistens utvivlsomt har øget interessen for økologisk jordbrug.

Set fra den økologiske landmands synsvinkel har fastlæggelsen af behandlingskriterier tilsyneladende været præget af en mere aktiv stillingtagen. I forlængelse af at omlægningsprocessen generelt har givet anledning til refleksion samt at landmanden skulle "forsvare" og "stå inde for" sin handling, vil en tiltagende bevidsthed om behandlingskriterier være ganske naturlig. Det vil i nogle tilfælde også omfatte diskussioner med den lokale dyrlæge, som derigennem præger driftslederens valg i den ene eller den anden retning.

3.11.2 Økonomiens rolle i den økologiske driftsform

Som nævnt i foregående afsnit var økonomien generelt en væsentlig faktor for omlægningen til økologisk drift. Samtidig blev det fremhævet, at "økonomien alene ikke var nok". Den sidstnævnte udmelding ses i bakspejlet hos landmænd, der netop har været igennem omlægningsprocessen.

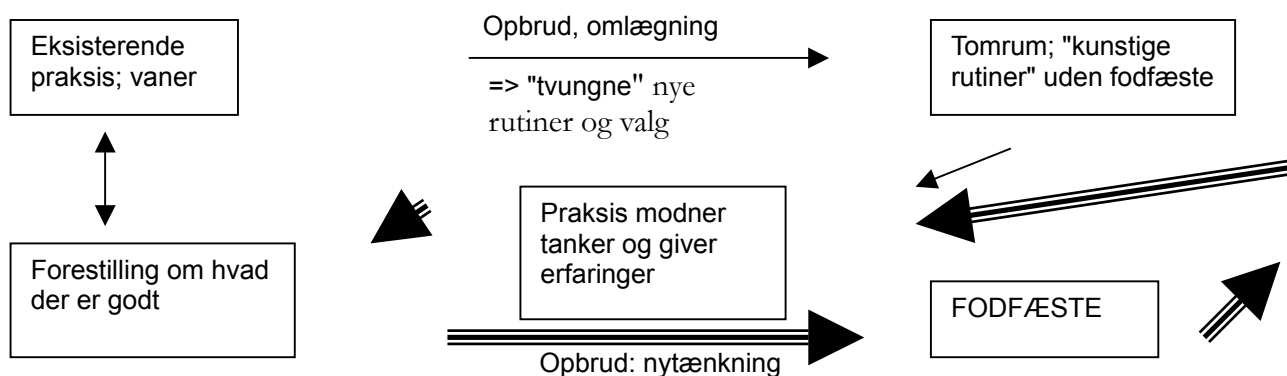
De erkender, at for dem har udfordringen ved at ændre driftsform, diskutere værdier og møde omverdenen med baggrund i en ny og egen beslutning været frugtbar. Samtidig giver de også udtryk for, at økonomien måske ikke er så fabelagtig god, som de blev stillet i udsigt eller, at den økonomiske gevinst i det mindste skal ses i lyset af andre forhold. Ganske vist havde flere af de interviewede landmænd modtaget tilskud, blandt andet i form af fordelagtige leveringskontrakter og de såkaldte "Mål B5-midler", men de følte ikke, at de havde fået penge foræret uberettiget, altså uden at yde en ganske betydelig indsats selv. Naboernes og omverdenens misundelse over at de både fik økonomiske tilskud og blev "pressens kæledægger" blev generelt tilbagevist med at set i forhold til tilskudsmuligheder generelt, stod økologerne ikke væsentlig bedre, og det havde også kostet mange personlige, arbejdsmæssige og økonomiske ressourcer at ændre bedriften (f.eks. ved eksperimenter med markdriften, nye maskiner, ændret stald og rutiner).

3.11.3 Der sker et brud" – opbygning af sammenhæng mellem idé og praksis over tid

Til forståelse af den såkaldte "økologiske proces" kan man måske opstille en forståelsesmodel og diskutere sammenhængen mellem teori og praksis ud fra denne forståelsesmodel. Man bliver dermed per definition, og set med omgivelsernes øjne, flyttet fra en kategori til en anden. Det kan have betydning for forholdet til naboer og kolleger, samarbejdspartnere, og bevidstheden om et "nyt tilhørsforhold" kan ændre på forholdet inden for familien og på det enkelte familiemedlems syn på sig selv. I omgivelsernes øjne er det sandsynligvis hér, "bruddet" er sket: man har besluttet sig og er "flyttet over i en anden lejr". Efter både dyrlægernes, konsulenternes og økologernes egne udsagn er det mest afgørende imidlertid ikke sket endnu. Der vil komme en lang fase, hvor man oplever, at man er tvunget til at ændre praksis også på punkter, som man ikke umiddelbart selv kan se rationalet med. Praksisændringer, dét at man får ro over det (man HAR taget beslutningen) samt kontakten til andre i samme situation medvirker til, at

tankerne modnes, og man oplever en øget tilfredshed med det, man gør: man ser at det lykkes, og man ser, måske, at det virker meget fornuftigt, og der sker et langsomt holdningsskift. I sidste ende vil man således forankret både i praksis og i egne, gennemtænkte holdninger kunne videregive

driftsformen til sin egen bedrift (dvs. at handlingerne begynder at have baggrund i egne motivationer frem for udefrakommende regler) og til omgivelserne: forbrugere og kolleger. Man kan selv forsvare, hvad der sker: det bliver en del af bedriften.

Figur 3.1 En mulig forståelsesmodel af opbygningen af ny praksis baseret på erfaringer og overvejelser i en økologisk besætning. Under omlægning starter en landmand med udgangspunkt i forskellige "eksisterende praksis", og rutiner, som er indeholdt i reglerne overtages delvist. Selve disse rutiner og den praksis, dette medfører, medvirker til at give mod og modne tanker, således at overvejelserne om at lægge om og hvorledes man ønsker sin bedrift bygget op gradvist bliver indskrevet i besætningens mål og bliver en del af landmandens, besætningens og gårdens identitet. Udviklingen stopper ikke, og de dobbelte pile illustrerer en cyklus, der fortsætter og formodentlig i mere eller mindre grad er til stede i de fleste besætninger.

3.12 Er "det føles anderledes" tilstrækkelig grund til at købe et produkt?

Følelsen af at "noget blev anderledes" under omlægningen til økologisk drift omfattede ikke kun køer og kalve, men den omfattede OGSÅ besætningen i kraft af, at den er en central del af bedriften. Der ændres på rutiner, og disse ændringer sætter yderligere tanker i gang, som diskuteres i afsnittet ovenfor. Det var tilsyneladende svært for landmændene at opremse helt konkrete ændringer, og det endte med en lidt frustreret bemærkning, som alle i den pågældende gruppe, hvor dette kom på tale, sluttede op om: "Det kan godt være, at der ikke er sket så meget, men det føles

anderledes". Det var beskedent at sige at der ikke var sket så meget, eftersom de fleste havde bygget ny stald, men det var - igen - svært at indkredse "det specielt økologiske, som var sket."

Det er relevant at spørge sig selv, hvorfor det egentlig føles anderledes. På "Økologisk Årsmøde" i marts 1999 blev der under en plenumdiskussion om "forbrugerforventninger" rejst et spørgsmål fra en økolog: "Jeg vil gerne have at vide, om økologi er noget, der sker i jorden, eller det sker inde i vores hoveder". Spørgsmålet er relevant, også i denne diskussion om dyrevelfærd (hvor vi så ændrer "forandringer i jorden" til "forandringer i stalden"). Kan det "føles anderledes" uden, at det er eller bliver anderledes"? Følelsen af "ander-

ledeshed" udspringer næppe af det tomme rum; hvis den er vedvarende, er den også et tegn på, at noget ER anderledes og et varsel om fortsat udvikling. Følger man tankerne bag figur 3.1 til ende, vil der være en konstant og gensidig påvirkning mellem teori og praksis. Forandring på begge planer kræver ufravigeligt, at der følges op på såvel det teoretiske som det praktiske plan.

Selv om forandringen måske ikke sker prompte, men over tid, er der et mål og en retning i og med, at man tilstræber harmoni og forbedring. Mange forbrugere køber måske dette mål og denne retning. Set fra den vinkel kan "følelsen af anderledeshed" – i og med at det varsler forandring hen imod et forhåbentlig fælles og formuleret mål – godt være et "salgsargument".

Svaret på spørgsmålet om "økologi findes i stalden eller bare inde i nogle hoveder" kan således med ganske stor sikkerhed ikke gives som et "enten-eller": det er centralt at tage udgangspunkt i, at økologi ikke findes, hvis ikke teorien ("det der sker inde i hovederne") følges af og udvikles på grundlag af praksis ("det der sker i stalden og på marken") og omvendt, at praksis også forandres med delvis forankring i teoretiske refleksioner. Sammenfletningen er nødvendig, og en forandring "inde i hovedet" vil medføre praksisændringer, ligesom praksisændringer bringer tanken videre.

3.12.1 Ændringer i systemet eller ændringer som følge af økologi?

Størstedelen af de interviewede landmænd i denne undersøgelse havde bygget om, og for mange havde omlægningen også medført ændret besætningsstørrelse eller ændrede samarbejdsflader med kolleger (driftsfællesskab i en eller anden grad).

Man kan fremføre, at det er disse ændringer – sammen med andre ændringer, såsom at roer bliver taget ud af foderplanen, at der bliver mere grovfoder, eller at der indføres fuldfoder – som gør den virkelige forskel og derigennem på længere sigt giver en forbedring af besætningens sundhedstilstand. Flere dyrlæger sagde således, at en

konstateret forbedring i sundhedstilstanden i nogle økologiske besætninger "ikke havde noget med økologi at gøre, men nærmere med staldene, foderet osv". Man kan i forlængelse heraf med rette fremføre, at den økologiske driftsform ikke har patent på hverken velfungerende løsdriftsstalde, fuldfoder eller græsning. Berettiger det til at drage den slutning, at det ikke er "økologien", der har medført en forandring, men løsdriftsstalde, lys, luft, fuldfoder/mere grovfoder osv? Såfremt man gør det, ser man bort fra, at disse landmænd – så lille et materiale det end er – rent faktisk blev stimuleret til at bygge og omlægge rutiner i forbindelse med omlægning til økologisk drift. Den økologiske driftsform omfatter mange enkeltelementer. Hele bedriften omfattes. Det må være både relevant og nødvendigt at betragte disse tilsyneladende "enkeltelementer" (stald, fodring, græsning m.m.) som dele af en sammenhæng og et samspil inden for den enkelte besætning og bedrift og dernæst anerkende "samlingen af elementer" som et af den økologiske driftsforms karakteristika.

3.13 Bemærkninger til interviewmetoden og fremtidige områder for udforskning

Hvor interviewene af dyrlæger og konsulenter langt hen ad vejen muliggjorde en systematisk og gennemgribende analyse, må interviewene af de tre grupper landmænd siges i højere grad at være et "forstudium" til en mere gennemgribende undersøgelse. De individuelle interviews foregik i udpræget grad som en mere eller mindre intens dialog mellem to personer, hvor det var muligt at holde koncentration og den røde tråd fangen, indtil et tema var afdækket i så høj grad, som den interviewede person (interviewpersonen) "kunne stå inde for". Interviewpersonen i et individuelt interview styrer i høj grad samtalen inden for temaet. Udspørgen og uddybning kunne derudover foretages. Der var plads og rum til at fornemme dette. I gruppefokusinterviewene forholdt det sig anderledes, idet den indbyrdes diskussion mellem gruppemedlemmer i perioder var meget dominerende. Mange gange blev der åbnet for spørgsmål i en gruppe, som aldrig blev fulgt til ende, fordi mange af diskussionerne bevægede sig hurtigt og

behændigt rundt i en lang række forskellige temaer. Man kunne vende tilbage, men kontakten mellem den enkelte og interviewerens var mindre, og der var en konstant strøm af associationer i omløb. Der var kort sagt en stor grad af gruppedynamik, som måske kunne tilskrives deltagernes indbyrdes kendskab til hinanden. Omvendt kan det også fremhæves som en stor fordel. Det fremgår tydeligt af det ovenstående, at der er bragt mange forskellige temaer på bane – hvilket formodentlig kan tilskrives en kombination af interviewformen (åbent interview), og at folk

kender hinanden, og at de er engagerede i diskussionen. Det var ikke usædvanligt, at én person under et interview nævnede eksempelvis en rutine, som vedkommende havde indført i sin besætning, og som udløste nysgerrig spørgen til detaljer i denne rutine og hvad virkningen havde været. Disse interviews er således i høj grad brugt til at åbne en lang række temaer og belyse og nuancere, men der er ikke gennemført egentlig tekstanalyser på grund af den forholdsvis sparsomme grad af "forfølgelse" af enkelte tråde.

4. Rådgivning under hensyn til målsætning og regler i økologiske malkekvægsbesætninger

Peter Stamp Enemark¹⁾, Hans Jørgen Andersen²⁾ og Kenneth Krogh³⁾

¹⁾Landskontoret for Kvæg

²⁾Mejeriforeningen

³⁾Dyrlægegruppen Friisenborg

4.1 Lovgivning, målsætning og regler på økologiområdet

Produktionen i det økologiske jordbrug foregår i mere afgrænsede rammer end i det konventionelle landbrug.

Den økologiske landmand skal tage hensyn til den økologiske lovgivning, der udmøntes i konkrete regler, der skal kunne kontrolleres. Den økologiske målsætning skal give en vision om, ad hvilken vej det økologiske jordbrug skal gå. Den økologiske landmand og økologirådgiveren har en fælles opgave i, at få reglerne og målsætningen til at fungere på bedriftsniveau. Dette er nødvendig for at få økologien til at fungere i praksis og for at fastholde økologiens troværdighed.

I første afsnit gives et overblik over sammenhængen mellem lovgivningen, målsætningen, reglerne og kontrollen.

4.1.1 Historisk udvikling

Fra slutningen af 1970'erne steg antallet af jordbrugere med interesse for den økologiske produktionsmetode. Det var en kombination af forbrugernes voksende forståelse for miljøproblemer og

nogle landmænds initiativ til en mere miljøvenlig produktionsmetode, der fik antallet af økologiske bedrifter til at vokse.

Salg af økologiske produkter foregik hidtil via stalddørs- og torvesalg. Det muliggjorde en direkte kontakt mellem producent og forbruger, hvilket sikrede tilfredsstillende troværdighed til produktens oprindelse og kvalitet.

En række forbrugere og producenter tog i 1981 initiativ til stiftelse af Landsforeningen Økologisk Jordbrug (LØJ). Formålet var at fremme udviklingen af økologisk jordbrug. Landsforeningen fastsatte regler for økologisk produktion, og foreningen fungerede som serviceorgan for jordbrugere og førte kontrol med reglernes overholdelse. I perioden fra 1981 til 1987 var Landsforeningens regler for økologisk produktion de eneste på området i Danmark. Ligeledes var foreningens egenkontrol den eneste af sin art i Danmark.

Med en stigende handel og en øget forbrugerinteresse for økologiske produkter steg behovet for en offentlig fastsættelse af regler for økologisk jordbrugsproduktion samt for etablering af et offentligt kontrolsystem, der skulle sikre produktens økologiske oprindelse i forbindelse med markedsføringen.

Endvidere opstod et ønske om at etablere støtteforanstaltninger til omlægning af jordbrug fra konventionel til økologisk driftsform.

Alt dette resulterede i vedtagelsen af lov nr. 363 af 10. juli 1987 om økologisk jordbrugsproduktion. Iværksættelsen af lovens formål blev konkretiseret ved udstedelse af følgende bekendtgørelser:

- Bekendtgørelse nr. 830 af 15. december 1987 om økologisk jordbrugsproduktion.
- Bekendtgørelse nr. 16 af 12. januar 1989 om støtte til økologisk jordbrugsproduktion.
- Bekendtgørelse nr. 311 af 12. maj 1989 om økologisk levnedsmidler.

De forskellige bekendtgørelser m.v. kan ses på www.lr.dk under området Regelinfo.

Bekendtgørelser bliver fulgt op af ændringsbekendtgørelser. Den seneste ændringsbekendtgørelse vedrørende økologisk jordbrugsproduktion er nr. 932 af 15. december 1998. Bekendtgørelserne bliver fulgt op af en Vejledning om økologisk jordbrugsproduktion, der har til formål at beskrive reglerne.

Således eksisterer der på nuværende tidspunkt to regelsæt i Danmark; Statens regler og LØJ's regler.

I 1991 blev der fastsat EU-bestemmelser for økologisk jordbrugsproduktion med vedtagelse af Rådets Forordning (EØF) nr. 2092/91 af 24. juni 1991 om økologisk produktionsmetode for landbrugsprodukter og om angivelse og mærkning heraf på landbrugsprodukter og levnedsmidler.

Det oprindelige forslag, hvorefter bestemmelserne også skulle omfatte animalske produkter, viste sig ikke gennemførligt, men det blev fastsat, at EU-Kommissionen inden den 1. juli 1992 skulle fremsætte forslag om principper og særlige kontrolforanstaltninger for økologisk produktion af animalske produkter. Et sådant er nu fremsat og

det blev vedtaget 15. juni 1999. EU-reglerne træder i kraft ét år efter, at teksten er offentliggjort i EU-tidende. Datoen på offentliggørelsen blev den 24. august 1999. Reglerne træder således i kraft i den 24. august år 2000.

EU-bestemmelserne på det vegetabiliske område er forordningsbestemte og gælder derfor umiddelbart i hver medlemsstat.

Bestemmelserne er af praktiske hensyn indarbejdet i den danske bekendtgørelse om økologisk jordbrugsproduktion. Således omfatter bekendtgørelsen både den EU-bestemte vegetabiliske produktion og de danske regler på det animalske område. EU-bestemmelserne på det animalske område vil blive indarbejdet i den danske bekendtgørelse i løbet af efteråret 1999, så de er klar et halvt år før de træder i kraft.

4.1.2 Administration, kontrol og indflydelse på lovgivningen

Administration af den økologiske lovgivning er delt mellem:

- Plantedirektoratet, der varetager administration og kontrol af reglerne om den økologiske jordbrugsproduktion og om markedsføring af økologisk udsæd, gødning og foder. Plantedirektoratet udsteder autorisation til, at landmanden kan sælge økologiske produkter med det røde Ø-mærke. Autorisationen gives på baggrund af en ansøgning og kontrolbesøg.
- Strukturdirektoratet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri varetager reglerne om offentlig støtte til fremme af økologisk jordbrug.
- Veterinær- og Fødevarerdirektoratet, der varetager administration og kontrolkoordination i relation til reglerne om markedsføring, forarbejdning, mærkning m.v. af økologiske levnedsmidler.

Økologilovgivningen i 1987 betød i første omgang dobbeltkontrol på området, idet såvel detail-

handlen som LØJ's avlere ønskede at fastholde deres egen kontrol. Fra 1992 har det været frivilligt for LØJ's medlemmer, om de ønskede at overholde foreningens regler og være kontrolleret herfor. Økologiske mælkeproducenter skal dog kontrolleres efter "supplerende regler" jævnfør deres kontrakter med mejerierne. Disse "supplerende regler" er LØJ's regler.

Kontrollen er siden 1992 foregået i samarbejde med Plantedirektoratet, der også udfører kontrol efter LØJ's regler, når producenten ønsker det. Som medlem af LØJ er der dog også mulighed for at få et kontrolbesøg af LØJ.

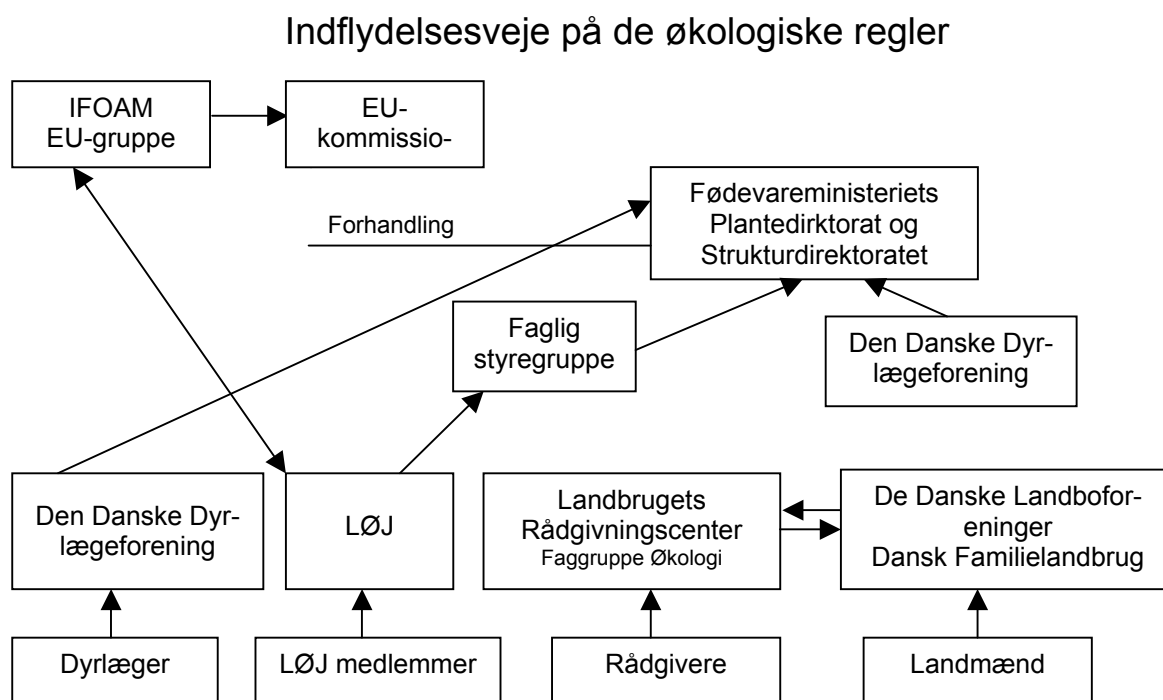
Plantedirektoratet gennemfører, med udgangspunkt i oplysningerne fra det årlige indberetnings-skema, 1-2 årlige kontrolbesøg hos autoriserede producenter. Alle bedrifter får et kontrolbesøg i løbet af vækstsæsonen. Endvidere gennemføres vinterkontrolbesøg hos større husdyrproducenter, herunder alle mælkeproducenter. Endelig gennemføres et antal ikke-varslede kontrolbesøg.

Kontrolbesøget omfatter dels en gennemgang af regnskaber, foderplaner og markplaner, dels besigtigelse af arealer og husdyr, herunder om produktionsforholdene tilgodeser husdyrenes fysiologiske og adfærdsmæssige behov.

Kontrol er det offentliges mulighed for at vurdere, om den enkelte landmand overholder de økologiske regler. Ved overskridelser af reglerne har Plantedirektoratet mulighed for at give den økologiske producent en påtale, fratage autorisationen midlertidigt eller i værste fald helt at fratage producenten autorisationen.

Figur 4.1.1 viser de forskellige indflydelsesveje der findes i dag for at påvirke reglerne på EU-plan. Figuren giver et overblik over arbejdet, der foregår omkring de økologiske regler. En mere dybgående indsigt i det internationale arbejde leveres i et notat (Holmbeck, 1999). Her beskrives de politiske og faglige sammenhæng på anskuelig vis.

Figur 4.1.1 Forskellige indflydelsesveje på de økologiske regler.

Medlemmer af LØJ har mulighed for, via den årlige generalforsamling, at få indflydelse på foreningens målsætning og regler. En faglig styregruppe sender høringssvar direkte til Fødevareministeriet, der har forhandlingsret overfor EU-kommissionen.

LØJ har via Dansk IFOAM en tæt kontakt til den internationale økologiorganisation IFOAM, der har en rådgivende rolle over for EU-kommissionen.

Landmænd og rådgivere, der ikke er medlem hos LØJ, har mulighed for indflydelse via de faglige og politiske organisationer. Høringssvar bliver samlet i Landbrugsrådet, der sender dem videre til Fødevareministeriet.

Den Danske Dyrlegeforening er også høringsberettiget og hvis dyrlæger har forslag eller kommentarer til reglerne, har de mulighed for at få indflydelse via deres forening.

Der findes en officiel liste over høringsberettigede, der kan indhentes hos Plantedirektoratet.

4.1.3 EU-regler på det animalske område

EU-regler (EU-forordning) på det animalske område er vedtaget den 15. juni 1999. De vil træde i kraft den 24. august år 2000. Ligesom bestemmelserne på det vegetabiliske område vil de af praktiske grunde blive implementeret i den danske bekendtgørelse.

Ændringer i forhold til de danske regler vil primært ske på følgende områder (der er stadigvæk tale om manglende afklaringer og fortolkninger):

- Krav til størrelse af indendørsarealet. Kravene ligner de anbefalinger, der er givet i "Indretning af stalde til kvæg - Danske anbefalinger".
- Omlægningstiden for mælk vil være 6 måneder

(de første 3 år efter vedtagelsen dog 3 måneder). De nuværende danske regler siger 30 dage ved første omlægning og 60 dage ved anden gangs omlægning, f.eks. ved indkøb af konventionelle dyr til en økologisk besætning.

- Begrænset anvendelse af foder, der er avlet i omlægningstiden.
- Krav om ny omlægning af dyr, der gentagne gange er behandlet med f.eks. antibiotika.
- Begrænset mulighed for indkøb af konventionelle dyr til en økologisk besætning.
- 100% økologisk fodring 5 år efter ikrafttrædelsen.

EU-bestemmelserne skal også ses i lyset af, at forbrugerne skal beskyttes. Når en forbruger køber en økologisk liter mælk i Italien eller i Danmark, skal han eller hun være sikret en vis ensartethed i produktionen af den økologiske mælk. Produktet skal være gennemskueligt.

Dermed ikke sagt, at reglerne skal være fuldstændig ens landene i mellem. EU's økologiforordning er den fælles ramme for alle de nationale og private avlsregler.

Ud fra en holistisk synsvinkel kan der heller ikke anbefales, at reglerne er fuldstændig ens. Kravene og reglerne til den økologiske produktion bør tilpasses de klimatiske betingelser, geografisk beliggenhed, typen af jordbrugsproduktioner, strukturen og kulturen i den pågældende region (Jespersen, 1998).

Den holistiske synsvinkel indebærer, at der på lige fod skal tages hensyn til energi- og miljøaspekter, forbrugeraspekter (produktkvalitet og -sikkerhed), husdyrsundhed og -velfærd så vel som hensyn til sociale forhold og bæredygtighedsaspektet.

Der vil være mulighed for at stille strengere nationale krav i de enkelte medlemslande. Denne mulighed kan medføre, at der stilles krav om op-

stramninger i regelsættet i de enkelte EU-lande, da hvert enkelt EU-lands regler skal accepteres på lige fod ved handel. Det er dog også vigtigt, at bevare en dynamik i regeldannelsen, som især Danmark ønsker.

4.1.4 Målsætning og regler

Fødevareministeriet har udarbejdet Aktionsplan 2 for det økologiske jordbrug (Strukturdirektoratet, 1999). I Aktionsplanen er der formuleret en overordnet målsætning for økologisk jordbrug:

"Med økologisk jordbrug forstås et selv bærende og vedvarende agro-økosystem i god balance. Systemet baseres mest muligt på lokale og fornyelige ressourcer. Økologisk jordbrug bygger på et helhedssyn, som omfatter de økologiske, økonomiske og sociale sider i jordbrugsproduktionen både lokalt og i globalt perspektiv. I det økologiske jordbrug betragtes naturen således som en helhed med sin egen værdi, og mennesket har et moralsk ansvar for at drive jordbruget således, at kulturlandskabet udgør en positiv del af naturen."

De økologiske foreninger i Norden har tilsluttet sig denne formulering.

Den meget overordnede beskrivelse er blandt andet uddybet i Avlsgrundlaget fra LØJ.

LØJ's avlsgrundlag er således en sammenskrivning af både den økologiske målsætning og konkrete regler. I LØJ's målsætning for økologisk landbrug står blandt andet:

- *at arbejde for at alt landbrug omlægges til økologisk jordbrug.*
- *at arbejde så meget som muligt i lukkede stofkredsløb og benytte sig af de stedlige ressourcer.*
- *at bevare jordens naturlige frugtbarhed.*
- *at undgå alle former for forurening, som måtte hidrøre fra jordbrugsmæssig praksis.*
- *at fremme en dyrkningsmæssig praksis, som tager størst mulig hensyn til miljø og natur.*
- *at producere fødevarer af optimal ernæringsmæssig kvalitet.*

- *at reducere jordbrugets forbrug af ikke-fornybare ressourcer herunder fossile brændstoffer til et minimum.*
- *at arbejde hen imod, at byernes og fødevarerindustriens affaldsprodukter opnår en kvalitet, så de kan genbruges som gødningsmidler i jordbruget.*
- *at give alle husdyr gode forhold, der er i overensstemmelse med deres naturlige adfærd og behov.*
- *at gøre alt, hvad der er muligt for at sikre, at alle levende organismer lige fra mikroorganismer til planter og dyr, som jordbrugeren arbejder med, bliver til forbundsfæller.*

Det medfører, at økologisk jordbrug tager afstand fra:

- *syntetiske gødningsstoffer, pesticider m.v.*
- *forcering af planter og dyrs vækst*
- *industrialiseret dyrehold.*

Målsætningen er en konkretisering af selve idégrundlaget for det økologiske jordbrug. Målsætning kan også benævnes som værdigrundlag. Det vil sige, at den økologiske målsætning er et fælles værdigrundlag for den økologiske produktionsmetode. Det fælles værdigrundlag vil blive suppleret med den økologiske landmands eget værdigrundlag. Dette værdigrundlag vil typiske være baseret på de erfaringer og den opdragelse, den enkelte landmand har fået.

Den økologiske selvopfattelse er, at det økologiske verdenssyn er holistisk i modsætning til det reduktionistiske, som præger blandt andet det konventionelle jordbrug og naturvidenskaben. Den almindelig definition på holisme er en opfattelse af, at helheder består af mere end blot summen af delene. Den måde dele sættes sammen på, er en del af helheden på lige fod med de enkelte dele. Man får således ikke det fulde billede af f.eks. biologiske objekter eller processer ved blot at studere de molekyler, som de er sammensat af. I naturvidenskaben har der været en tendens til at gå stadig dybere ned i systemet, så biologi forklares ved genetik, genetik forklares ved molekylærbiologi, som igen forklares ved kemi og igen forklares ved atomfysik etc. Denne tendens er et ud-

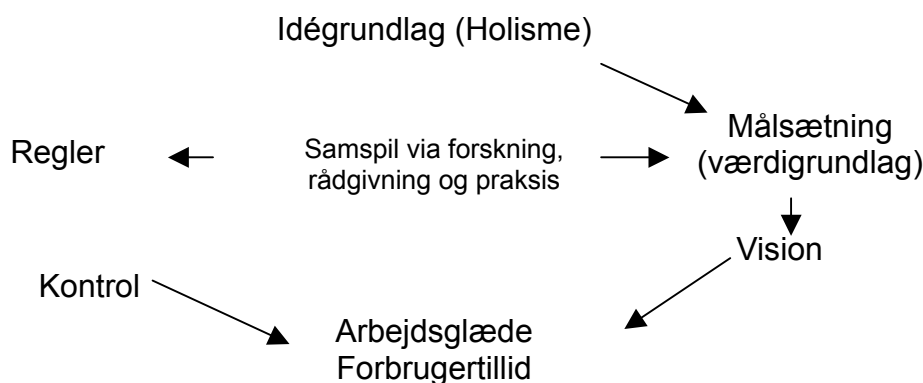
tryk for den analytiske naturvidenskabs reduktionisme.

Forudsætningen for den naturvidenskabelige metode er en tro på, at vi har tilstrækkelig dokumenteret viden (eller kan opnå det) om hovedparten af de potentielle informationer. Økologernes udgangspunkt derimod er forsigtighedsprincippet, det vil sige en tro på, at menneskene aldrig vil opnå tilstrækkelig viden om naturen, til at forstå den eller til at kunne handle forsvarligt alene på baggrund af den dokumenterede viden.

Et bud på en sammenhæng mellem idégrundlag, målsætning og regler er vist i figur 1.2 For at opnå

forbrugernes tillid og fremme landmændenes arbejdsglæde er det vigtig, at både reglerne via kontrol overholdes, og at den økologiske målsætning viser en vision for, hvordan det økologiske landbrug skal udvikle sig. Det betyder, at målsætning og regler skal ses som to sider af samme sag. Således skal forskning og rådgivning i økologisk jordbrug tage hensyn til både målsætningen og reglerne. Det vil komme den økologiske landmand til gode i sine praktiske handlinger og i forståelsen af den økologiske jordbrugsmetode.

Figur 4.1.2 Sammenhæng mellem målsætning og regler i det økologiske jordbrug.

I det følgende gives et eksempel på, hvordan den økologiske målsætning bliver konkretiseret i en regel og hvilke praktiske løsninger det medfører for landmanden.

I den økologiske målsætning står der, "... at give alle husdyr gode forhold, der er i overensstemmelse med deres naturlige adfærd og behov". Hvilke regler opfylder denne målsætning? Ved at kigge i LØJ's regler og i Plantedirektoratets Vejledning kan det f.eks. læses, at kalvenes suttebe-

hov skal dækkes i mælkefodringsperioden. For at denne regel kan opfyldes, skal landmanden vide, hvordan han opfylder kravet. Her kommer rådgiveren ind i billedet og får en diskussion med landmanden om, hvordan problemstillingen angribes.

Løsningen kan være etablering af et ammetante-system, køb af automatisk mælkefodringsanlæg eller etablering af narresutter i kalveboksen, når kalvene mælkefodres af spand eller skål.

Diskussionen mellem landmanden og rådgiveren kan udvides til at diskutere, hvorfor det er vigtigt, at kalvene får dækket deres suttebehov. Her kan rådgiveren referere til de forsøg og iagttagelser, der viser, at kalvenes immunforsvar og deres adfærd over for andre kalve udvikles positivt. Herved får landmanden koblet en positiv forbindelse mellem regel og målsætning. Alt andet lige vil det give større arbejdsglæde, når landmanden erkender, hvorfor tingene skal gøres.

Ved at arbejde aktivt med regler og målsætning vil landmanden, rådgiveren og forskeren nemmere komme med forbedringer til regler, der skal opfylde en given målsætning. Samtidig nedsættes risikoen for, at regler og målsætning trækker hver i sin retning.

Endvidere skabes et fælles ansvar for, at de økologiske regler overholdes til gavn for økologiens troværdighed.

Det kan være nødvendigt at indgå kompromiser, når de økologiske målsætninger i nogen tilfælde kan være i modstrid med hinanden. F. eks. når der skal tages hensyn til miljøet og dyrevelfærd samtidig. Således kan der være risiko for forøget nitratudvaskning ved husdyrenes adgang til udendørs arealer hele året rundt. Eller hensyn til husdyrsundhed og velfærd contra produktkvalitet ved fornyet omlægning af dyr, som har fået mere end 3/1 behandlinger med veterinærmedicin på ét år/en livscyklus. Det kan resultere i forsinket behandling af smertefulde sygdomme for at sikre "rene" økologiske animalske produkter.

Den økologiske målsætning og de økologiske regler er dynamiske "redskaber", der skal bruges til at udvikle den økologiske produktionsmetode.

Dette formulerer Aktionsplan 2 (anbefaling nr. 46) på følgende måde:

"Det anbefales, at de gældende regler for økologimærket (Ø-mærket) løbende søges justeret i takt med videnopbygning, international regeldannelse og teknologiudvikling for derved at sikre forbrugernes tillid og den videre udvikling af økologien i henhold til målsætningerne herfor."

4.1.5 Information om regler

Reglerne kan i visse tilfælde give anledning til fortolkningsmuligheder, ligesom der i reglerne gives mulighed for dispensation. Det er vigtigt at sikre sig, at fortolkningsmuligheder bliver let tilgængeligt for landmænd, rådgivere og offentligheden generelt. En øget tilgængelighed af oplysninger vil sikre færrest mulige overtrædelser og vil kunne øge forbrugernes tillid til den økologiske produktionsmetode.

De økologiske regler og fortolkningen af reglerne ændrer sig løbende. Det kræver en indsats for at holde sig a jour med udviklingen.

Informationer om reglerne og fortolkningsmuligheder kan hentes hos Plantedirektoratet, Landbrugets Rådgivningscenter og de lokale økologirådgivere.

Landbrugets Rådgivningscenter har på Internettet oprettet en regeldatabase under L@ndbrugsinfo. Her kan søges om oplysninger vedrørende afklaringer og fortolkningsmuligheder af reglerne. Regeldatabasen administreres af Sektion for Økologi og opdateres jævnligt.

Der kræves abonnement for at søge information via L@ndbrugsinfo.

Faggruppen Økologi på Landbrugets Rådgivningscenter er en gruppe af konsulenter, der har økologi som hovedansvarsområde i de enkelte landskontorer. Konsulenterne står sammen med de lokale rådgivere til rådighed vedrørende informationer om reglerne.

Af anbefalinger vedrørende information kan nævnes følgende:

I Aktionsplan 2 anbefales det (anbefaling nr. 43.),"at Plantedirektoratet opretter en hjemmeside på internettet med information om regler, præcisering af regelfortolkningsmuligheder og dispensationspraksis"

En rapport som sammenligner de forskellige landes økologiske regler (Jespersen, 1998) anbefaler, at der på Internettet oprettes en offentligt tilgængeligt database i EU-regi med de internationale og

nationale statslige og private økologiske avlsregler..

Databasen ville være et værdifuldt redskab i tilknytning til udviklingen af de økologiske regler..

Og samtidig vil en database være til stor hjælp i forbindelse med forskning og kunne give import- og eksportvirksomheder såvel som forbrugerne let adgang til informationer om de forskellige landes krav til den økologiske produktionsmetode. En database vil således kunne reducere en eventuel mistillid til økologiske produkter, som kommer fra andre lande.

4.1.6 Opsamling

Antallet af økologiske jordbrugsbedrifter har været kraftigt stigende gennem de sidste 10-15 år i Danmark. Det førte til verdens første økologilov i 1987.

I Danmark findes der på nuværende tidspunkt to regelsæt; Statens regler og LØJ's regler. Administration og kontrol af Statens regler udføres af Plantedirektoratet, der også udfører kontrol efter LØJ's regler, når landmanden ønsker dette.

Der eksisterer EU-regler på det vegetabiliske område, og EU-regler på det animalske område har været til forhandling og er vedtaget den 15. juni 1999. Reglerne træder i kraft i løbet af sommer år 2000.

Holisme er idégrundlaget for økologien. Heraf udspringer den økologiske målsætning, der blandt andet er formuleret i LØJ's Avlsgrundlag.

Samspelet mellem regler og målsætning er vigtigt på alle niveauer, det vil sige både i forskningen, rådgivningen og i det praktiske landbrug. Reglerne er redskabet til at gøre den økologiske målsætning til virkelighed på den enkelte bedrift. Derfor er det vigtigt, at der informeres om reglerne og at de

kan forklares i forhold til målsætningen, og at de er praktiske og anvendelige. Det skaber tillid til reglerne hos både landmanden og forbrugeren og et fælles ansvar for, at reglerne og den økologiske målsætning overholdes.

4.2 Den nuværende rådgivning og de senere års udvikling

Rådgivningen indenfor økologien har udviklet sig i takt med det stigende antal økologiske brug.

På to områder adskiller rådgivningen overfor økologiske landmænd sig væsentligt fra rådgivningen overfor konventionelle landmænd. Rådgivningen skal tage hensyn til de økologiske regler og den økologiske målsætning og rådgivningen skal tage hensyn til den økologiske helhedsopfattelse og forsigtighedsprincippet.

Den økologiske landmand kan trække på rådgivning fra forskellige sider. I det følgende er der nævnt hvilke rådgivningskanaler landmanden kan trække på.

Afsnittet har til formål, at belyse udviklingen, organiseringen og arbejdsområder for de forskellige rådgivningskanaler.

4.2.1 Historie og status på rådgivning

4.2.1.1 Landøkonomisk rådgiver

Den økologiske rådgivning under landboorganisationerne begyndte i 1985 med ansættelsen af to økologiske konsulenter, som havde henholdsvis områderne øst og vest for Storebælt.

Initiativet til økologisk rådgivning blev taget af Landsforeningen for Økologisk Jordbrug (LØJ) i samarbejde med Forening for Biodynamisk Jordbrug og De danske Husmandsforeninger. I forbindelse med vedtagelsen af økologiloven i 1987 ansatte De danske Husmandsforeninger yderligere tre konsulenter. Med oprettelsen af Fællesudval-

get for Økologisk og Biodynamisk Jordbrug blev samarbejdet styrket, blandt andet ved at De danske Landboforeninger gik ind i samarbejdet.

I 1992 blev der udarbejdet en plan for det fremtidige rådgivningsarbejde, herunder at alle økologiske konsulenter aflønnes fra Landbrugets Rådgivningscenter.

Fællesudvalget blev erstattet af Specialudvalget for Økologi. Sammensætningen af udvalget blev ændret således, at de fire landsudvalg (kvæg, planteavl, svin og driftsøkonomi) nu er repræsenteret.

Hermed blev det økologiske rådgivningsarbejde en mere integreret del af den øvrige faglige rådgivning. Der er ca. 60 lokale kontorer, der yder rådgivning til de økologiske jordbrugere. Antallet af konsulenter med økologi som arbejdsområde steg fra 5 til over 100 konsulenter i 1996.

Tabel 2.1 viser de traditionelle arbejdsområder for forskellige landøkonomiske rådgiver (konsulenter), (Kristensen, 1994).

Tabel 4.2.1 Landbrugskonsulenternes inddeling efter hovedfunktion (Kristensen 1994)

Hovedinddeling	Underinddeling	Typisk arbejdsfunktion
Økonomikonsulent	Driftsøkonomi Regnskabskonsulent	Driftsøkonomiopgaver Driftsregnskab, skatteregnskab
	Ejendomsconsulent Dødsbokonsulent	Ejendomsformidling Dødsboopgørelser
Planteavlskonsulent	Planteavl	Alm. planteavlslrådgivning
	Grovfoderkonsulent	Vejledning i grovfoderdyrkning
	Specialafgrødekonsulent	Vejledning i dyrkning af specialafgrøder, græsfrø
Svinebrugskonsulent	Produktionskonsulent	Vejledning i produktionsstyring
	Svineavlskonsulent	Avlsvejledning
Kvægbrugskonsulent	Produktionskonsulent	Vejledning i produktionsstyring
	Kvægavlskonsulent	Avlsstyring
Bygnings- og maskinkonsulent	Bygningskonsulent	Bygningskonstruktion og gennemførelse af byggesager
	Maskinkonsulent	Vejledning i maskinanskaffelser og omkostningsberegning

4.2.1.2 Dyrlæge

Siden 1995, hvor der blev vedtaget ny lovgivning vedrørende sundhedsrådgivning og medicinanvendelse, er der indgået et stigende antal sundhedsrådgivningsaftaler i traditionelle besætninger.

Dette forhold er yderligere blevet påvirket af en voldsom strukturudvikling med stigende besætningsstørrelse til følge.

Flere dyrlæger arbejder som følge deraf mere med forebyggende arbejde (sundhedsrådgivning) frem for traditionel sygdomsbehandling.

I den samme periode var den økologiske mælkeproduktion vokset, og flere og flere traditionelle mælkeproducenter omlægger til økologisk drift - i begyndelsen især i bestemte områder i Danmark, men nu efterhånden mere spredt. Denne udvikling har gjort, at de fleste praktiserende dyrlæger efterhånden vil blive konfronteret med økologerne som en ny klienttype.

Da principperne i forebyggende arbejde (sundhedsrådgivning) ikke er forskellige i traditionel drift eller økologisk drift, bør sundhedsrådgivning have en større udbredelse i økologiske besætninger, når grundfilosofien i økologisk drift tages i betragtning.

Den nuværende forholdsvis begrænsede udbredelse af sundhedsrådgivning i økologiske besætninger skal snarere ses i lyset af sammenkædningen med medicinudleveringsreglerne i de formaliserede rådgivningsaftaler i traditionelle kvægbedrifter samt det forhold, at der ikke må udleveres medicin til efterbehandling i økologiske bedrifter.

Da der indtil nu ikke har været nogen anden form for formaliseret sundhedsrådgivningsaftaler i økologiske malkekvægsbesætninger (uden medicinudleveringsbestemmelserne), har udbredelsen af denne form for rådgivning indtil videre været overladt til det frie initiativ mellem klient og dyrlæge. I visse områder, hvor der har været mange økologiske kvægbedrifter og den praktiserende dyrlæge derved har fået et godt kendskab til denne produktionsform, er rutinemæssig sundhedsrådgivning begyndt at vinde indpas. Denne proces er i sin vorden og vil på mange måder kunne styrkes i de kommende år via forskellige initiativer.

4.2.1.3 Mælke kvalitetsrådgiver

Mejeribruget har bl.a. i kraft af sin ejerform (overvejende baseret på andelsbevægelsen) altid haft en nær binding imellem producent og produkt.

Organiseringen omkring mejerier og producenter med hensyn til både prøveindsamling, laboratorieundersøgelser, resultatformidling og kontakflader, anvendes som basis for at gennemføre både bekæmpelse af smitsomme kvægsygdomme, kollektive afprøvninger af malkeanlæg og kvalitetsfremmende tiltag.

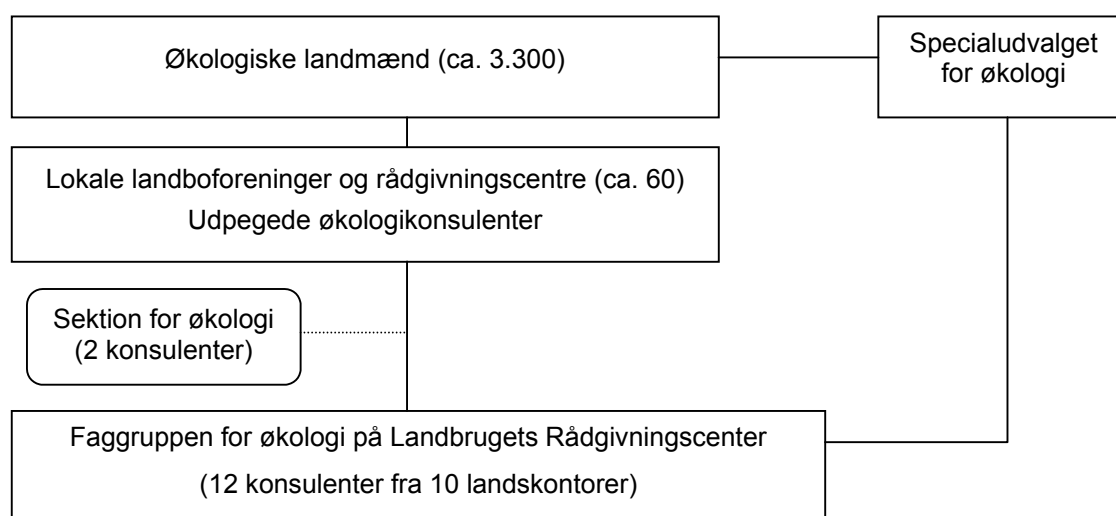
Mejeriernes rådgivningsaktiviteterne inden for mælkekvalitet og smitsomme kvægsygdomme begrundes i en organisation og struktur, der dels gør det muligt at koordinere aktiviteterne i besætningerne, og dels et ønske om at sikre det bedst mulige beredskab med hensyn til mælkekvalitet, smitsomme kvægsygdomme, zoonoser og fødevarer-sikkerhed.

4.2.2 Struktur, organisation og arbejdsområder i den økologiske rådgivning

4.2.2.1 Landøkonomisk rådgiver

Den nuværende økologiske rådgivning er organiseret efter de samme retningslinier som den øvrige landbrugsrådgivning. De økologiske landmænd får deres rådgivning fra lokalt ansatte rådgivere, og rådgiverne får vejledning, sparring og støtte fra Landbrugets Rådgivningscenter i Skejby, der drives af hovedorganisationerne De danske Landboforeninger og Dansk Familiebrug.

Strukturen i den økologiske rådgivning er vist i figur 2.1.

Figur 4.2.1 Strukturen i den danske økologiske rådgivning (Fog E. 1998).

Den centrale rådgivningsindsats fra Landbrugets Rådgivningscenter ledes af Specialudvalget for Økologi. Her er både økologiske og konventionelle landmænd repræsenteret. Det tværfaglige samarbejde er højt prioriteret i det økologiske rådgivningsarbejde. Derfor er indsatsen på Landbrugets Rådgivningscenter organiseret således, at hvert Landskontor (planteavl, kvæg osv.) er repræsenteret i Faggruppen for Økologi. Det skal sikre en prioritering og koordinering af den samlede økologiske rådgivningsindsats.

På baggrund af indstilling fra de lokale centre til Specialudvalget, udpeges lokale konsulenter til at attestere omlægningsplaner. Plantedirektoratet kræver en erklæring fra en sagkyndig konsulent på omlægningsplanerne.

På de lokale centre er den økologiske rådgivning fagligt organiseret forskelligt. Det er typisk planteavlskontoret, som har hovedansvaret for den økologiske rådgivning. De andre fagkontorer bliver inddraget efter behov. På nogle centre er det dog kvægbrugskontoret, der tager sig af koordineringen af den økologiske rådgivning.

Mange af centrene har et samarbejde med andre centre om økologiarbejdet. Først og fremmest for at samle økologiske landmænd fra et større område under en fælles rådgivningsindsats. Samarbejde om udgivelse af nyhedsbreve og om at lave faglige arrangementer er også meget udbredt. Dertil kommer faglige gevinster som erfaringsudveksling og kompetencedeling konsulenterne imellem. Nogle centre lægger vægt på at kunne konkurrere om det økologiske arbejde.

Den politiske organisation af økologirådgivningen ligger de fleste steder under et eller flere fagudvalg. Andre steder har man etableret et egentligt økologiudvalg.

Omlægningsrådgivningen er kendetegnet ved, at rådgiveren både skal være ekspert og sparringspartner.

På regelområdet er det nødvendig med en konkret viden om, hvordan reglerne er formuleret, og hvordan reglerne kommer til udtryk i landmandens praktiske hverdag.

Samtidig skal rådgiveren kunne videregive konkrete erfaringer og forskningsresultater, der er opnået under økologiske produktionsbetingelser.

Når bedriftens og landmandens stærke og svage sider skal afdækkes i relation til den økologiske produktionsmetode er det vigtigt, at rådgiveren forstår at stille de rigtige spørgsmål samt lytte til, hvad der bliver sagt. Derfor er sparringspartnerrollen af fundamental betydning for et succesfyldt resultat i denne rådgivningssituation.

I en rådgivningssituation, der inddrager hele bedriften er det vigtigt, at rådgiveren er helhedsorienteret i sin rådgivning. Helhedsorienteret i denne situation er ikke kun et spørgsmål om at kunne se de biologiske og økonomiske konsekvenser på bedriftsniveau; det er også en nødvendighed at kunne rådgive i relation til den økologiske målsætning (værdigrundlaget). Herved får landmanden et indtryk af, at opgaven bliver løst af en professionel rådgiver. Det er ikke et spørgsmål om, at rådgiveren skal være overbevist økolog eller ej. Det er et spørgsmål om, at rådgiveren kan give en uvildig og faglig velfunderet rådgivning, der medtager alle aspekter i en omlægning til økologi. Denne rådgivning vil kun kunne praktiseres, når rådgiveren har mulighed for at følge med udviklingen af økologien både fagligt og administrativt. Derfor er det vigtigt, at rådgiveren anvender et minimum af tid på økologisk rådgivning. Det skønnes til at være 50 % af arbejdstiden.

En rådgiver, der har speciale i helhedsorienteret rådgivning, skal være bevidst om at bruge andre rådgivere som eksperter på områder, hvor han eller hun ikke har mulighed for at være fagligt opdateret.

Traditionelt er landøkonomiske rådgivere uddannet trænet til at være eksperter på hver sit felt, f.eks. kvægfodring. Det kræver erfaring, en vel tilrettelagt efteruddannelse og ikke mindst en personlig interesse i at kunne rådgive i helhedsorienterede opgaver.

I Aktionsplan 2 (Strukturdirektoratet, 1999) anbefales det at fremme de særlige økologiske principper i rådgivningen samt helhedsorienteret rådgivning. Det bør sikres, at disse principper indgår i efteruddannelsen af konsulenter.

En undersøgelse blandt økologiske landmænd (Lisberg Management, 1995) resulterede i følgende karakteristika af en rådgiver på det økologiske område.

Det er vigtigt, at konsulenten:

- har et fagligt højt niveau
 - er en velkvalificeret diskussionspartner
 - giver konkrete svar på konkrete spørgsmål
 - giver brugeren kritik, når der er brug for det
 - giver forskellige løsningsforslag på problemet
 - har specialistviden på nogle fagområder
 - giver inspiration til at prøve nye ting af
 - følger med i ændringer af love og regler
 - formidler forskningsresultater
 - gør forskere opmærksom på brugernes forskningsbehov.
- Det er *ikke* vigtigt, at konsulenten:
- er en markant personlighed
 - har lokalkendskab
 - kan komme hurtigt
 - kan træffe beslutninger
 - kan træffe valg på brugernes vegne
 - er generalist
 - er økolog af hele sit hjerte
 - har tilknytning til samme forening som brugeren selv.

De nævnte egenskaber er ikke listet op i en prioriteret rækkefølge, og dermed kan der ikke siges noget om hvilken egenskab, der er vigtigst.

4.2.2.2 Dyrlæge

De fleste praktiserende dyrlæger arbejder i dag i et liberalt serviceerhverv på almindelige konkurren-

cemæssige betingelser. I de seneste år er der sket dels en stigende fagspecialisering inden for dyrearter og der er en tendens til dannelse af større gruppepraksis. Kvægbesætninger og dermed økologiske malkekvægsbesætninger serviceres derfor i stigende omfang af dyrlæger, som specialiserer sig (f.eks. kvægfagdyrlæger) til at servicere denne klientgruppe. Efterhånden som der kommer flere økologiske malkekvægsbesætninger inden for en praksis, vil en del dyrlæger efterudanne sig til også at servicere denne klientgruppe på de præmisser, som den økologiske drift foreskriver.

Traditionel sygdomsbehandling med antibiotika er som følge af reglen om 3 gange normal tilbageholdelsestid genstand for nærmere overvejelse. Denne overvejelse omhandler ud over almindelige cost/benefit og succes/fiasco kriterier også ofte alternative behandlingsprincipper, idet der er tradition for, at disse behandlingsformer har en vis udbredelse under økologisk driftsform. Dyrlæger, som arbejder i økologiske malkekvægsbesætninger, vil derfor efterhånden sætte sig ind i denne problemstilling.

Da mange praktiserende dyrlæger har haft tilknytning til besætningen før omlægningen i forbindelse med sygdomsbehandling mv., vil de fleste praktiserende dyrlæger som udgangspunkt blive betragtet som behandlere (behandlerrollen).

Blandt mange omlæggere har der de første år været en opfattelse af, at man, når man overgik til økologisk drift, helt naturligt ville få en bedre sundhed i besætningen. Denne opfattelse har medvirket til, at den praktiserende dyrlæge ofte ikke var den, man hidtil i særligt stort omfang har trukket på som rådgiver i omlægningsfasen. I mange tilfælde har det dog også vist sig, at der nødvendigvis ikke er denne sammenhæng mellem drift og sundhedstilstand. Den ændrede driftsform betyder desuden en række nye sundhedsmæssige udfordringer, som besætningsejeren ikke tidligere har stået over for. Dette vil helt naturligt åbne op for en mere behovtilpasset rådgivning

med udgangspunkt i økologens behov/motivation og dyrlægens faglige engagement.

4.2.2.3 Mælke kvalitetsrådgiver

Mælke kvalitetsrådgiveren er ansat af Mejeriforeningen, som er mejeriernes brancheorganisation. Internt i Mejeriforeningen hører de under Veterinær- og Mælke kvalitetsafdelingen.

I Danmark er der 21 mælke kvalitetsrådgivere, og heraf er 19 placeret på 10 landbocentre i henholdsvis Hjørring, Års, Nykøbing Mors, Randers, Holstebro, Tørring, Varde, Løgumkloster, Odense og Roskilde.

Mælke kvalitetsrådgiverne rådgiver om mælke kvaliteten, staldforhold og yversundhed.

Mælke kvalitetsrådgivernes hjælp bestilles af mejerierne ved kvalitetsproblemer med f.eks. for højt kimtal i den rå mælk, celletalsproblemer, vandtilblanding i mælken og i nogen udstrækning antibiotikarester og rester af andre hæmstoffer i den enkelte besætning. Desuden deltager de i andre kvalitetsforbedrende foranstaltninger, for eksempel vedrørende sporeindhold i mælken.

Flere af mælke kvalitetsrådgiverne har endvidere faste aftaler med besætninger om selv at overvåge kvalitetsproblemer, og de tager selv kontakt til disse besætnings ejere for at løse problemet.

De fleste besøg aflægges dog i besætninger, hvor man blot ønsker at forbedre mælke kvaliteten og hvor man ønsker rådgivning i forbindelse med staldforhold, byggeri eller malkeudstyr, eller hvor man har problemer, der ikke direkte relaterer sig til parametre til vurdering af mælke kvaliteten - f.eks. mange kliniske mastitistilfælde (yverbetændelse).

Kontakten til disse besætninger sker typisk ved henvendelse fra besætningsejeren eller ved henvendelse fra den praktiserende dyrlæge.

Mælke kvalitetsrådgivere har siden først i tresserne undervist i malkning og malkeanlæggets funktion på de fleste af Danmarks landbrugsskoler og større godser - dengang hed de blot malkelærere.

For tiden undervises der i malkning og malkeanlæggets funktion på over halvdelen af landbrugsskolerne samt på en del tekniske skoler. Derudover bestiller mange mælkeproducenter jævnligt malkeundervisning, når de skifter medhjælper, eller når de selv føler, de har behov for at få genopfrisket deres rutiner.

Ved besætningsbesøgene anvender mælke kvalitetsrådgiverne forskellige redskaber til at afprøve malkeanlæggets funktion med. Der måles bl.a. vakuumpkapacitet på anlægget, pulsatorfunktioner samt aftagerniveauer, og endvidere måles der på mælkerørsføringen (nivellering), om den har det rette fald.

Baggrunden for at placere mælke kvalitetsrådgiverne på landbocentrene var, udover de rent praktiske overvejelser vedr. kontorfaciliteter m.v., et ønske om at koordinere rådgivningsindsatsen med de lokale kvægbrugskonsulenter og et ønske om, at man gensidigt kunne inspirere til at udføre en sammenhængende rådgivning hos besætningsejerne. Det har dog vist sig, at denne symbiose kun i de færreste områder har ladet sig føre helt ud i besætningerne.

Valget af 10 landbocentre betyder endvidere, at kontakten til kvægbrugskonsulenter på andre rådgivningscentre vanskeliggøres - selvom den fælles indgang bør være rådgivningssituationen i den enkelte besætning.

Samarbejdet med praktiserende dyrlæger er generelt positivt. Overgangen fra at have været teknikere, der har udtaget enkeltkirtelprøver og teknikere, der har afprøvet malkeanlæg til at blive betragtet som en jævnbyrdig rådgiver med sit eget ekspertområde har været en glidende proces.

Bl.a. ved at holde flere kurser for praktiserende dyrlæger i "malkning og malkeanlæg" er disse områder blevet synlige i forbindelse med mastitisrådgivningen - disse kurser har også været udbudt til andre rådgivere, men der har ikke været tilstrækkelig tilslutning til, at de har kunnet holdes.

Endvidere kontaktes dyrlægerne ofte telefonisk i forbindelse med konkrete problemstillinger. Mælke kvalitetsrådgivernes arbejde i besætningerne giver desuden i reglen anledning til anvisninger (rapporter) med meget håndgribelige tiltag - f.eks. ændringer i malkeanlæg og malkerutiner. Disse anbefalinger kan være et særdeles velkomment konkret supplement til dyrlægernes sundhedsrådgivningsbesøg.

4.2.3 Indfaldsvinkel til økologien

4.2.3.1 Landøkonomisk rådgiver

Den enkelte konsultants indfaldsvinkel til økologien kan være meget forskellig fra center til center.

En del konsulenter har haft "gamle" økologer med i deres rådgivning. Det betyder, at konsulenten har haft mulighed for at registrere og diskutere resultater fra enkelte økologiske bedrifter med kolleger og konventionelle landmænd. Således vil de biologiske og økonomiske resultater blive lagt frem i dagens lys og være med til skabe det, der i daglig tale bliver kaldt for naboeffekt, når størrelsen af den økologiske udvikling skal beskrives. Der vil på den måde ske en form for oplæring af konsulenter via de erfaringer og resultater, enkelte økologiske bedrifter har opnået.

Herved bliver både den økologiske landmand og hans rådgiver ambassadører for den økologiske produktionsmetode. Der er her tale om en kombination mellem naboeffekt og konsulenteffekt vedrørende udvikling af antallet af økologiske bedrifter på lokalt niveau.

Det kræver en åben og fordomsfri holdning fra konsulentens side. Samtidig vil den økologiske landmand opleve, at han bliver taget alvorlig. Det skaber en ligeværdighed mellem den økologiske landmand og interesserede personer. Alt andet lige fremmer det en udveksling af erfaringer og resultater.

Den beskrevne situation var typisk fremherskende i den sidste halvdel af 80'erne og i starten af 90'erne.

Den store stigning i antallet af økologiske besætninger fra midt i 90'erne har på mange centre medført en anden indgangsvinkel til økologien for en del konsulenter. For at kunne dække den stigende økologiske rådgivning blev konsulenter udpeget til at tage sig af de økologiske landmænd. Udpegningen skete i mange tilfælde efter ønske fra konsulenterne. I få tilfælde var dog også tale om, at konsulenten blev udpeget til at tage sig af den økologiske rådgivning. Det siger sig selv, at denne situation ikke fremmer en helhjertet og succesrig rådgivning, og de økologiske landmænd har i nogle tilfælde valgt rådgivningen helt fra eller er gået til en anden forening.

En undersøgelse blandt lokalcentre viste, at der i efteråret 1996 var mange konsulenter med økologiarbejde, men kun 6 konsulenter, der brugte mere end 50% af deres tid på økologirådgivning. I 1998 var situationen således, at 20 konsulenter brugte mere end 75% af deres tid på økologirådgivning (Specialudvalget for Økologi, 1998).

I tabel 1 er der vist antal konsulenter med økologirådgivning fordelt efter fagområde. Især planteavl- og kvægbrugskonsulenter, men også en del økonomikonsulenter er involveret i den økologiske rådgivning.

Tabel 4.1. Konsulenter med økologirådgivning fordelt efter fagområde (Specialudvalget for Økologi, 1998).

Fagområde	Antal konsulenter i alt
Planteavl	43
Kvægbrug	40
Økonomi	28
Økologi	12
Svinebrug	10
Andre	3
Frugt- og grønt	1

Konsulenterne bruger forskellig tid på det økologiske arbejde, hvilket fremgår af tabel 2. Kun godt en tredjedel af konsulenterne bruger mere end 25% af deres tid på økologiarbejdet.

Tabel 4.2 Konsulenter fordelt efter den tid, de bruger på økologiarbejdet (Specialudvalget for Økologi, 1998).

Tidsinterval	Antal konsulenter
Bruger 75-100% af deres tid	20
Bruger 50-75% af deres tid	4
Bruger 25-50% af deres tid	22
Bruger 10-25% af deres tid	36
Bruger 5-10% af deres tid	24
Bruger 0-5% af deres tid	22

Det er bemærkelsesværdigt, at kun få konsulenter bruger mellem 50% og 75% af deres tid på økologi. Undersøgelsen lader formode, at konsulenter i denne gruppe har vanskeligt ved at følge med i udviklingen inden for det konventionelle landbrug. Får økologien et væsentlig omfang i foreningen, ser det ud til, at man vælger at udpege

konsulenter til at arbejde med dette område på fuld tid.

Formålet med organiseringen var, at decentralisere den økologiske rådgivning. Det er også lykkedes, idet mange centre tilbyder rådgivning inden for økologi. Men på de enkelte centre er økologirådgivningen ikke decentraliseret, idet der er udpeget konsulenter, der arbejder på næsten fuld tid indenfor økologien. Specialiseringen er således flyttet til lokalcentrene.

Specialiseringen på centerniveau skal ses i lyset af, at informationsmængden især vedrørende de økologiske regler og deres fortolkninger er store. Det kræver en del tid at holde sig a jour med den udbudte information indenfor de biologiske/tekniske, økonomiske og administrative områder..

4.2.3.2 Dyr læge

Såfremt der er sygdom eller sundhedsrelaterede problemer, er det naturligt, at den økologiske mælkeproducent kontakter dyrlægen. I begyndelsen hvor den enkelte dyrlæge evt. kun havde få klienter, som var økologer, og kendskabet til de forskellige regler omkring økologisk drift var begrænset, har mange dyrlæger været noget famlende over for denne nye klienttype. Dette forhold har især skyldtes, at de forskellige økologiske regler ikke har været samlet og været direkte tilgængelige for dyrlægerne. Dette forhold er man blevet opmærksom på, og der er fra Dyr lægeforeningens og Landskontoret for Kvæg's side taget initiativ til at samle og videre formidle denne viden.

Da de sygdomme og problemstillinger, som en økologisk drevet besætning har, også forekommer i konventionelle besætninger bortset fra reglerne omkring medicinanvendelse, kræver dyrlægearbejdet i økologiske besætninger ikke nødvendigvis en særlig specialisering af dyrlægerne.

Den væsentligste forskel består i, at man som dyrlæge skal sætte sig grundigt ind i økologens tankegang og driftsform, således at man er i stand til at etablere en god dialog som grundlag for besættningens behandlinger og rådgivningsarbejdet.

4.2.3.3 Mælke kvalitetsrådgiver

Indgangsvinklen til den økologiske produktionsmetode for mælke kvalitetsrådgivere kan sammenlignes med dyrlægernes indgangsvinkel. Bedriften kan være under omlægning eller være omlagt mellem to besøg af mælke kvalitetsrådgiveren. Det er meget sjældent, at mælke kvalitetsrådgiveren bliver inddraget i en diskussion om hvorvidt den økologiske produktionsmetode er en mulighed for den enkelte landmand eller ej.

Mælke kvalitetsrådgiveren bliver først konfronteret med økologi, når landmanden har taget beslutningen.

Mælke kvalitetsrådgiver med mange økologiske kunder vil oparbejde et erfaringsgrundlag, der gør dem i stand til at vurdere og deltage i diskussioner om økologi.

Mælke kvalitetsrådgivers arbejde er ikke af anderledes karakter end i konventionelle besætninger..

Men deltager mælke kvalitetsrådgiveren i rådgivning om f.eks. nedbringelse af celletallet, er det vigtigt, at han har kendskab til både de økologiske regler og den økologiske målsætning, for at kunne rådgive i overensstemmelse med de gældende regler..

4.2.4 Arbejdsopgaver og projekter inden for økologirådgivning

4.2.4.1 Landøkonomisk rådgiver

Rådgivning inden for økologi har i mange år været koncentreret omkring selve omlægningen.

I tilknytning til omlægningen af bedriften er det vigtig, at landmanden får et overblik over de biologiske, økonomiske og administrative konsekvenser. Hertil er der udarbejdet mange rådgivningsredskaber både på lokal og central plan.

På Landbrugets Rådgivningscenter har Faggruppen for Økologi sammenstillet en checkliste, der viser, hvilke punkter man skal være opmærksom på ved en omlægning.

En regeldatabase, der administreres af Sektion for Økologi giver afklaringer og fortolkninger af de økologiske regler. Databasen kan findes via Landbrugets Rådgivningscenter's hjemmeside www.lr.dk, under fagområdet Økologi.

Ved at klikke sig ind på de forskellige fagområder/landskontorer får man adgang til de respektive informationsserier. Her er informationer om økologiske forhold taget med på lige fod sammen med andre informationer.

Informationer, der specifikt har med kvæg og andre drøvtyggere at gøre, bliver sendt gennem LK-meddelelser og/eller LK@ajour, der afløser Memo-udsendelser gennem LEC (Landbrugets Edb Central). Al information fra Landskontoret for Kvæg er tilgængelig via Internettet.

Landskontoret for Planteavl har et spændende projekt i gang under navnet Øko-Demo, hvor der vises billeder fra økologiske afgrøder i løbet af hele vækstsæsonen. Herved kan man følge udviklingen af de forskellige afgrøder.

En del lokalcentre har efterspurgt hjælp til opstart af økologisk rådgivning. Hertil har Faggruppen etableret et uddannelseskursus, der tager ud på lokalcentrene og ud fra lokalcentrets behov tilrettelægger en hel dag med aktuelle emner inden for økologirådgivning. Det spænder fra gennemgang af regeldatabasen over faglige emner til organisering af rådgivningen på centret.

Generelt er der godt styr på rådgivning, der ydes i forbindelse med omlægningen.

Fremtidige projekter vil i langt højere grad tage sig af rådgivning af etablerede økologer.

På kvægsiden er der mulighed for at trække data fra et relativt stort antal besætninger. Det betyder, at der kan analyseres, og resultaterne kan gengives med en god sikkerhed. Ud fra analyserne skulle der fremover være mulighed for at beskrive, hvordan økologiske kvægbrugere tilpasser sig den økologiske produktionsmetode. Analyserne kan også danne grundlag for udvikling af nye nøgletal, der beskriver forholdene på et økologisk kvægbrug.

Analyser af avlsstrategier på de enkelte bedrifter er også med i overvejelserne.

Der er afsat ressourcer til at oprette databaser, der giver negativ- og positivlister med hensyn til hjælpemidler i økologiske besætninger. Desuden er det meningen, at der skal oprettes en database, der samler forskellige praktiske tiltag og erfaringer. Det kan f.eks. være erfaringer med alternativ fluebekæmpelse eller indretning af båse i løsdriftsstald. Også her er det vigtigt med en meget god dialog mellem lokalcentrene og Landbrugets Rådgivningscenter.

Der er aktiviteter i gang vedrørende en beskrivelse af forudsætninger for succesfuld drift af økologisk fåre- og gedehold.

Et projekt i sundhedsrådgivning i økologiske og konventionelle besætninger er sat i gang. Projektet skal belyse faktorer, der har afgørende betydning for en succesrig rådgivning. Det er således ikke de faglige emner, der står i højsædet, men mere de bløde parametre i en rådgivningssituation.

Der er igangsat et stort udviklings- og forskningsprojekt indenfor sundhedsrådgivning med ØBM (Økologiske og Biodynamiske Mælkeproducenter) som projektleder. Projektet har til formål, at udvikle sundhedsrådgivning med direkte input fra

landmænd, dyrlæger, mælke kvalitetsrådgiver og konsulenter via workshops, interviews og besøgsbesøg. Landskontoret for Kvæg er med i projektets styregruppe.

4.2.4.2 Dyrlæge

Dyrlægeforeningen ved Praktiserende Dyrlæger for Produktionsdyr (PDP) deltager i to projekter vedrørende økologisk mælkeproduktion. Dels denne vidensyntese, som denne rapport er en del af, og dels projekt sundhedsrådgivning i økologiske malkekvægsbesætninger, som netop er igangsat efter støtte fra Strukturdirektoratet. Dette skal ses på baggrund af det stigende antal mælkeproducenter, som vælger denne produktionsform samt det forhold, at PDP ønsker at arbejde for en udvikling af sundhedsrådgivningen inden for denne produktionsform.

Efteruddannelseskurser for dyrlæger er også begyndt at tage emner med relation til økologisk drift op, således at der i marts 1999 er planlagt et kursus om dyrlægearbejdet i økologiske malkekvægsbesætninger.

4.2.4.3 Mælkekvalitetsrådgiver

Deltagelse i forskellige forsknings og udviklingsprojekter er ikke uvæsentlig aktivitet.

Mejeriforeningen deltager på nuværende tidspunkt i 4 projekter, der relaterer sig til rådgivning inden for økologisk mælkeproduktion.

Disse 4 projekter er dels denne "Vidensyntese om sundhed, velfærd og medicin anvendelse ved omlægning til økologisk mælkeproduktion", "Forskningsmæssig støtte til udvikling og evaluering af et alternativt koncept for sundhedsrådgivning i økologiske malkekvægsbesætninger", "Udvikling af en model for sundhedsrådgivning i økologiske

malkekvægsbesætninger", samt projektet "Indflydelsen af produktionsfaciliteter, pasningsstrategier og medicineringspolitik på sundhed og antibiotikaresistens i danske kvægsbesætninger."

Projekterne med aktiviteter i besætninger lægges i videst mulig udstrækning ind under Mejeriforeningens Kongeåprojekt, hvor 280 besætninger i Toftlund, Gram, Rødding og Lintrup skaber ramme om adskillige tværinstitutionelle forskningsaktiviteter

I Kongeåprojektet er en gruppe af mælkekvalitetsrådgivere uddannet til, på et systematisk og ensartet grundlag og efter specifikke ønsker fra involverede forskere, at indsamle besætningsoplysninger ved interview, at foretage registreringer under malkning, at foretage dynamisk test under malkning, at foretage opmålinger og registreringer vedr. staldforholdene og malke anlægget og til at udtage forskellige prøver (f.eks. gødningsprøver, miljøprøver og enkeltkirtelprøver).

4.2.5 Rådgivernes samarbejdsområder

Den økologiske landmand bliver trænet i en helhedsorienteret opfattelse af sin bedrift ved omlægning til økologi. Det betyder, at landmanden både direkte og indirekte forventer at rådgiverne tager udgangspunkt i en helhedsorienteret rådgivning. Det indebærer, at rådgiverne skal samarbejde for at kunne opfylde dette behov.

For at få et overblik over udfordringer og forhindringer i at samarbejde, er forskellige forudsætninger for de tre rådgivere opstillet i følgende skema.

	Dyrlæge	Mælke kvalitetsrådgiver	Landøkonomisk rådgiver
Organisation	Privat ansat eller selvstændig	Ansats af Mejeriforeningen (brancheansat)	Ansats af landøkonomisk forening
Fysisk placering	Landpraksis rundt i landet	På udvalgte lokale landbrugscentre	Lokale landbrugscentre
Besøgsfrekvens hos landmænd	Høj	Lav	Middel - Høj
Primære rådgivningsområder	Sundhed Sygdom Reproduktion	Tekniske og driftsledelsesmæssige aspekter ved malkningen	Generelt alt
Typisk rådgiverrolle	Behandler Service Ekspert	Service Ekspert	Service Ekspert Sparring

Organisatorisk er der store forskelle, og sammen med forskellig fysisk placering af rådgiverne kan det være den første hindring i at få etableret et godt samarbejde.

Dyrlægerne kender bedriften bedst på grund af en relativ høj besøgsfrekvens. De landøkonomiske rådgivere kommer ikke så ofte i besætningen dog lidt oftere end mælkekvalitetsrådgiverne.

Dyrlæge og mælkekvalitetsrådgiver bliver typisk tilkaldt i situationer, der kræver hjælp og service nu og her indenfor deres primære arbejds- og rådgivningsområder. Rådgiverrollen i disse situationer er i udpræget grad ekspertrollen, der ikke nødvendigvis kræver en diskussion eller dialog med landmanden for at få opgaven løst.

De landøkonomiske rådgivere bliver i højere grad inddraget i langsigtede planlægningsopgaver, hvor der kræves mere sparring end kontant viden.

På baggrund af de mange forskellige indgangsvinkler til rådgivningen, er der barrierer der skal overvindes. Barriererne for et godt rådgivnings-

samarbejde på tværs kan opdeles i tre hovedområder:

1. Organisatoriske forhold.
2. Faglige forhold (forskellige faglige interesser)
3. Menneskelige forhold.

De organisatoriske forhold løses bedst ved en politisk vilje og enighed om, at samarbejde er godt og kommer landmanden til gode. Det behøver nødvendigvis ikke at medføre sammenslutninger eller lignende i større eller mindre grad.

Hindringer der hidrører fra faglige forhold løses ved en målrettet efteruddannelse, der åbner øjnene op for de forskellige faglige områder hver især har. Herved opbygges gensidig respekt for hinandens arbejdsopgaver og -områder.

De menneskelige forhold er sværere at indkredse. Men i sidste ende drejer det sig om, at kunne acceptere hinanden på trods af forskelligheder. Og så handler det om, at man går ind i et samarbejde med den indstilling, at kunne give eller bidrage uden nødvendigvis at få noget igen. Hovedformålet er, at det er landmanden, der skal have gavn af

den tværfaglige rådgivning og de resultater, der kommer ud af det tværfaglige samarbejde.

4.2.6 Opsamling

Det er de landøkonomiske rådgivere, der først bliver involveret i rådgivningen vedrørende omlægning til økologi.

Ved en bedrifts omlægning til økologi ændrer arbejdsopgaverne og -områderne sig ikke væsentligt for dyrlægerne og mælke kvalitetsrådgiverne.

Dyrlægers og mælke kvalitetsrådgivers indfaldsvinkel til økologien vil typisk være en oplysning fra landmandens side om, at bedriften omlægges til økologi.

Den landøkonomisk rådgivning til økologiske landmænd er nu integreret og organiseret på samme vis, som rådgivningen til konventionelle landmænd.

De forskellige organisatoriske, faglige og menneskelige forhold betinger en stor indsats, når den tværfaglige og helhedsorienterede rådgivning skal lykkes.

Udgangspunktet for succes er tilstede, idet den økologiske landmand i tilknytning til omlægning af bedriften bliver trænet i at tænke på tværs og helhedsorienteret.

4.3 Fremtidsperspektiver for den økologiske rådgivning

I slutningen af afsnit 2 i dette kapitel blev der gjort opmærksom på de forhindringer, der kan blokere for et godt tværfagligt samarbejde, der er en forudsætning for en helhedsorienteret rådgivning for den økologiske landmand.

Følgende afsnit giver et bud på, hvordan en succesfuld rådgivning skal angribes med udgangspunkt i den økologiske landmands behov.

4.3.1 Rådgivningsbehov for den økologiske mælkeproducent

En brugerundersøgelse blandt økologiske landmænd (Lisberg Management, 1995) viste, at det specielt er brugerne under omlægning, der har behov for rådgivning, og at behovet for rådgivning vil stige i fremtiden.

Undersøgelsen viste, at nye rådgivningsområder, som f.eks. naturpleje og afsætning af økologiske produkter, vil tegne sig for en markant stigning. Rådgiverens opgaver i tilknytning til landmandens behov kan sammenfattes som følgende:

Rådgiveren skal

- være let at komme i kontakt med
- være inspirator til ERFA-grupper
- huske den sociale dimension i rådgivningen
- kunne henvise til specialister
- spille en aktiv rolle i formidling af forskningsresultater (begge veje)
- være opmærksom på eller spørge efter landmandens behov for rådgivning
- være kvalitetsbevidst vedrørende den praktiserede rådgivning.

Da det økologiske jordbrug har et velformuleret værdigrundlag, skal rådgivningen og dermed også rådgiveren tage udgangspunkt i de ideer og den målsætning, der ligger bag ved økologien.

Det betyder, at regler skal kunne forklares ud fra den økologiske målsætning. Herved bliver rådgivningen ikke styret ud fra en opnåelse af en økonomisk optimal løsningsmodel, men også ud fra andre mindre målbare parametre som etik samt landmandens personlige værdigrundlag, der skal kædes sammen med det overordnede værdigrundlag.

Landmandens behov for rådgivning er derfor mangfoldigt. Behovet spænder fra konkret rådgivning om f.eks. indretning af stald, som opfylder

kravene i de økologiske regler eller styring af græsmarken, til at dække en diskussion med rådgiveren om fordele og ulempe af en given regel i forhold til den økologiske målsætning.

Landmandens behov vil afspejle sig i den efteruddannelse, konsulenterne skal gennemføre. Ud over at være godt uddannet skal rådgiverne gøre opmærksomme på sig selv og være klar til sælge deres rådgivningsprodukter. Der er stadigvæk økologiske landmænd, der ikke har kendskab til de tilbud, de enkelte kontorer har. Rådgivning skal gøres synlig som et produkt i lighed med f.eks. en fuldfodervogn.

I den kommende tid vil rådgivningsbehovet for den økologiske mælkeproducent bevæge sig i retning af dyrevelfærds- og sundhedsrådgivning og rådgivning omkring fodring med 100% økologisk foder. Dette set på baggrund af, at dyrevelfærd og besætningens sundhed fremover vil have en stadig stigende betydning for den økologiske produktionsmetode, fordi forbrugerne forbinder økologi med dyrevelfærd og sundhed.

Dyrevelfærd er komplekst sammensat. Ligesom sundhed ligger dyrevelfærd som et tæppe hen over alle de aktiviteter, landmanden foretager sig i det daglige. Spørgsmålet er, om dyrevelfærd skal integreres i den almindelige rådgivning, eller om der skal etableres en speciel dyrevelfærdsrådgivning mellem rådgiveren og landmanden. Den sidstnævnte mulighed kunne være relevant, når dyrevelfærd skal gøres mere synlig, både for landmanden og forbrugeren.

EU-reglerne og den økologiske målsætning lægger op til fodring med 100% økologisk foder. Rådgivningsindsatsen vil i denne situation være koncentreret om emner som selvforsyning med foder, alternative sædskifter og afgrøder samt underskud eller overskud af forskellige næringsstoffer.

Den økologiske produktionsmetode fremmer et helhedssyn på bedriftsniveau. Derfor er det vigtig

tigt, at også rådgivningen tager afsæt i en helhedsbetragtning, sådan at økologiske landmænd bliver trænet i at tænke i helheder.

Helhedsorienteret skal i det følgende forstås som en situation, hvor alle relevante rådgivere bliver inddraget til et specielt besætningsproblem. Et andet element i en helhedsorienteret rådgivning er selve forløbet af rådgivningen.

Ud fra rapportens kapitel 2 (Omlægning til økologisk drift set fra dyrlægers og konsulents synsvinkel) kan der peges på følgende tværfaglige rådgivningsområder, der kræver en særlig indsats på det faglige område:

1. Parasitovervågning i økologiske besætning. Det gælder især udvikling af styringsredskaber og rådgivning angående coccidiose hos kalve, der kommer på græs første gang. Forebyggende tiltag omkring angreb og sygdom forårsaget af andre græsmarksparasitter såsom lungeorm og løbe-tarmorm skal man også være opmærksom på.
2. Opstaldning og fodring af kalve under økologiske forhold er et andet område, der kræver en ekstra rådgivningsindsats.
3. Økologiske besætninger har ikke nødvendigvis en lavere forekomst af mastitis eller lavere celletal end konventionelle besætninger. Derfor skal der i høj grad fokuseres på yversundhed, som indsatsområde i rådgivningen, når økologien skal være garant for en bedre almen sundhedstilstand i besætningen. I den forbindelse nævnes også, at det er vigtigt, at være opmærksom på det samlede medicinforbrug i besætningen.
4. Det er vigtigt, at få udarbejdet fælles retningslinier til vurdering af dyrevelfærd på besætningsniveau.

Kapitel 2 påpeger også, at rådgiverne har en opgave i, at diskutere de økologiske reglers praktiske anvendelse og hensigt i forhold til den økologiske målsætning.

Et andet indsatsområde for rådgivere er træning og udvikling af landmandens driftslederegenskaber.

På de mere "bløde" områder påpeger kapitel 2 følgende:

Rådgivning skal kunne sælge sig selv. Det vil sige, at rådgiverne skal kunne forklare eller give et bud på konsekvenserne af den rådgivning der gives.

Rådgiveren må ikke være bange for, at der er nogle områder, hvor det er landmanden der har den relevante viden. Succesfuld rådgivning indeholder således en accept af en gensidig oplæring.

Det er vigtigt at få etableret en fælles forståelse og en fælles opfattelse af den opgave rådgivningen skal beskæftige sig med.

Det fælles grundlag fører til en opstilling af en målsætning for de enkelte indsatsområder.

I kapitel 3 (Landmandens oplevelse af omlægning til økologisk drift) er der givet gode råd til landmænd, der påtænker en omlægning. Rådene kommer fra landmænd, der allerede har lagt om til økologi.

Disse råd er gengivet i en forkortet version i det følgende og kan betragtes som indsatsområder for rådgivningen.

1. Man skal ville det og tro på det. Udsigt til økonomisk gevinst gør det ikke alene.
2. De fysiske rammer (jordtilliggende og bygninger) skal vurderes meget nøje i forhold til de krav den økologiske målsætning og de økologiske regler stiller.
3. Reglerne skal accepteres som middel til at gennemføre den økologiske målsætning.
4. Det er vigtigt at opnå enighed i familien før beslutningen tages.
5. Der skal opbygges en interesse for afsætning af de økologiske varer på et tidligt tidspunkt. Og samtidig skal man som landmand være interesseret i, at komme i en tæt dialog med forbrugerne.

De nævnte behov kan danne indhold for rådgivningsprocessen i en helhedsorienteret rådgivning.

4.3.2 Den helhedsorienterede rådgivningssituation

En præcis definition af helhedsorienteret rådgivning findes ikke. Følgende er et bud på en definition. Beskrivelsen skal ses i lyset af, at der skal tages hensyn til flere helheder.

Helhedsorienteret rådgivning kan beskrives ved følgende opdeling i 3 hovedområder, der hver især repræsenterer en helhed:

1. Rådgivningens konsekvens på de biologiske, tekniske, økonomiske og menneskelige områder.
2. Inddragelse af alle relevante (fag)-personer i rådgivningsprocessen.
3. Forløbet i rådgivningsprocessen.

Ad 1.

For landmanden er det af stor betydning, at han kan få en fornemmelse af, hvilke konsekvenser et råd vil få. Konsekvenserne kan være beregninger eller bud på, hvordan f.eks. økonomien per enhed (Dækningsbidrag per kg mælk) ændrer sig. Eller hvordan stalden skal indrettes (teknisk konsekvens), og hvordan ydelsen per ko vil ændre sig ved en given ændring i staldsystemet og ændring i fodringsprincippet, set i lyset af en omlægning til økologi. Konsekvenser på de menneskelige områder kan være resultatet af en diskussion mellem landmand og rådgiver om, hvilke driftslederegenskaber, der skal styrkes for at få Aprojektet til at lykkes.

Ad 2.

For at få så meget af den tilgængelig viden og erfaring implementeret i rådgivningen som muligt, er det vigtigt at inddrage alle relevante (fag)-personer et eller andet sted i forløbet af rådgivningsprocessen. Inddrages mange personer indebærer det ikke, at der skal sidde et stort antal personer rundt om bordet, men at der udpeges en koordinator, som kan holde styr på viden- og erfaringsindsamlingen.

Som eksempel på en rådgivningssituation med forskellige rådgiver og deres viden- og erfaringsfelt. relativt mange involverede personer er valgt nybygning af en kostald. Følgende skema viser de

Rådgiver	Viden og erfaring om:
Maskin- og bygningskonsulent	Tekniske forudsætninger ved bygning og indretningen af stalden. Evt. byggeherre.
Dyrlæge	Indretning af stald vedr. kælvningsbokse og behandlingssteder. Staldens/systemets betydning for sundhedstilstanden.
Kvægbrugskonsulent	Anvendelse af fodringsprincip. Tekniske forudsætninger for kalkuler og budget. Staldens indretning. Placering af staldafsnit.
Økonomikonsulent	Lånemuligheder. Lovgivning. Investeringer, kalkuler og budgetter.
Mælke kvalitetsrådgiver	Indretning af malkestald. Malkerutine i den ny malkestald.
Planteavlskonsulent	Projektering af opbevaringskapacitet for og anvendelse af husdyrgødning.

I kapitel 3 blev parasitovervågning nævnt som et vigtigt rådgivningsområde. I det følgende tages ud-

gangspunkt i coccidiose hos kalve, som et eksempel på samarbejde mellem de forskellige rådgivere

Rådgiver	Viden og erfaring om:
Dyrlæge	Diagnose, behandling, anvendelse af den korrekte medicin.
Kvægbrugskonsulent	Korrekt fodring af kalve på græs.
Planteavlskonsulent	Etablering og styring af egnede græsarealer.
Mælke kvalitetsrådgiver	Hygiejne
Bygningskonsulent	Indretning og anvendelse kalvehytter og eksisterende stalde i forbindelse med afgræsning.

Der vil være overlap mellem de involverede personers viden og erfaring på de forskellige områder, som gerne skulle give sig udslag i en frugtbar diskussion, og en præcis konklusion om, hvordan sagen skal angribes.

Målet med diskussion eller dialog mellem landmanden og de forskellige rådgivere skal have karakter af, at man opnår et fælles synspunkt og fælles forståelse snarere end opnåelse af et kompromis (Vaarst, 1999).

Kompromis antyder, at de deltagende har måtte opgive nogle ideer for at andre kan nås og således kan der nemt opstå en vinder-taber-situation,

hvilket ikke gavner en frugtbar rådgivningssituation (Vaarst, 1999).

En succesrig rådgivningssituation er således et spørgsmål om erkendelse af ligeværdighed mellem de deltagende parter.

Ad 3.

Selve rådgivningsprocessen går ikke kun ud på, at give landmanden råd om hvordan han skal gøre i en given situation. En konsekvent og helhedsorienteret rådgivning starter med at afdække landmandens behov for rådgivning. Landmanden skal først erkende dette behov, og så få lagt en plan,

der konkretiserer hans behov til synlige handlinger. Har han erkendt behovet vil han blive motiveret til at foretage handlinger og spørge hvordan han skal styre efter målet. For at følge op på de praktiske tiltag vil han efterfølgende være interesseret i, hvorledes det er gået og hvordan det kan kontrolleres. En helhedsorienteret rådgivning skal således støtte alle faser i rådgivningsprocessen.

For at understøtte de forskellige faser i rådgivningen, er der udviklet redskaber i form af diverse udskrifter og mindre eller større edb-programmer. De respektive rådgivere har en vigtig opgave i, at koordinere og begrænse anvendelsen af redskaberne. Den enkelte rådgivningssituation skal danne grundlag for, hvilke redskaber der skal bruges. Det er rådgivernes opgave i tilknytning til deres efteruddannelse, at holde sig orienteret om

mængden og anvendelsen af de forskellige redskaber.

Under rådgivningsprocessen skal der udarbejdes redskaber i form af handlings- og opfølgingsplaner, som landmanden har mulighed for at styre efter.

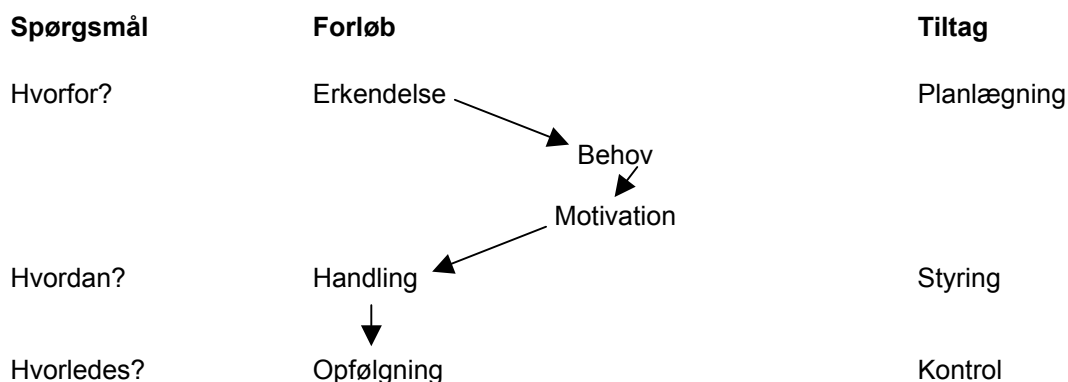
Samtidig er det vigtigt, at opstille succeskriterier for den ydede rådgivning.

I forbindelse med eksemplet om parasitovervågning kunne succeskriterierne være:

1. Et max. antal kalve der skal behandles (afhængig af besætningsstørrelse)
2. Opnåelse af en given tilvækst hos kalvene i det første år.

Figur 3.1 sammenfatter og illustrerer de forskellige faser i den helhedsorienterede rådgivning.

Rådgivningsforløbet i helhedsorienteret rådgivning

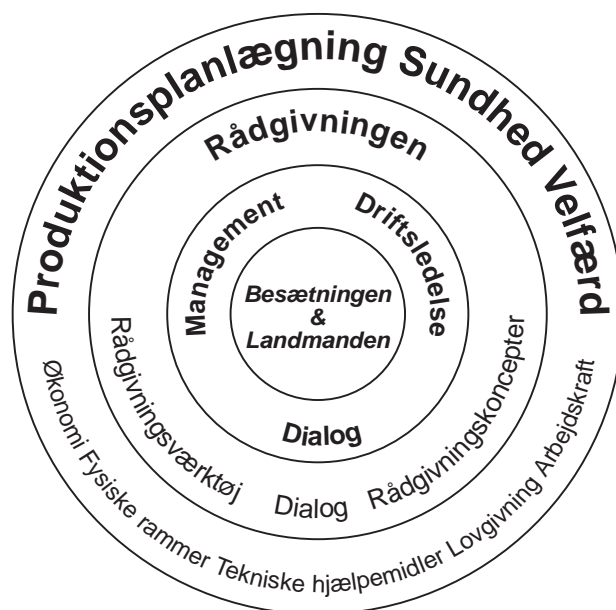

Figur 4.3.1 Elementer i helhedsorienteret rådgivning.

Som det kan fornemmes, er rådgivningsprocessen af kompliceret natur. Rådgivning kan anskues som et hjul med flere lag illustreret i figur 3.2.

I centrum for rådgivningen står landmanden og hans bedrift/besætning. Rundt om landmanden

kører forskellige lag af aktiviteter og forudsætninger, der skal dreje sig rigtigt i forhold til landmanden, for at rådgivningen og målet for rådgivningen bliver en succes.

Figur 3.2 "Rådgivningshjulet". Målet for rådgivningen er landmanden og besætningen. Landmandens evne til god driftsledelse, management og dialog er afgørende for modtagelse af rådgivningen. Rådgiverens vigtigste redskab er dialogen, der sammen med rådgivningsværktøj og rådgivningskoncept er det, som skal formidle viden og erfaring inden for produktion, sundhed, velfærd, økonomi, fysiske rammer, tekniske hjælpemidler, lovgivning, arbejdskraft mv.

4.3.3 Rådgivningsroller

De mangesidige aspekter i en helhedsorienteret rådgivningssituation kræver at de forskellige rådgiver kan indtage forskellige roller, for at få rådgivningens budskaber bragt videre, så de udmønter sig i de rigtige handlinger landmanden foretager sig.

Som rådgiver kan man benytte sig af følgende forskellige rådgivningsroller:

- Ekspertrollen
- Diagnostikerrollen
- Sparringspartnerrollen
- Proceskonsulenten

Ekspertrollen

Ekspertrollen anvendes ud fra holdningen *A* jeg alene vide \cong og er derfor kendetegnet ved en

manglende dialog. Ekspertrollen anvendes især, når en faglig og analytisk knowhow på et specialeområde skal fremlægges. F.eks. en konkret løsning på det fremlagte problem - og på rådgiverens præmisser. Da rollen i sig selv ikke indeholder nogen form for dialog, er accepten og forståelsen af budskabet tvivlsom med mindre man inddrager andre roller. Rollen anvendes især til lærling eller servicering af kunder. Rådgivningssituationen ligner en køber-sælger situation.

Diagnostikerrollen

Diagnostikerrollen anvendes ud fra holdningen *A* jeg ved - om lidt \cong og er også kendetegnet ved en begrænset dialog. Rollen består især i en analyse ved f.eks. kliniske observationer, dataindsamling mv. og munder ud i en problembehandling og fremlæggelse af løsningsforslag. Rollen er derfor

velkendt for de fleste dyrlæger i en diagnosticering og behandlingssituation.

På sammen måde som for ekspertrollen indeholder rollen i sig selv ikke nogen form for dialog, hvorfor accepten og forståelsen af budskabet er tvivlsom med mindre, man inddrager andre roller.

Sparringspartnerrollen

Sparringspartnerrollen anvendes ud fra holdningen *Avi* tilsammen og på klientens præmisser \cong og er kendetegnet ved en tæt faglig og interaktiv dialog. Rollen består i, at rådgiveren er ressourceperson/stimulator/koordinator i en fælles opgaveløsning.

Mange synsvinkler inddrages i dialogen, og der sigtes mod en voksende problemerkendelse og forståelse hos klient og rådgiver med en høj acceptgrad.

Sparringspartnerrollen bliver derfor en meget vigtig rolle i sundhedsrådgivningen, hvor klientellet på mange måder er vidende omkring problemstillingerne men ønsker at få diskuteret de forskellige løsningsmuligheder igennem med en inspirerende samarbejdspartner.

Proceskonsulentrollen

Proceskonsulentrollen anvendes på samme måde som sparringspartnerrollen ud fra holdningen *Avi* tilsammen og på klientens præmisser \cong . Rollen anvendes især i arbejdsgrupper med proceskonsulenten som organisator, ressourceperson og interventionist. Dette er f.eks. tilfældet, hvis der er flere medarbejdere, som skal rådgives, eller hvis der er flere rådgivere, som skal have koordineret deres rådgivning.

Proceskonsulenten foretager løbende dokumentation og status samt delvis implementering (løbende konkludering). Det er endvidere vigtigt, at proceskonsulenten styrer sin indsats, således at han/hun intervenserer, når processen er ved at gå i

stå (katalysatoreffekt) og trækker sig tilbage, når processen kører. Målet for processen er at styrke klientens/gruppens erkendelse og forståelse indbyrdes. Som et redskab i processen anvender proceskonsulenten ofte opklarende hvad/hvor/hvem/hvis spørgsmål. Rådgivningssituationen kan karakteriseres som hjælp til selvhjælp.

4.3.4 Efteruddannelse

De mange aspekter, der er forbundet med helhedsorienteret rådgivning kræver en vel tilrettelagt efteruddannelse, men efteruddannelsen kan ikke stå alene. En helhjertet interesse og vilje for at samarbejde og løse problemer i fællesskab, er første betingelse for at det lykkes.

Efteruddannelsen skal indeholde områder, der træner rådgiveren i at indtage de beskrevne roller. Den typiske uddannelsesform er f.eks. ugekurser, der lærer kursisterne at være sig bevidste om de forskellige roller og deres funktion.

Et andet element efteruddannelsen skal indeholde er træning i at samarbejde. Det kræver, at man tager på kursus sammen og for klarlagt de grundlæggende elementer i et frugtbar samarbejde. Det vil sige, at landøkonomiske rådgivere tager på kursus sammen med dyrlæger og mælke kvalitetsrådgivere fra samme område.

Typisk vil man på et kursus tage udgangspunkt i en modelejeendom og gennemføre en rådgivningssituation på et teoretisk plan.

For at kunne anvende den opnåede viden, er det af stor betydning, at det lærte hurtigst muligt bliver implementeret i det daglige arbejde. Her kunne man forstille sig, at en udefra kommende person (proceskonsulent) fungerer som koordinator eller katalysator for planlægning og gennemførelse af en helhedsorienteret rådgivning kort tid efter at kurset er afholdt. Dette for at forpligtige kursisti-

sterne til at samarbejde om forskellige rådgivningsopgaver.

Efteruddannelsen får således karakter af en teoretisk og praktisk del, hvor den praktiske del foregår i det daglige arbejde og ikke er en kunstig skabt situation.

Landmanden bliver dermed direkte involveret i efteruddannelsen af hans rådgivere.

4.3.5 Opsamling

Landmænd der lægger om til økologi bliver konfronteret med helhedstænkning. Derfor er de motiveret og modtagelig for helhedsorienteret rådgivning.

De økologiske landmænd har nogle rådgivningsbehov, der direkte kan afledes fra den økologiske målsætning og de økologiske regler, f.eks. håndtering af kalve på græs eller parasitovervågning uden anvendelse af forebyggende medicin.

Der er tre hovedaspekter i helhedsorienteret rådgivning. For det første kræver en succesfuld rådgivning, at konsekvenserne på alle områder bliver synlig gjort. For det andet skal alle relevante personer inddrages, der kan bidrage konstruktivt til løsningen af opgaven. For det tredje skal hele rådgivningsprocessen gennemføres; det vil sige rådgivningen skal understøtte opgaverne i områderne planlægning, styring, kontrol og opfølgning.

For at kunne gennemføre en succesfuld rådgivning kræves en vel tilrettelagt efteruddannelsesstrategi. En model, der sammenkobler opnået teoretisk viden om samarbejde og praktisk gennemførelse af samarbejdet på bedriften, vil styrke den helhedsorienterede rådgivning.

4.4 Konklusion

Ved en omlægning til økologi medfører den økologiske målsætning og de økologiske regler ændrede produktionsbetingelser for landmanden.

En succesfuld omlægning til økologi er i høj grad afhængig af, om de involverede rådgiver forstår at koble den økologiske målsætning og de økologiske regler, så landmanden får en indsigt i samspillet mellem målsætningen og reglerne.

Den økologiske landmand bliver i forbindelse med omlægningen af bedriften trænet i at tænke i helheder. Derved bliver han yderligere motiveret for at tilegne sig viden og erfaringer gennem helhedsorienteret rådgivning.

En helhedsorienteret rådgivning kræver en ekstra indsats for at overvinde problemer, der kan spænde ben for den form for rådgivning.

Organisatoriske, faglige og menneskelige forskelligheder i mellem diverse rådgivere skal løses gennem en målrettet indsats indenfor efteruddannelsen. Rådgivernes efteruddannelse skal kombinere teori og praksis i hverdagen, ved at inddrage den økologiske landmand i efteruddannelsen. Teorien opnås på specielt designede kurser, hvor rådgiverne sammen tager på kursus.

Den opnåede viden og erfaring implementeres i den praktiske hverdag gennem en målrettet og procesorienteret rådgivning overfor landmanden, eventuel ved hjælp af en ude fra kommende proceskonsulent.

Det vigtigste ved en succesfuld tværfagligt og helhedsorienteret rådgivning er viljen og interessen i at samarbejde hos de involverede rådgiver, samt en erkendelse af ligestilling mellem rådgivere og landmænd. Dette er meget flot formuleret af Edmund Burke i følgende vers:

*Ingen mennesker
kan handle effektivt,
hvis de ikke handler i enighed.*

*Ingen mennesker
kan handle effektivt,
hvis de ikke handler i tillid.*

*Ingen mennesker
kan handle effektivt,
hvis de ikke forenes af*

*fælles opfattelse
fælles følelse
fælles interesse.*

4.5 Referencer

- Fog Erik, 1998. Økologisk jordbrug i Danmark - samarbejde og integration. Artikel til fagblade. Sektion for Økologi, Landbrugets Rådgivningscenter.
- Holmbeck Paul, 1999. Status og idéoplæg om det internationale arbejde fra Danmark vedrørende økologi. Notat. Landsforeningen Økologisk Jordbrug.
- Jespersen Lizzie M., 1998. International and National AOrganic≡ Standards in the EU. Rapport udarbejdet for Sektion for Økologi, Landbrugets Rådgivningscenter.
- Kristensen Ole, 1994. Konsulentudvikling, en model til udvikling af landbrugskonsulenter. HD(O) hovedopgave, Handelsskolen i Århus.
- Lisberg Management, 1995. Brugerundersøgelse vedrørende økologiske rådgivning. Sektion for Økologi, Landbrugets Rådgivningscenter.
- Specialudvalget for Økologi, 1998. Rapport over spørgeundersøgelse om rådgivning vedrørende økologisk landbrug. Landbrugets Rådgivningscenter.
- Strukturdirektoratet, 1999. Aktionsplan 2; Økologi i udvikling. Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri.
- Vaarst Mette, 1999. Dialogen som en nødvendighed i praktisk rådgivningsarbejde. Artikel i MastitisNyt 2/99. Mejeriforeningen.

5 Sundhed og velfærd hos kalve og opdræt

Mette Vaarst¹⁾, Lis Alban²⁾, Margit Bak Jensen¹⁾ & Lisbeth Mogensen³⁾

¹⁾ Afd. for Husdyrsundhed og Velfærd, Danmarks JordbrugsForskning

²⁾ Institut for Husdyrbrug og Husdyrsundhed, Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole

³⁾ Afd. for Jordbrugssystemer, Danmarks JordbrugsForskning

5.1 Indledning

I interviewene blev kalvene fremhævet som et både problematisk og kritisk område i den økologiske besætning (kapitel 2 & 3). Fodring, paratuberkulose (især i forbindelse med kalvens første døgn hos moderen), opstaldning, udeophold og medicinering blev nævnt som mulige årsager til problemer. Det blev desuden nævnt, at der kunne være problemer med at sammensætte en god fodderation. Vedrørende opstaldning af kalvene blev kalvenes patning på hinanden nævnt som et problem. Enkelte konsulenter nævnte manglende hygiejne og generelle problemer med opstaldningen. Sygdomsproblemer som følge af coccidiose ved kalvenes tidlige udeophold blev af de fleste nævnt som et stort problem. Flere dyrlæger nævnte, at eftersom reglerne vedrørende medicinbehandling i økologiske besætninger er stramme, ville dette kunne resultere i, at kalvene ikke ville blive behandlet i det omfang, der var behov for. En diskussion af kalvenes rolle i besætningen – blandt andet hvorvidt de er lavt prioriterede – er uundgåelig i denne sammenhæng, og mange af de interviewede kom da også ind på denne overordnede problemstilling: Kalvene er en gruppe dyr, der helst skal have de lavest mulige omkostninger. Det blev anført, at kalvene er besætningens fremtid, og at deres rolle skal være mere i fokus.

Ved omlægning til økologisk drift forventer landmanden umiddelbart, at dyrenes sundhedstilstand fastholdes eller forbedres. Som det fremgik af kapitel 2, var der især blandt dyrlæger og konsulenter bekymring for kalvenes trivsel i den økologiske besætning. De fleste interviewede dyrlæger

og konsulenter forventede på det nærmeste en dramatisk overgang til "det værre" for kalvenes vedkommende. På længere sigt – i den stabile økologiske besætning – forventedes kalvene fortsat at være en udsat gruppe. En sådan forventning må siges at være i modstrid med den økologiske grundidé og de forventninger, der indirekte udtrykkes i gældende regler vedrørende kalve.

Dyrlæger og konsulenter betragter ofte kalvene som en kvægbesætnings mest udsatte dyregruppe ("tabergruppen"), som ikke prioriteres højt med hensyn til tildeling af arbejdstid og staldfaciliteter. Det kan med rette fremføres, at det er uacceptabelt at forudsætte, at der er en decideret tabergruppe i en driftsform, hvor dyrenes velfærd og gårdens harmoni indgår i den centrale målsætning. Bedriften må som helhed betragtes som disharmonisk i en situation, hvor der findes "tabergrupper" indenfor dens rammer, og de berørte dyrs velfærd er nedsat. Derfor vil der i dette kapitel blive fokuseret på kalvene, og deres placering i den økologiske besætning vil blive diskuteret.

Der vil i diskussionen af kalveholdet blive taget udgangspunkt i Avlsregler for økologisk jordbrug (1996) (som formodes at udtrykke den økologiske målsætning for bedriften) samt i de konkrete regler, herunder både LØJ's regler, de nationale regler, EU-regler samt kalvedirektivet (Anonym, 1997). De fremdragne problemområder vil således blive diskuteret fra flere vinkler. Problemerne søges diskuteret i forhold til de omstændigheder, de måtte opstå under. Det kan være problemer forbundet med omlægning, med reglerne for den økologiske driftsform, eller problemer vedrørende

driftsledelse. Kalvenes behov vil ikke blot blive diskuteret ikke blot i lyset af, at man ønsker "fravær" af sult, smerte, ubehag og sygdom, men også at man ønsker tilstedeværelse af sundhed og trivsel. Foruden det rette foder har kalvene behov for plads, luft, lys og social kontakt, og et væsentligt mål i økologisk jordbrug er at give husdyrene gode muligheder for at udfolde deres naturlige adfærd. Det staldsystem, man vælger til sine kalve, har således stor betydning for deres sundhed, vitalitet og livskraft. Begrebet "naturlighed" vil blive anvendt, og balancen mellem at tilstræbe natur henholdsvis kultur - og at forene disse bestræbelser i en fælles praksis - vil blive diskuteret. "Kultur" defineres i denne forbindelse som dét, at man har påtaget sig et ansvar for kalvens liv og vé og vel, fordi man har taget den ind i sin husholdning og holder den under ikke-naturlige forhold. Begreberne "natur" og "kultur" kan indledningsvis forstås som noget, der står i modsætning til hinanden. I det følgende vil vi søge at forene dem, fordi der i en harmonisk praksis ikke kan være tale om et valg mellem "forskellige retninger". At kalvene eksempelvis skal kunne gennemføre et naturligt bevægelsesmønster og har mulighed for at udføre normal adfærd skal simpelthen forenes med den omsorg og beskyttelse som hører kulturlivet til. Foreningen i den daglige praksis kan også forstås således, at en omsorgsfuld kultur vil sørge for at det enkelte dyr kan leve et "naturligt liv". Ellers vil det ikke kunne kaldes "en omsorgsfuld kultur". Natur og kultur indlejres således i hinanden.

Ved tilrettelæggelsen af den daglige praksis kan en landmand vælge at se bort fra dyrets natur. Det ses i nogle produktionssystemer, hvor kalvene for eksempel ikke gives mulighed for at udføre naturlig æde-, social- og komfortadfærd. Beslutningen om at tage hensyn til "naturen" er så at sige – i første omgang og tilsyneladende – lagt op til "kulturen". I den økologiske driftsform har man inddraget det som et mål: at det naturlige liv – de naturlige bevægelser osv. – skal tilgodeses. Man vælger aktivt at tildele naturen betydning. Dette kan også betragtes således, at vi udvider vores ansvar i forhold til dyrene til også at omfatte hensynet til deres natur. Kalven har et behov for naturlig adfærd i sig – herunder måske også for at

søge udfordringer som udvider dens handlingspektrum og funktionsdygtighed i andre situationer. Vores viden om og forståelse af dette behov kan inddrages i vores indretning af dyrets rammer og vilkår i naturen og i vores omsorg. "Natur" og "kultur" i kalvens liv bliver derfor tæt forbundne i den økologiske besætnings praksis, og kan derfor, så at sige, kun forstås i kraft af hinanden. Forståelse af begreberne, og hvad de indebærer, skal således bruges til at arbejde i den samme retning, nemlig for en god dyrevelfærd for den økologiske kalv. I det følgende vil forslag til og muligheder for forbedringer for den økologiske kalvs liv indenfor områderne vedrørende indretning af rammer, pasning og regelgivning, blive gennemgået og diskuteret.

5.2 Udgangspunkt for diskussionen om kalvens liv i den økologiske besætning

En række perspektiver for denne fremlæggelse bør indledningsvis nævnes:

1. Vi har nogle forestillinger om hvad der er et godt kalveliv (se boks 5.1)
2. Vi inddrager en stor del af diskussionen om det gode kalveliv i diskussionen om "naturlighed". "Naturlighed" kan betragtes som en af økologiens målsætninger, dels i kraft af samarbejdstankegangen: at man ikke skal kontrollere, beherske eller nedkæmpe naturen, men samarbejde med den. Det afspejles derudover i formuleringerne i nogle af målsætningerne, såsom "naturlige bevægelsesmønstre" og "fysiologiske behov", der bør tilgodeses. En diskussion af naturlighed i forhold til det økologiske kalvehold vil i det følgende ske med opmærksomheden rettet mod naturens positive såvel som negative sider sammenholdt med "kulturens" forudsætninger og påvirkninger (se boks 5.2 nedenfor). Det er op til landmanden at afbøde de negative sider af naturlivet og tage højde for de elementer af unaturlighed – hvoraf en del kan medføre sundhedsrisiko – som er forbundet med kulturlivet.
3. Vi har valgt at tage udgangspunkt i forudsætninger for succes, snarere end en opdeling i fordele og ulemper ved forskellige regler og

elementer af daglig praksis (dette tages op i boks 5.3). En diskussion om forudsætningerne for succes skaber i højere grad indgangsvinkel til at tænke fremad mod praktiske løsninger for at opfylde disse forudsætninger, fremfor at blive hængende i en diskussion om fordele og ulemper i det eksisterende.

4. Under interviewene er der beskrevet en række problemer med det økologiske kalvehold. Dis-

se problemer hører til i forskellige situationer i den økologiske besætning: 1) problemer, som er forbundet med tilvænning til ny praksis, 2) problemer som er forbundet med driftsledelse i den enkelte besætning, og 3) problemer som er forbundet med selve den økologiske driftsform, herunder konflikter mellem mål (f.eks. naturlighed) og praktiske forhold.

Følgende forbindes med et godt kalveliv

De positive sider af et "naturligt liv":

- Ingen hæmning af naturlige bevægelsesmønstre
- Opvækst i et stimulerigt miljø, som udvikler kalvens færdigheder og giver positive oplevelser
- Udnyttelse af medfødte evner til at søge og udforske omgivelserne.
- Mulighed for at udvikle socialadfærd giver livskvalitet både på kort og lang sigt

Kulturlivets bidrag:

- omsorg, overvågning, indgriben, beskyttelse

Boks 5.1 Det antages, at det gode kalveliv er forbundet med en række forudsætninger og forventninger. Målet er at forene interesserne og mulighederne som er umiddelbart forbundet med henholdsvis natur og kultur på en måde så de kan forstås i kraft af hinanden og arbejder i samme retning.

Naturens positive sider:

- Kontakt til artsfæller, både voksne køer og andre kalve
- Luft, lys, plads
- Mulighed for undersøgelse af og interaktion med et stimulerigt miljø
- Mælk ad libitum

Naturens negative sider:

- Angst, blandt andet forbundet med faren for at blive et jaget bytte
- Sult
- Kulde og dårligt vejr
- Sygdom for eksempel som følge af parasitbelastning eller lungebetændelse
- Dødsfald (f.eks. af fører- eller moderdyr)

Unaturligheden i kulturlivet (malkekvægbesætninger)

- Antallet af kalve, som går sammen, er ofte stort
- Pladmangel og manglende mulighed for at flytte græsgange (f.eks. væk fra parasitmitte)
- Ikke mælk ad libitum
- Kontinuerte kælvninger over året og dermed kontinuert tilførsel af unge dyr til flokken
- Indeliv, som kan være forbundet med enkeltkalvsopstaldning og stimulfattigt miljø

Boks 5.2 Eksempler på hvad der kan opfattes som hørende med til naturlighed og unaturlighed i et kalveliv. Naturens negative henholdsvis positive sider kan høre til i forskellige situationer; f.eks. er der mælk ad libitum under gunstige forhold, og sult under ugunstige forhold.

5.3 Kælvningen og ko-kalv samvær

Som det fremgår af boks 5.3 skal kælvningen foregå afsondret i ro. Ko og kalv skal opholde sig sammen et døgn gennem råmælksperioden, idet koens og kalvens interesser på dette felt må betragtes som samstemmende.

Ved afsondring og roligt samvær i forbindelse med kælvningen bliver begge stimuleret, og begge får rekreation og ro. Kalve, der havde gået sammen med moderen i råmælksperioden er mere fysisk aktive end kalve, der for eksempel havde fået råmælk af pattespande i enkeltbokse (Dyb-kjær, 1988). Både koens tilstedeværelse og gode pladsforhold i kælvningsboksen virker stimulerende for leg, der kan opfattes som en indikator for velfærd.

Økologiske regler	Almindelig praksis *)	Værdimål i forhold til "det gode kalveliv" med fokus på naturlighed, omsorg og omgivelser	Forudsætninger for succesfuld opfyldelse af økologiske mål
Kælvningsboks med mulighed for ro skal benyttes	Kælvningsboks Fælles kælvområde (golde eller lakterende køer) Opbunden i bås (K)	Natur: Koen trækker sig tilbage for at kælte og koncentrerer sig om kalven i råmælksperioden Natur: Kælvningen kan gå galt uden indgriben Omsorg: Indgriben når nødvendigt (for eksempel ved langtrukken fødsel, forkert leje) Stimulirigt miljø, forstået som et miljø der giver kalven udfordring	Kælvningen skal kunne foregå i ro: koen skal kunne trække sig tilbage eller skal afskærmes fra "kalve- eller råmælkstyre" og "vilde køer" Omsorg, indgriben og hjælp ved kælvning efter behov, sikring af råmælk og at ko og kalv er raske. Hensigtsmæssig placering af kælvningsboks. Ko og kalv stimulerer hinanden Tilvænning til mennesker gennem overvågning og dermed kontakt.
Fravæning efter 1 døgn	Fravæning straks (K) Fravæning ved første malkning	Natur: Koen fravænner selv sin kalv Dilemma: kulturlighed: krav til produktion i malkevægbesætning => omsorg: sikre mindst mulig traume ved tvungen adskillelse Natur: Sygdomsrisiko: væsentligst paratuberkulose	Der skal undersøges og findes løsninger, så man undgår at fravæninger efter 1 døgn eller efter råmælksperioden er traumatiske. Skånsom adskillelse ved flytning til stimulirige miljøer for begges vedkommende, eller kalve bliver i samme miljø. Fleksibilitet og mulighed for at fravige ko-kalv-samvær, hvis særlige risici gør sig gældende

*) K= tilladt i konventionelle besætninger, men ikke i økologiske besætninger

Boks 5.3 Sammenfatning af praksis, regler, problemfelter, værdimål i forhold til det gode kalveliv samt forudsætninger for succes i forbindelse med kælvningen og ko-kalv-samvær efter kælvningen.

Kalven sikres bedst råmælk ved at blive hjulpet til rette under den første patning, så snart den kan stå. Når den har pattet første gang, vil den ikke senere få problemer med at finde patterne. Dette er også vigtigt for succes ved brug af ammetanter (afsnit 5.5). I fælles kælvningsboks er det vanskeligt for koen at opretholde ko-kalv bindingen, og der kan være risiko for, at den nyfødte kalv ikke får tilstrækkeligt med råmælk (Edwards, 1983).

Ved adskillelsen lider begge tab og savn. Det er imidlertid koen, som præges på kalven de første timer efter kælvningen, hvor hun med slikken af kalven er den mest aktive. Kalven præges først på koen efter nogle dage, og det må derfor formodes, at det er koen, som er mest belastet af adskillelse efter et døgn.

I de økologiske regler er det anført, at ko og kalv skal opholde sig sammen i mindst et døgn. Det er dog vanskeligt at finde videnskabeligt belæg både for og imod en sådan grænse. Der er ingen tvivl om, at udbyttet af samværet er størst i starten af kalvens liv. Undersøgelser viser, at blot fem minutters samvær indenfor de første par timer af kalvens liv er væsentlige for at etablere et bånd mellem ko og kalv (Hudson & Mullord, 1977). Man kan imidlertid ikke tegne en kurve over "det velfærdsmæssige udbytte af samvær". Dels er der forskelle mellem individer, og dels skal der for at vurdere "udbyttet" inddrages en diskussion af "udbytte i forhold til hvad". Dette "hvad" kunne være kælvning hos en opbundet ko med øjeblikkelig fjernelse af kalven. Smitterisikoen (f.eks. for paratuberkulose) vil være mindre ved øjeblikkelig fjernelse af kalven. Dertil kommer, at der er god plads til at yde fødselshjælp hos en opbunden og evt. stående ko. Koens og kalvens frustration over adskillelse er tilsyneladende mindre ved øjeblikkelig adskillelse, fordi en social binding mellem de to endnu ikke er etableret. Alt dette kunne fremføres som argumenter for at tillade en kælvning med en efterfølgende øjeblikkelig adskillelse af ko og kalv.

Omvendt kan man fremføre, at såfremt man fastholder en "naturlig kælvning" som ideal, ville man måske arbejde mere aktivt og langsigtet for at vælge tyre og køer som får små kalve og har lette

kælvninger, således at afhængigheden af fødselshjælp blev mindre. Man ville ved kælvning i kælvningsboks tilgodese koens fysiologiske bevægelsesmønster: en ko i kælvning vil naturligt rejse og lægge sig og gå rundt i forhold til veernes intensitet, længde og intervaller, og hvor hun befinder sig i kælvningsprocessen. Desuden kan ophold i kælvningsboks i perioden umiddelbart efter kælvning aflaste køerne i en fysisk belastende periode, specielt hvis køerne kommer i bindestald (Krohn et al., 1990). Man kan indrette bokse både af en art og med en placering, der muliggør effektiv overvågning og indgriben. Endvidere giver lette kælvninger mere aktive kalve (Houwing et al., 1990). Det kan ikke udelukkes, at ko og kalv selv ved kort samvær (et døgn/få døgn) får en ballast, som rækker længere end få døgn kalden ovenpå en traumatisk adskillelse.

I besætninger, som sanerer for paratuberkulose, bør det naturligvis tillades at fravige regelen om ko-kalv-samvær efter kælvningen, indtil målet med saneringen er nået, uden at besætningen derved mister sin status som økologisk. Gennemfører man en konsekvent og gennemgribende saneringspolitik med hensyn til paratuberkulose, vil man kunne nå frem til et punkt, hvor ko-kalv samvær efter kælvning kan anses som risikofrit. Det vil på længere sigt være mere hensigtsmæssigt end at holde en paratuberkuloseinfektion på "lav-blus" i den enkelte besætning.

Menneskelig håndtering af kalve mindsker kalvenes frygtssomhed overfor mennesker. Der er tale om et komplekst samspil mellem mængden og arten af dette samvær. Hvorvidt ko-kalv-samvær hindrer en prægning på mennesker, kan man med baggrund i eksisterende kildemateriale ikke bekræfte. I praksis kan mennesket gennem tilstedeværelse også inde i boksen hos ko og kalv sikre en vis tilvænning til mennesker. Prægning på mennesker menes at ske bedst indenfor den første levetid. Studier viser dog, at der er flere lighedspunkter mellem prægning og tillæring end hidtil antaget, og andre studier viser at selv kortvarig rutinemæssig håndtering gennem længere tid mindsker dyrenes frygt for mennesker.

5.4 Opstaldning: gruppeopstaldning og enkeltvis opstaldning

Gruppeopstaldning skal ifølge nuværende regler så vidt muligt gennemføres fra etmåneders alderen i økologiske besætninger. Alle dyr skal kunne ligge ned samtidig på et strøet leje, og suttebehovet skal opfyldes.

Som fremhævet tidligere i teksten, tager disse regler udgangspunkt i en tilstræbelse efter "naturlighed". Enkeltvis opstaldning er en unaturlig situation for kalven, som udover at være isoleret fra koen, også er uden mulighed for fuldt samvær og social interaktion med andre kalve. Undersøgelser har vist, at kalve opstaldet i enkeltbokse fra fødsel til 3 måneders alderen reagerede mere frygtsomt i nye omgivelser end kalve opstaldet i fællesbokse, og at kalve fra enkeltbokse med lukkede stier reagerede allermost frygtsomt. Kalve opstaldet i enkeltboks var også mere bange for andre kalve, når de blev lukket sammen. Kalvene fra enkeltboks reagerede frygtsomt på såvel fredelige som aggressive tilnærmelser, hvilket viser, at de ikke havde lært det sociale sprog, mens kalve fra fællesbokse reagerede hurtigt og hensigtsmæssigt (Jensen 1996; Jensen et al., 1999).

Kalves patten på hinanden, når de bliver stimuleret af mælkeoptagelse er et problem i nogle besætninger. Det kan godt medvirke til at gruppeopstaldning af kalve i mælkefodringsperioden synes mindre attraktiv. Kalve patter ofte på andre kalve, eller på inventar, umiddelbart efter tildeling af mælk. Mælkemængden har ingen væsentlig virkning på tendensen til at patte på andre kalve, og problemet kan ikke fjernes ved at give kalvene al den mælk, de kan drikke. Det er smagen af mælk, der stimulerer kalvene til at patte, og motivationen for at patte er høj i 15 til 20 minutter efter, at kalven har fået mælk i munden. Brug af pattespande,

eller automatisk pattesystem tilgodeser kalvenes pattebehov og kan ved rigtig anvendelse reducere kalvenes patten på hinanden væsentligt. Ligeledes kan anvendelse af "narresut" (adgang til en "tør" gummipatte i forbindelse med mælketildeling) reducere problemer med patten på andre kalve, men det kræver at kalvene lærer at bruge "narresutten" så tidligt som muligt (Munksgaard et al., 1997; De Pasillé & Rushen, 1997). Ved brug af pattespande, pattesystem eller narresutter fortsætter kalvene typisk med at patte efter, at mælken er drukket. Der kan dog være nogle kalve, der patter på andre kalve ligeså snart de har drukket mælken. Ved at mindske den hastighed, hvormed kalvene kan drikke mælken, kan de fastholdes ved patten ved brug af pattespand eller pattesystem. Nye svenske undersøgelser viser, at hvis mælken flyder langsomt til patten, så bliver kalven ved patten lige så lang tid som den er motiveret til at patte. Det tog eksempelvis kalvene 15 minutter at drikke 2½ liter mælk ved langsom tilflydning, hvorimod det kun tog 2 minutter at drikke 2½ liter mælk ved spandfodring og ved brug af pattespand med hurtig tilflydning. Ved at mindske den hastighed, hvormed mælken tilflyder patten, kan problemer med patten på andre kalve altså mindskes betydeligt (Öhrberg, 1999). Der er dog tale om et komplekst problem, og det er fortsat relevant at undersøge hvorledes problemer med patten på andre kalve undgås ved fælles opstaldning.

Fra observationer af kvæg under naturlige forhold ved man at kalvene leger, græsser og hviler sammen, når de ikke er hos koen for at patte og blive slikket. Leg hos kalve ses mest i social sammenhæng i form af enten bevæge-leg (bukkespring, spark og løb) eller social leg (stangeleg og legende opspring). Kalve er motiverede for at lege, når de er sunde og velnærede, mens niveauet af leg falder i situationer med mangelfuld ernæring, sygdom og dårligt vejr.

Økologiske regler	Almindelig praksis *)	Værdimål i forhold til "det gode kalveliv" med fokus på naturlighed, omsorg og omgivelser	Forudsætninger for succesfuld opfyldelse af økologiske mål
Gruppeopstaldning efter 4 uger	Enkeltboks/ gruppeopstaldning efter 8 uger	Frihed til at etablere rangorden Kontakt til artsfæller Omsorg: tilvænnning til mennesker Etablering af godt staldsystem med mest mulig valgfrihed Stimulirigt miljø	Stabile grupper (både af hensyn til infektionsrisici og rangorden) Tilvejebringelse af viden om større flokke/ optimal flokstørrelse Ved gruppeopstaldning skal der være mulighed for at opfylde suttebehovet, hvilket afholder kalve fra at sutte på hinanden Overvågningsmuligheder og rutiner med eller uden fodringsrutiner Frisk luft, lav luftfugtighed, hygiejne, ingen lugt, plads til leg og hvile, rent vand, foder inkl. hø ad libitum Stimuli skal give mening for kalven (strøelse, kontakt til artsfæller, udeliv)
Suttebehov skal opfyldes	K: Ingen hensyn til suttebehov Muligheder: narresutter, pattespande/patteautomater, ammetanter/køer	Naturlighed: mælk ad libitum de første levemåneder (opfyldes ved fx ammetanter og pattemaskiner) Tilfredsstillelse af suttebehovet som udløses ved kontakt med mælk Kontakt til voksne dyr (ammetanter / køer)	Mulighed for at sutte skal være tilstede fra fødslen Opmærksomhed på drikkehastigheden ved pattespande /pattemaskiner: skal være lav Gennemført hygiejne (anvendelse af gummipatter)

*) K= praksis under ikke-økologiske forhold

Boks 5.4 Sammenfatning af praksis, regler, problemfelter og værdimål i forhold til det gode kalveliv samt forudsætninger for succes i forbindelse med opstaldningsforhold.

Leg betragtes som en adfærd, der kommer til udtryk, når de øvrige behov er dækket og er som sådan tegn på fravær af negative oplevelser. Selve udførelsen af leg menes at være forbundet med positive oplevelser. Kalves leg er blevet undersøgt i forhold til forskellige opstaldningsformer, og det er blandt andet blevet vist, at social kontakt stimulerede bevægeleg hos 2-3 uger gamle kalve. Hos 4-6 uger gamle kalve sås mere bevægeleg i store

bokse (3-4 m² pr dyr) end i små bokse (1,4-2,2 m² pr dyr), og her var pladsen i fællesboksene altså af stor betydning for udfoldelse af bevægeleg (Jensen, 1996; Jensen & Kyhn, 2000). Under pladsforhold, der svarer til et minimum areal krav var de gruppeopstaldede kalves mulighed for positive oplevelser i form af bevægeleg således reduceret.

En flok af kalve etablerer rangorden fra 2-3 måneders alderen gennem en gradvis overgang fra "leg" til "rangordenskampe". For kalve foretrakkes det således, at de er i stabile grupper, både ud fra en social og en infektionsmæssig betragtning. Der er på dette område ingen væsentlige konflikter mellem hensyn til infektionsrisiko og varetagelse af social adfærd.

I boks 5.2 nævnes der nogle forhold, som er forbundet med betingelserne i større malkekvægbesætninger i dag ("kulturlivet"). På disse punkter er det nødvendigt at forholde sig til, hvorledes den praktiske opstaldning kan gennemføres. Selvom man konsekvent tilstræber at give kalvene den nødvendige plads til eksempelvis leg, ville der alligevel være mange kalve sammen på et forholdsvis lille areal som en naturlig følge af mange malkekvægbesætningers størrelse. Kælvninger løbende gennem året kræver stillingtagen til håndtering af konstant tilførsel af nye kalve. Det store antal kalve, som findes i større besætninger udgør en risiko for kalvene med hensyn til infektioner. De mange dyr på begrænset plads er en afvigelse fra "naturlighed". Rangordensforhold og social adfærd i større flokke er imidlertid mangelfuldt belyst under forskellige praktiske forhold. I store grupper er gruppesammensætningen typisk heterogen. Hvis der er konkurrence om plads og foder, kan de mindste og svageste dyr komme til at lide i sådanne heterogene grupper. Hvis der ikke er konkurrence om ressourcerne kan ældre kalve kan stimulere yngre kalve til at æde fast foder tidligere og i større mængder, hvilket vil være positivt for sundhedstilstanden. Hos mælkefodrede kalve kan problemer med sutten på svage kalve imidlertid udvikle sig mere drastisk i større grupper. Omgrupperinger giver anledning til uro, fordi nye individer skal finde deres plads i hierarkiet. På den baggrund bør kalvene befinde sig i stabile grupper fremfor i grupper med kontinuert indsættelse af kalve (dynamiske grupper). Viden om sociale forhold i dynamiske grupper, hvor nye dyr kontinuerligt indsættes, medens andre tages ud, er imidlertid meget mangelfuld. Det vil være relevant at diskutere den øvre grænse for en hensigtsmæssig størrelse for en kalveflok. Det vil ligeledes være relevant at diskutere pladskrav i forhold til

lav smitterisiko (tilstrækkelig med frisk luft) og plads til leg (mest mulig areal).

Oprettelse af stabile grupper forudsætter en indretning af stalde, der muliggør, at man opsamler kalve over en forholdsvis kort periode, og derefter lukker for tilgang til den enkelte flok. Det kan være vanskeligt, for eksempel i produktionssystemer med et begrænset antal sutteautomater, som man ønsker brugt "til det yderste". Det synes imidlertid relevant at opretholdelse af stabile grupper gives høj prioritet, og at andre forhold i besætningen skal kunne tilpasses, så det bliver muligt at holde kalve i stabile grupper.

Tilvæning til mennesker betragtes som en fordel både på kortere og på længere sigt. Kalven skal som ko i den almindelige malkekvægbesætning håndteres dagligt i forbindelse med malkningerne. Derudover er det hensigtsmæssigt at håndtering generelt (f.eks. i forbindelse med klovbeskæring, fødselshjælp, sygdomsbehandling) ikke medfører angst eller belastning. Forsøg har vist, at kalve, som er isolerede fra andre kalve og køer, præges på de mennesker, som fodrer kalvene. Gruppeopstaldede kalve har dog ikke vist sig mere frygt-somme overfor mennesker end enkeltopstaldede kalve. De opsøgte kontakt med mennesker i mindre grad end enkeltboksopstaldede kalve, men de var ikke vanskeligere at håndtere (Mogensen et al., 1999). Tilvæning til mennesker kan således ske i forbindelse med aktivt opsyn, som foretages ved at menneskene går ind til kalvene, og hvor kalvene samtidig lever under forhold, som tillader aktiv socialisering med artsfæller.

Ifølge de kommende EU-regler skal gruppeopstaldning ske ved 1 uges alderen. På dette tidspunkt er antistofferne fra råmælken stadig tilstede i kalvene og kan dermed yde en vis beskyttelse. Kalve i 3-5 ugers alderen er mere modtagelige for infektioner, idet deres egen produktion af antistoffer ikke er fuldt udviklet, og antistofferne fra råmælksperioden er stærkt aftaget. Den tidlige gruppeopstaldning kan derfor have visse fordele, under forudsætning af at der kan opbygges stabile og ensartede grupper (det kan være svært i mindre besætninger at lave "ensartede grupper" såfremt der kun fødes f.eks. 1 kalv om ugen!), og at over-

vågningen kan gennemføres lige så intenst som ved enkeltopstaldning. Hvorvidt problemet med kalvenes patning på andre kalve er mere fremtrædende hos 1-uge gamle kalve fremfor 4 uger gamle kalve, er ikke tilstrækkeligt belyst.

5.5 Anvendelse af ammetanter i mælkefodringsperioden

Med "ammetante" menes hér en malkeko, som passer/opfostrer en eller flere spædkalve uden at være deres biologiske mor. Anvendelse af ammetanter giver den enkelte kalv mulighed for socialt fællesskab med voksne dyr og andre kalve samt at få mælk ad libitum. I en besætning, hvor "naturlighed" vægtes højt kan man således sige, at kalven lever et liv som er forholdsvis tæt på et naturligt liv, i modsætning til dens ammetante, der evt. kan være en senlakterende ko og derfor ikke er umiddelbart motiveret eller hormonelt stimuleret til at pleje kalve. Man skelner således mellem adoption og tolerance af kalven. En egentlig adoption primært finder sted umiddelbart efter kælvning. Kalven opfører sig her som nyfødte kalve og præsenterer dermed de rette nøglestimuli. Størstedelen af forsøg med adoption af kalve er gennemført indenfor de første 24 timer efter kælvning (Sandager, 1996). Fremmede kalve præsenteres for koen på forskellige måder, der har dét fælles træk at sammenblande den fremmede kalvs lugt, adfærd og lyde med koens egen kalv. Kiley-Worthington & de la Plain (1983) havde således fundet, at hvorvidt adoption af kalven finder sted eller ej, er relateret til kalvens alder og opførsel. En kalv, der var aktiv og forsøgte at patte blev afvist, hvorimod kalve, der fik deres ben bundet sammen den første time efter sammenføringen og dermed lå stille, i højere grad blev accepteret.

Under forhold, som svarer til en gennemsnitlig dansk malkekælvbesætning, vil man ofte blot tale om "tolerance" eller "accept" af kalvene. Herved forstås, at der ikke etableres en egentlig maternal binding til kalvene. Hudson & Mullord (1977) har for eksempel gennemført en række undersøgelser, udfra hvilke de konkluderer, at koen sandsynligvis ikke længere er maternelt motiveret allerede efter tre dage uden egen kalv. De viser dog samtidig, at

hun ved tilvæning kan tillade alle kalve at patte også efter udskiftning efter 4 måneder.

Forskellige ammesystemer praktiseres. Papstein & Ender (1992) har beskrevet et system, hvor køer føres sammen med grupper af fremmede kalve, som har fri adgang til hele gruppen af køer. Køerne gav i dette forsøg kalvene lov til at patte, og ved introduktion efter 4 måneder af nye kalve, fik disse også lov at patte. Det beskrives endvidere, at køerne forholdt sig i varierende grad "moderligt" til kalvene. Edmunds (1974) har beskrevet et system, hvor kalve og køer ikke går sammen, men hvor ammekøerne hver morgen og aften drives ind i små båse med fri adgang for kalve rundt om disse båse. Et antal kalve slippes herefter løs for at patte. I sådanne systemer er der således ikke nødvendigvis tale om megen social kontakt og slet ikke om mælk ad libitum gennem alle døgnets timer.

Sammenføringen af ko og kalve er undersøgt af blandt andet Sandager (1996), som viste, at kalve, der i råmælksperioden havde pattet hos deres egen mor fremfor at have fået råmælk i en patte-spand, havde størst succes i sammenføringen med en ammetante. Kalve, som havde gået hos deres egen mor, var signifikant mere opsøgende og udforskende og mindre skræmte overfor koen. Danske erfaringer med brug af ammetanter i et par økologiske besætninger viste tilsvarende, at sammenføringen mellem ammetanter og kalve, der i forvejen havde lært at opsøge et yver og patte, var mest succesfuldt (Vaarst et al. 1997).

Ifølge de nuværende økologiske regler skal ko og kalv imidlertid opholde sig uforstyrret i et døgn efter kælvning. Under økologiske forhold vil kalve således per definition have denne forudsætning opfyldt. I disse danske undersøgelser var køerne senlakterende, i modsætning til de beskrevne udenlandske undersøgelser, hvor det altid drejede sig om nykælvede køer.

De praktiske erfaringer i økologiske besætninger viste imidlertid, at eventuelle problemer med sammenføringen overskyggedes af problemer med fravæningen efter mælkefodringsperioden, hvor koen skulle gøldes. Ko og kalve brølede efter

hinanden i op til 10 dage og kalvenes foderoptagelse reduceredes, hvorved det udgjorde en belastning for dyr såvel som for de mennesker, der passede dem. I diskussionen om, hvorvidt der var tale om "adoption" eller "tolerance", tyder dette på, at der er etableret en relativt kraftig binding mellem ko og kalve. Det blev for eksempel også observeret, at koen slikkede "sine" kalve. I disse undersøgelser gik den enkelte ko sammen med gruppen af kalve (2-4 kalve) i en boks, adskilt fra andre køer og kalve.

Under praktiske forhold vil det som regel være mest aktuelt at holde ammetanter og deres kalve i grupper. I nogle besætninger er adskillelsen mellem ko og kalve gjort lempelig ved f.eks. at opbinde koens yver nogle dage før adskillelsen og dermed fravænne fra patning, før fravæning af social kontakt, samt at føre koen ind til de øvrige lakterende køer, og lade kalvene blive i boksen, som er deres kendte miljø. Disse erfaringer er ikke systematisk beskrevet. Erfaringer fra andre besætninger med ammetantesystemer (heller ikke systematisk beskrevne eller undersøgt) peger på, at kalvene efter ophørt mælkefodringsperiode tilsyneladende har stor tendens til at patte på hinanden.

Alle disse hidtil ubeskrevne erfaringer peger på, at det fortsat er relevant at gennemføre systematiske undersøgelser og erfaringsopsamlinger med hen syn til, hvorledes ammetantesystemer kan indrettes mest hensigtsmæssigt.

5.6 Kalve på græs om sommeren

Et væsentligt argument for at give kalvene mulighed for at græsse fremfor at være i forhold til staldophold er tilstedeværelse af stimuli, og fordi man antager at frisk luft og lys i sig selv er en kvalitet for dyrene. Man vil stimulere optagelse af grovfoder hurtigst muligt. Man har fjernet sig fra "naturen" på andre og ganske væsentlige punkter:

kalvene opholder sig uden moderdyr/ammetanter på græs, de er mange sammen, og det er vanskeligt at komme ud over dynamiske grupper, idet det kræver mange folde til rådighed, og kælvningerne ofte er jævnt fordelt henover året.

Den normale praksis er på flere måder uhen sigtsmæssig for kalvene. Kritiske forhold kan være relevante at diskutere i forhold til: 1) tilvæning til ny praksis, 2) driftsledelse og 3) den økologiske driftsform (i denne sammenhæng forstået som de eksisterende regler om, at kalvene skal ud i en alder af 3 måneder).

Ad 1) Vedrørende tilvæning til ny praksis. Nogle driftsledere har tilsyneladende forventet at 3 måneder gamle kalve kan leve af græs. Det må tolkes som manglende viden. Kalve på græs kræver hyppigt opsyn. Ifølge gældende lovgivning skal de tilses 2 gange dagligt. Risici forbundet med faktorer som hører til gruppeopstaldning og overvågning (beskyttelse, omsorg) må siges at forstærkes yderligere ved placering på græs. Manglende opsyn kan siges at være et produkt af manglende viden om, hvad man skal være opmærksom på, og at behovet for overvågning i det hele taget er så stort. Viden og erfaring mangler ikke kun blandt landmændene, men også blandt dyrlæger og konsulenter. Der mangler grundlag i form af undersøgelser og beskrevne erfaringer med eksempelvis flokstørrelse. De krav, der således stilles til de økologiske driftsledere, hviler på et meget spinkelt videns- og erfaringsgrundlag. Det er relevant at vurdere reglerne baseret på en grundig beskrivelse af mulighederne for at imødekomme reglerne indenfor en række forskellige produktionssystemer, med udgangspunkt i praktiske eksempler. Det er endvidere relevant, at man indenfor rammerne af besætnings-specifik rådgivning kunne foreslå, at der som minimum lå en plan for kalveholdet og dets ophold på græs gennem den kommende sommer.

Økologiske regler	Almindelig praksis *)	Værdimål i forhold til "det gode kalveliv" med fokus på naturlighed, omsorg og stimulerigt miljø	Forudsætninger for succesfuld opfyldelse af økologiske mål
Udeophold 150 dage om sommeren fra 3-måneders alderen	Udeophold året efter kalvens fødsel K: intet udeophold for opdræt	Naturlighed: Luft Plads Kontakt til kalve ⇔ smitterisiko, leg/rangorden Kontakt til køer ⇔ mælk ad libitum; "fortyndingseffekt" mht. smitte Forårskælvinger (⇔ alle kalve i samme aldersgruppe; stabil gruppe) Flokvandring Omsorg: Stimulerigt miljø	Tilstrækkelig plads Beskyttelse for vejr tilstede Foder+vand+minerale som ved indeliv Evt. ammetanter/køer Stabile flokke; samme aldersgruppe Rene marker; mulighed for flytning ved smittetryk Tilsyn + konsekvens ved indgriben + foder/vand/mineral Kontakt/leg, skygge, læ, plads til bevægelse, sanseindtryk

*) K= ikke i økologiske besætninger

Boks 5.5 Sammenfatning af praksis, regler, problemfelter, værdimål i forhold til det gode kalveliv samt forudsætninger for succes i forbindelse med udeophold gennem sommeren.

Ad 2) Vedrørende driftsledelse. Nogle af problemerne med manglende opsyn kan også være forbundet med driftsledelse i den enkelte besætning: at man simpelthen – som nogle af de interviewede dyrlæger og konsulenter fremfører – betragter kalvene som en gruppe dyr, der langt hen ad vejen kan klare sig selv. Det vil sige, at det er ikke bare et spørgsmål om tillæring eller tilvænnning, men noget, der er gennemgående i driftslederens holdning og praksis. Problemer med at tage kalveholdet alvorligt, og dermed gøre et ærligt forsøg på at give kalvene optimale forhold og den nødvendige overvågning må være i alvorlig modstrid med den økologiske driftsforms målsætning.

Ad 3) Vedrørende selve den økologiske driftsform. Uanset pasningsniveau, fodring og omsorg er der områder af den økologiske driftsform, som kan udvikle sig problematisk, hvis ikke der tages tilstrækkelige hensyn. En meget væsentlig faktor, som påvirker kalvenes velbefindende i den økologiske bedrift, er vejrforhold. En relevant måde at håndtere syge kalve på vil være at tage dem på stald i

en periode tidligst muligt i forløbet. Der findes imidlertid ikke nogen fastlagt "optimal periode for ophold på stald"; det hviler væsentligst på en vurdering af situationen i hvert enkelt tilfælde. Der er uklarhed om "behandling" af syge kalve på græs må omfatte at man sætter dem på stald i kortere eller længere perioder. Ifølge reglerne skal de være på græs i 150 dage om sommeren, men ikke nødvendigvis i en ubrudt periode. Det er uacceptabelt, hvis en relevant behandling, som også omfatter staldophold, ikke iværksættes, fordi driftslederen eksempelvis venter på at få en dispensation. De interviewede landmænd har beskrevet, at der kunne gå uger før en sådan dispensation forelå på skrift. Det bør fremgå klart af vejledningen, at landmanden i sådan en situation har frihed til at handle som det er mest hensigtsmæssigt i den givne situation. Kalvene bør øjeblikkeligt tages på stald, hvorefter dispensationsansøgningen kan indsendes, såfremt man forventer, at staldopholdet vil forkorte den samlede periode for dyrene på 150 dage. Handlefrihed til at kunne opfylde en væsentlig overordnet målsætning med den økolo-

giske besætning – at sikre god dyrevelfærd – bør under ingen omstændigheder begrænses.

Der findes herudover problemstillinger, som i teorien kan løses – væsentligt hjulpet af en stor arbejdsindsats - men som under praktiske forhold må siges at være vanskelige at løse. En betydelig øget arbejdsindsats vil betyde, at man skal finde andre områder at skære ned på, eller det medfører, at priserne for kvægbrugets produkter skal ligge på et ganske andet niveau. At kalvene skal gå i rene folde, og at et coccidioseangreb kan forårsage, at et græsareal ikke kan bruges i en periode på 3-5 år til kalve, begrænser naturligvis mængden af egnede arealer til kalven. Følgen bliver, at kalvene måske skal placeres langt fra staldbygninger. Det er muligt at overvåge kalvene langt fra huset, men man skal i så fald aktivt opsøge overvågningssituationer, og overvågning sker således ikke automatisk mange gange om dagen, i forbindelse med at man går forbi.

Et tilsvarende problem er den stadige tilførsel af nye og mindre kalve til en eksisterende flok. Små folde med små gruppe af kalve kræver dels en omfattende hegning, og i den daglige pasning betyder det besværlig fodring og vanding. Det vil være hensigtsmæssigt med en regel om, at man kan samle en gruppe sammen af en størrelse, som med rimelighed kan tildeles deres egen fold, også selvom de ældste kalve i flokken bliver ældre end 3 måneder. Dette ville i nogle besætninger reducere risikoen for infektioner betyde en mindre arbejdsindsats med fodring i mange grupper og pasning af syge dyr.

Interviewene beskrevet i kapitlerne 2 og 3 blev gennemført i sensommeren 1998 (dyrlæger og konsulenter) og vinteren 1998-99 (økologiske landmænd). Sommeren 1998 havde været regnfuld, kold og blæsende. De skarpe udtalelser om det uforsvarlige i de eksisterende regler var helt klart baseret på erfaringer, som tidsmæssigt er placeret umiddelbart forud for interviewene: nemlig kalve, som opholder sig ude under betingelser, som set fra en landbrugskyndig persons vinkel vil være kritisk for kalve i den alder. Under nogle omstændigheder er det ganske givet forsvarligt at sætte små 3 måneder gamle kalve ud på marker i

oktober, givet at der er velstrøede tørre hytter og tilstrækkelig foder og drikkevand. Men den åbenlyse frustration, som sommeren 1998 gav anledning til, peger på, at der også findes somre, hvor 3 måneder gamle kalves placering på græs synes uforsvarlig også i august eller måske endda gennem hele sommeren. På sådan et punkt synes den manglende fleksibilitet – for eksempel i form af en hensyntagen til klimatiske forhold – at skabe en afstand mellem den økologiske målsætning (god dyrevelfærd) og de eksisterende regler, som den økologiske landmand er underlagt. På det punkt kan det synes mere hensigtsmæssigt at opfordre, stimulere og opmuntre andre mennesker til at søge en løsning indenfor en bestemt praksisramme, frem for at udstikke regler udenfor eksisterende viden og praksis og dermed uden mange muligheder for vejledning i den indledende fase, og uden at levne de pågældende mennesker alternative handlemuligheder.

5.7 Sygdomsoplevelser

I interviewene blev medicintildeling nævnt som problematisk især til kalvene, da der kunne blive tale om underbehandling. At det fra august 1998 var blevet muligt at udlevere medicin til efterbehandling af enkeltkalve blev nævnt som noget positivt af de, der var eller blev gjort bekendte med denne regelændring. Diarré blev nævnt som et gennemgående sygdomsproblem i de økologiske besætninger. Luftvejslidelser blev ikke nævnt som specielt udbredt, muligvis pga. opstaldningsforholdene (lys og luft).

Elementer i produktionssystemet og i den måde, dyrene bliver passet på kan indirekte eller direkte give anledning til sygdom. Sygdom kan således betragtes som reaktioner på en uhensigtsmæssig ramme for kalvens liv: den bliver syg. Denne sygdom skal bringes ned på et minimum: kalven skal så vidt muligt holdes sund, og forblive sund. Gennem den aktuelle regelgivning stimuleres der til dette, og en af forestillingerne bag "det gode kalveliv" er som tidligere nævnt, at kalven lever et "så naturligt liv som muligt". Flokstørrelse og andre faktorer, som kan indvirke på modtagelighed og sygelighed, vil være relevant at diskutere i

relation til sundhedsfremme og sygdomsforebyggelse i de økologiske kalvehold.

Overvågning af raske dyr samt den sundhedsfremmende indsats er omfattet af kulturlivet og driftslederens forpligtelser overfor dyrene. Når kalven ER blevet syg, kommer de fordelagtige sider af kulturlivet til at spille en central rolle i kalvens liv. Overvågning og viljen til at gribe ind hører til blandt driftslederens områder for prioritering i forhold til det enkelte dyr, rask såvel som syg. Reglerne skulle helst ikke svække hverken vilje eller evne til handling. Den overordnede målsætning er blandt andet god dyrevelfærd i besætningen, og sygdomsbehandling er uden tvivl omfattet af denne målsætning.

5.8 Kalven som besætningens fremtid kontra kalven som besætningens mest udsatte gruppe

Som allerede anført i indledningen er en koncentration om og prioritering af kalvene i den økologiske besætning særdeles relevant ud fra mindst to betragtninger:

- 1) Det er uacceptabelt at der findes grupper af dyr, som kan karakteriseres som "tabergrupper" i en driftsform, som karakteriserer sig som dyrevelfærdssøgende, og
- 2) Kalven er besætningens fremtid. En potentiel fremtid som en "dårlig ko" burde få de fleste driftsledere til at være særdeles påpasselige med kalven. Det må betegnes som særdeles kritisk for dens voksenliv, at den bliver sat bagud i op til flere måneder på grund af sygdom.

En praksis, der tilgodeser kalvens behov og skaber forudsætningerne for det gode kalveliv, hviler på driftslederens holdning til kalvegruppen, og en deraf følgende oparbejdelse af praksis.

5.9 Kalvens videre skæbne

En diskussion af kalvens videre skæbne – det vil sige dens liv efter, at den har forladt gården – er fundet relevant, fordi økologiens målsætning ikke kun vedrører gården, men også dennes samspil med sin nærmeste omverden. Der er i økologiens praksis endog medtaget perspektiver af global karakter. Som eksempel kan nævnes forbud mod import af fodermidler fra tredje verdens lande i forlængelse af en betragtning af etikken omkring at bortføre fodermidler fra lande i potentielle sult-situationer og i bedste fald blot i en situation som omhandler økonomisk underlegenhed og afmagt. Det nævnes også i LØJ's nyeste regler at dyr ikke må eksporteres. Der tænkes her i særdeleshed på lande med meget intensive kalveproduktions-systemer.

En snæver forestilling om den økologiske driftsform som fremstilling af specialprodukter ville ikke omfatte et ansvar udenfor bedriften ud fra devisen om, at "her producerer vi et animalsk produkt af en given kvalitet, under givne forudsætninger og med en given kontrol, og i andre besætninger producerer de et andet produkt og lad dem om det". I dette kapitel har vi taget udgangspunkt i, at den økologiske driftsform er baseret på en tankegang, som er langt mere omfattende end fremstilling af en "mærkevarer". Ud fra denne betragtning vil det være essentielt, at man tager ansvar for landbruget generelt.

Aflivning af nyfødte tyrekalve pga. deres ringe økonomiske værdi kan også fremhæves som et problem i forhold til den økologiske målsætning. Ikke sådan at forstå, at de lider i forbindelse med aflivningen, idet de hverken antages at have en forventning om døden eller lider under aflivning. Nogle vil endog hævde, at det er bedre at aflive dem end at byde dem et liv i lidelse. Hvorvidt koen eller andre dyr har en instinktiv fornemmelse af døden og aflivningen, såfremt den foregår i deres nærhed, og at denne fornemmelse bibringer dem angst, kan ikke udelukkes. Ud fra en ressourcebetragtning må aflivning af nyfødte dyr dog siges at være forkert: det er forkert at bringe liv til verden for derefter at aflive det. Denne diskussion kan være omfattende og inddrage aspek-

ter omkring ressourcer på globalt plan og vil derfor ikke blive taget op i denne sammenhæng.

5.10 Afsluttende bemærkninger

En fundamental forbedring af kalvenes vilkår og sundhedstilstand må hvile på en forståelse af kalvens behov kombineret med en forståelse af grundlæggende økologiske principper og dermed af de tilgrundliggende intentioner. Denne forståelse skal så dirigere tilpasning af bestræbelserne om – fundamentalt set – at indføre "det gode kalveliv" i den enkelte bedrifts gennem viden om og indretning af kalveopstaldning, fodring osv. Denne forståelse og bevidstgørelse fødes muligvis bedst gennem glæden ved egen praksis, såfremt det f.eks. lykkes at holde dyrene sygdomsfrie og man kan se, at de trives. Dernæst fødes den blandt kolleger og i deres praksis, og deraf følgende udveksling af erfaringer samt læring.

Som det fremgår af boks 5.3-5.5 er løsningerne på nogle af de fremhævede problemer forholdsvis nærliggende og enkle. I andre tilfælde synes de langt mere komplekse, såsom når vi fremhæver, at kalvene skal forhindres i at sutte på hinanden som en forudsætning for succes for gruppeopstaldningssystemer.

Det ligger implicit i nogle af disse forslag at det er relevant at inddrage flest mulige hensyn til, at (kvie)kalvens fremtid vil være som ko i en større besætning. Dette indebærer både at den får den bedst mulige start, og at den socialt forbereder sig på at tilpasse sig en rangorden og færden i en flok, samtidig med en vis tilvænning til menneskelig håndtering. Det indebærer endvidere, at man bliver i stand til at skabe nogle overordnede rammer og principper for kalveholdet, som kan siges at repræsentere og stå inde for den økologiske målsætning. Reglerne bør ikke fratage en driftsleder muligheden for at handle i overensstemmelse med sund fornuft i den enkelte situation. Den enkelte driftsleder har hermed ansvar for at tilpasse regler og målsætningerne bag reglerne til den konkrete praksis i den enkelte besætning. Nogle af de påpegede problemer i kalveholdet antyder, at reglerne (eller misfortolkninger/overfortolkninger af reglerne) i nogle tilfælde fratager de økologiske landmænd deres handlefrihed, således at de i princippet ikke kan stå inde for begivenheder i deres kalvehold. Der ligger en fremtidig udfordring i at sikre de ydre rammer såvel som den enkelte økologs handlefrihed, samt at tilvejebringe den nødvendige faglige ballast og viden til at vejlede nuanceret og kompetent om en række forskellige muligheder for at holde økologiske kalve.

5.11 Referencer

- Anonym, 1996. Avlsregler for økologisk jordbrug. Landsforeningen Økologisk Jordbrug.
- Anonym, 1997. Rådets direktiv 97/2/EF. EF-tidende 125, p 24.
- Dybkjær, L. 1988. Småkalves adfærd. Danish Veterinary Journal, 71, 113-121.
- Dybkjær, L. 1988. Småkalves adfærd. Danish Veterinary Journal, 71, 113-121.
- Edmunds, J. 1974. Multiple suckling of dairy cows. NZ Journal of Agriculture, 129:56-62.
- Edwards, S.A. 1983. The behaviour of dairy cows and their newborn calves in individual or group housing appl. Anim. Ethol. 10: 191-198.
- Houwing, H., Hurnik, J.F. & Lewis, N.J. 1990. Behavior of periparturient dairy cows and their calves. Can. J. Anim. Sci. 70, 355- 362.
- Hudson, S.J. & Mullord, M.M. 1977. Investigation of maternal bonding in dairy cattle. Appl. Anim. Ethol. 3: 271-276.
- Jensen, M.B. 1996. Adfærd og velfærd hos kalve i relation til social kontakt, pladsforhold og opbinding. IHH, Sektion for Etologi og Sundhed, KVL. Pp. 78.

- Jensen, M.B. & Kyhn, R. 2000. Play behaviour in group housed dairy calves, the effect of space allowance. *Applied Animal Behaviour Science* 67, 35-46.
- Jensen, M.B., Munksgaard, L., Mogensen, L. & Krohn, C.C. 1999. Effects of Housing in Different Social Environments on Open-field and Social Responses of Female Dairy Calves. *Acta Agric. Scand., Sect. A, Animal Sci.* 49, 113-120.
- Jensen, M.B., Vestergaard, K.S. & Krohn, C.C. 1998. Play behaviour dairy calves kept in pens: the effect of social contact and space allowance. *Elsevier Science, Applied animal behaviour science* 56, 97-108.
- Jensen, M.B., Vestergaard, K.S., Krohn, C.C. & Munksgaard, L. 1996. Effect of single versus group housing and space allowance on responses of calves during open-field tests. *Elsevier Science, Applied animal behaviour science* 54, 109-121.
- Kiley-Worthington, M. & de la Plain, S. 1983. *The behaviour of beef suckler cattle (Bos taurus)*. Birkhäuser Verlag, Stuttgart. 195 pp.
- Krohn, C.C., Jonassen, B. & Munksgaard, L. 1990. Undersøgelser vedr. ko-kalv samspil. 2. Indflydelse af 0 contra 5 dages patteperiode på koens adfærd, mælkeydelse og yversundhed ved forskellig opstaldning.
- Mogensen, L., Krohn, C.C., Foldager, J. 1999. Long term effect of housing during the first 3 months of life on human animal relationship in female dairy calves. *Acta Agric. Scand., Sect. A, Animal Sci.* 49: 163-171
- Munksgaard, L., Foldager, J. & Hansen, A.M. 1997. Kan kalves suttebehov tilfredsstilles med anvendelse af narresut? I: Opstaldning af kalve og ungdyr. Intern Rapport nr. 83, Statens Husdyrbrugsforsøg.
- Papstein, H. & Ender, K. 1992. Untersuchungen an ammenkühen und kälben. *Archiv für Tierzucht*, 35, 451-461.
- Passillé, A.M. & Rushen, J. 1997. Motivational and physiological analysis of the causes and consequences of non-nutritive sucking. *Elsevier Science, Applied animal behaviour science* 53, 15-31.
- Sandager, A.M. 1996. Kalves adfærd i ammesystemer med fokus på sammenføring med senlakterende malkekøer. M.Sc.- speciale. Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. 58 pp.
- Vaarst, M., Sandager, A.M., Sørensen, J.T., Foldager, J. & Krohn, C.C. 1997. Development of a calf suckling system using late lactating dairy cows as suckler cows during the milk feeding period. E-AAP Publication no. 89, 287-291.
- Öhrberg, J. 1999. Effect of flow rate and presence of a floating nibble on abnormal suckling between dairy calves. Specialarbete 7 Swedish University of Agricultural Sciences, 40 pp

6 Den økologiske ko

Stig Milan Thamsborg¹⁾, Troels Kristensen²⁾, Lisbeth Mogensen²⁾, Niels Rørbech³⁾, Torben W. Bennedsgaard¹⁾, Just Jensen⁴⁾

¹⁾ Klinisk Institut, Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole

²⁾ Afd. for Jordbrugssystemer, Danmarks JordbrugsForskning

³⁾ Institut for Husdyrbrug og Husdyrsundhed, Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole

⁴⁾ Afd. for Husdyravl og Genetik, Danmarks JordbrugsForskning

Dette kapitel beskriver produktion, sundhed og velfærd hos økologiske malkekøer med baggrund i nuværende forhold i økologiske besætninger. I forbindelse med gennemgang af regler, fodring, opstaldning og andre driftsforhold peges på problemstillinger og muligheder for forbedring bl.a. gennem ændret avl eller produktionsstrategi. Detaljeret gennemgang af sygdomsforekomst og medicinanvendelse præsenteres i kapitel 7.

6.1 Opsummering af dyrlægers/konsulenters interviewudsagn om økologiske malkekøer

Omlægning af malkekvægsbesætningens køer til økologisk drift blev af mange beskrevet som ukompliceret, og bortset fra reglerne om medicinanvendelse var opfattelsen, at økologiske besætninger kun adskilte sig lidt fra konventionelle. Reglerne for økologisk drift af malkekvægholdet blev af de fleste opfattet som logiske, forståelige og ikke forbundet med nogle specielle problemer. En del af omlægningens effekter har dog været vanskelig at bedømme, fordi mange har om- eller nybygget stalden, typisk fra mindre en bindestald til løsdriftstald.

De fleste dyrlæger påpegede, at spektret og sygdomsniveauet stort set er uændret i den enkelte besætning. De væsentligste sygdomsproblemer var fortsat yverbetændelse og høje, svingende celletal, men også lungeorm hos

voksne dyr blev nævnt som et problem. De fleste interviewpersoner meldte om generelt nedsat frekvens af fordøjelsesforstyrrelser og relaterede det til fodring, ændret staldsystem og/eller daglig motionering. Enkelte omtalte problemer med foderstyringen i selve omlægningsfasen, der bl.a. kom til udtryk ved underforsyning med energi til køerne.

Formaliseret eller blot delvis formaliseret sundhedsrådgivning blev af flere fremhævet som ikke eksisterende eller mangelfuld, og mange dyrlæger var først nu ved at "finde ud af hvad det (økologi) er" og udtrykte i øvrigt usikkerhed omkring etablering af rådgivning. Kun få dyrlæger havde været involveret i omlægningsfasen, og flere udtrykte frustration over at skulle være vidner til forhold i de økologiske besætninger, som de mener er dyrevelfærdsmæssigt betænkelige uden at disse besætninger vil gå ind i sundhedsrådgivning af nogen art. I modsætning hertil fornemmede enkelte konsulenter interesse hos flere økologer til at inddrage dyrlæge i omlægning og rådgivning.

6.2 Karakteristik af økologisk mælkeproduktion

Ved overgang til økologisk produktion afskriver landmanden sig fra at anvende en række indsatsfaktorer i sin produktion, hvilket umiddelbart kunne forventes at reducere produktionen. I afgrødeproduktionen er det fundet, at udbyttet i kornafgrøderne er ca. 25% lavere og i kløvergræs omkring 10 til 15 % lavere end

ved konventionel drift (Halberg & Kristensen, 1997). Ved omlægning til økologiske produktion sker der typisk en ændring i sædskiftet således, at andelen af kløvergræs øges på bekostning af korn og roer. Herved ændres køernes foderforsyning til at bestå af en større andel strukturgrovfoder i form af græs og ensilage.

I tabel 6.1 er vist tal for 1998-produktionen i de ydelseskонтроllerede økologiske og konventionelle besætninger opdelt efter køernes størrelse tunge og Jersey. Forskellen mellem de to produktionssystemer er uafhængig af racen, hvilket også er fundet i tidligere analyser. Køernes avlsmæssige udgangspunkt i de to sy-

stemer er ens, idet den observerede ydelsesforskel svarer til den beregnede miljømæssige forskel. Den lavere ydelse er derfor sandsynligvis knyttet til foderforsyningen, idet det antages, at der ikke er forskel på de øvrige managementmæssige forhold som pasning, malkning osv. En sådan fodringsbetinget forskel i den opnåede ydelse må forventes at være knyttet dels direkte til, at der kan være situationer, hvor det er vanskeligt at tilgodese køernes energi- og næringsstoffbehov dels indirekte via ændrede prisrelationer på grovfoder, indkøbt kraftfoder og mælk, der ud fra en driftøkonomisk betragtning kan stimulere til en lavere mælkeproduktion pr ko.

Tabel 6.1 Statistik fra ydelseskontrolerede økologiske (omlagt for 1997) og konventionelle mælkebesætninger, kontrolåret 1998

System	Besætningsdata	Økologi	Konventionel
Tunge racer (n=240 øko og 7791 konv.)	Årskøer ¹	74	60
	Mælk ¹	7022	7534
	Fedt %/protein % ¹	4,10/3,45	4.21/3.42
	Miljø-fedt ²	-24	-1
	Leveret mælk, %	94	95
	Udskiftning, % ³	38	42
	Celletal (alm. gns.)	279.000	261.000
Jersey (n=43 øko og 1123 konv.)	Geom. tankcelletal	258.000	239.000
	Årskøer	68	60
	Mælk	4971	5550
	Fedt %/protein % Mil-	5.73/4.12	5.93/4.05
	jø-fedt	-33	1
	Leveret mælk, %	95	95
	Udskiftning, %	35	40
Celletal (alm. gns.)	260.000	258.000	
Geom. tankcelletal	231.000	235.000	

Kilde: Enemark & Kjeldsen, LK-meddelelse nr. 353, Landskontoret for Kvæg (1999)

¹ perioden 1/10-97 til 30/9-98

² SDM

³ perioden 10/1-98 til 10/1-99

Ved analyser af ældre gårddata (1990-93) (tabel 6.2) på økologiske og konventionelle bedrifter med relativt ens grundlæggende produktionsbetingelser, er der fundet en betydeligt mindre forskel i den årlige mælkeproduktion pr ko end det er tilfældet i de generelle tal i tabel 6.1 fra 1998. Der var derimod en tydelig forskel i fordelingen af mælkeydelsen over laktationen med en lavere topydelse og en fladere laktationskurve ved økologisk produktion (Kristensen & Kristensen, 1998). Samtidigt blev der

beregnet en højere udnyttelse af de optagne FE, 89% mod 86% i de konventionelle besætninger (Kristensen, 1997a). En væsentlig årsag hertil formodes at være den ændrede sammensætning af foderrationen med 63% af tørstoffet fra strukturgrøvfoder i de økologiske besætninger mod kun 49% i de konventionelle besætninger.

Sundheds- og sygdomsforhold belyses i afsnittene 6.4.4 og 6.5.

Tabel 6.2 Gårddata statistisk sammenligning af systemer - tunge racer, 1990-199.

	Økologi	Konventionel
EKM, kg	7.164	7.279
Fedt %/protein %	4.21/3.43	4.35/3.40
Ydelsesnedgang pr. 4 uger, kg EKM	0.94	1.22
Foderoptagelse, FE	5.351	5.540
Andel grovfoder, % ts	63	49
Energiudnyttelse, %	89	86

Kilde: Kristensen & Kristensen (1998); Kristensen (1997a).

6.3 Regler i relation til malkehold og sygdom/velfærd

De nuværende nationale bestemmelser omfatter følgende:

- 85% af foderet pr. dyr pr. dag skal være økologisk beregnet efter energi
- økologisk foders andel stiger til 90% pr. 1-1-2000 (udskydes sandsynligvis til 24-8)
- kun kvæg over 6 mdr. må opstaldes i bindestald, og de skal sikres adgang til daglig motion
- kvæg over 3 mdr. skal have adgang til græsarealer om sommeren (min. 150 dage)
- køer må ikke være bundet under kælvningen, og hvis de ikke går på græs, skal de befinde sig på et tørt og strøet lege

Endvidere gælder de generelle bestemmelser, at køernes opstaldning samt røgt og pleje skal sikre, at deres fysiologiske og adfærdsmæssige

behov tilgodeses. Reglerne omfatter ikke konkrete arealkrav til stalde, men i Vejledning til økologisk jordbrugsproduktion (Anon. 1999) er angivet visse anbefalinger. Til køer i bindestald bør motionsarealet som minimum udgøre 4 m² pr. ko, og alle køer skal kunne opholde sig på arealet samtidig. For køer i sengestalde defineres motionsarealet som dyrenes ædeplads, gangareal, opsamlingsplads samt andet tilgængeligt bevægelsesareal eksklusivt sengebåseareal. Dette areal bør for køer udgøre min. 4 m² pr. dyr (incl. sengebåsen 6.81 m²). Køer i dybstrøelsesstalde bør have et totalt minimumsareal på 7 m² pr. dyr.

I forbindelse med de vedtagne EU-regler (juli 1999; ikrafttræden 24-8-2000) vil der ske visse ændringer i de nationale regler:

- 100% økologisk fodring gennemføres om 5 år
- økologisk andel af foderet skal beregnes

- på tørstofbasis pr. år (i praksis bliver det lettere at nå den krævede andel i rationer med meget økologisk grovfoder)
- dispensationsmulighed for andel økologisk foder ved unormalt lave afgrødeudbytter
- det præciseres, at sundhed skal opnås gennem forebyggelse baseret på:
 - passende racer og stamdyr
 - egnede opdrætsmetoder
 - foder af god kvalitet
- adgang til løbegård for opbundne dyr
- passende belægningsgrad
- grovfoderandel min. 60%, dog 50% for køer i starten af laktationen
- fastsættelse af minimumskrav til indendørs- og udendørsarealer (se tabel 6.3), der for malkekøer i løsdrift ikke betyder større areal pr. dyr (6 m²) i forhold til nuværende danske anbefalinger
- bindestalde vil kun være tilladte indtil år 2010

Tabel 6.3 Minimums arealkrav til økologisk kvæg i henhold til nye EU-regler (juni 1999).

Levende vægt	Indendørs areal (m ² /dyr)	Udendørs areal (m ² /dyr)
< 100 kg	1,5	1,1
< 200 kg	2,5	1,9
<350 kg	4,0	3
>350 kg, og ammekøer	5, dog min. 1 m ² /100 kg	3,7, dog min. 0,75 m ² /100 kg
Malkekøer	6 ¹	4,5
Avlstyre	10	30

¹ (antageligt) inklusive sengebåseareal

Endvidere indeholdes nye regler om omlægning, der skal sikre/stimulere til selvforsyning med opdræt eller der skal om nødvendigt indkøbes økologiske dyr. Det bliver svært, at omlægge produktionen med ældre konventionelle malkekøer, da dyr mindst skal have levet 3/4 af deres levetid under økologiske forhold. Hvorvidt dette gælder både ved indkøb af enkelt dyr til en økologisk bedrift eller ved omlægning af en hel bedrift er ikke klart. Dyrene skal sikres foder fra egen bedrift, men der er ikke krav om en bestemt andel selvforsyning.

6.4 Foderproduktion og fodring

6.4.1 Økologisk fodring og mælkeydelse: sammenhæng mellem mark og stald

Kløvergræs, frisk og som ensilage, er det centrale element i den økologiske fodring. I en opgørelse af typetal for økologisk mælkeproduktion 1989-97 udgør frisk græs og ensilage knap 60% af den gennemsnitlige ration på årsbasis (Mogensen et al., 1999). I den af besætningerne med højest grovfoderanvendelse tildeles over 1688 FE frisk græs og over 2266 FE ensilage pr. årsko. Planer for henholdsvis sommer og vinterperioden for malkekøerne på en række økologiske brug er belyst af Kristensen (1997b). Disse planer kan tages som eksempler på, hvordan der kan laves foderplaner på økologiske brug. De viser, at grovfoder er et afgørende element i en hensigtsmæssig økologisk fodring. Stor andel af grovfoder stiller krav til kvaliteten (= fylden) af det producerede grovfoder. En ensilagekvalitet svarende til 0.6 FF/FE er realistisk uden, at det kræver øget opmærksomhed, omkostninger osv. for driftslederen. Beregningerne af Kristensen (1997b) viser, at dårligere grovfoderkvalitet

betyder, at andelen af koncentreret foder skal øges, hvis foderniveauet og dermed ydelsen skal opretholdes.

I en økologisk fodring er mulighederne for at sammensætte et alsidigt restriktivt foder mindre end under konventionelle betingelser. Dansk produceret økologisk foder er næsten udelukkende korn. Udenlandsk økologisk foder kan være mere varieret, men ofte er udvalget lille. Disse forhold begrænser mulighederne for ved indkøb at "reparere" på dårlig styring af grovfoderproduktionen. Ved en stor andel af restriktivt foder kan der opstå risiko for, at rationen bliver uharmonisk, dvs. at indholdet af et eller flere næringsstoffer bliver stærkt afvigende fra de normale krav til en foderration.

Ved udarbejdelsen af en økologisk foderplan flyttes fokus fra optimering af indkøb til en optimal udnyttelse af egne ressourcer. Grovfodermængde og kvalitet bør ofres stor opmærksomhed. Det betyder også, at den strategiske planlægning med mark og foderplaner for det kommende år blive det centrale og den egentlige foderplanlægning mere underordnet.

I sommerperioden er det fundet, at det sæsonbetingede udsving i mælkeydelsen stiger med stigende andel af græs i foderrationen. På de økologiske gårde kan der således være op til 4 kg mælk pr. ko i forskel mellem produktionen i maj/juni og produktionen i efteråret (Kristensen, 1997b). Det er sandsynligt, at denne forskel er knyttet til faktorer som græssets fordøjelighed og smag. I eftersommeren kommer køerne i energiunderskud, når der ved afgræsning skal være en høj udnyttelse af græsvæksten.

I vinterperioden er den afgørende faktor, at der er ensilage til rådighed i tilstrækkelig mængde og af en kvalitet, som ikke gør det nødvendigt at bruge store mængder af restriktivt foder. Da det restriktive foder ofte ved økologisk produktion er forholdsvis ensidigt i næringsstofsammensætning (stivelse), vil op til 4-6 FE typisk være det maksimale der kan

anvendes før der kan forventes negative konsekvenser på foderudnyttelse, produktion og sundhed. For at øge andelen af grovfoder og for at undgå perioder med en for høj andel af restriktivt foder, praktiseres der i de økologiske besætninger ofte en lang "strategiperiode", dvs. at stort set alle lakterende køer tildeles samme mængde restriktivt foder uanset ydelse.

6.4.2 Protein- og mineralforsyning

Ved økologisk fodring vil der være et fuldt tilstrækkeligt indhold af kvælstof i rationen til at sikre en normal foderoptagelse og omsætning. I sommerperioden kan der være perioder med et betydeligt overskud af kvælstof, som har en uheldig indflydelse på mælkenes sammensætning (Hermansen et al., 1994), og samtidig kan det ikke udelukkes, at det har en ikkedokumenteret, negativ indflydelse på koens velbefindende. Trods den høje forsyning med kvælstof kan der være en mangel på AAT og evt. enkelte specifikke aminosyrer. I Intern rapport nr. 88 fra DJF er der en status over forskning indenfor malkekvægets ernæring. Omkring aminosyrer konkluderes: "Udvikling af et system, hvor forsyning og behov med hensyn til individuelle aminosyrer kan optimeres under praktiske fodringssituationer, er en vanskelig og ressourcekrævende opgave, men vil være en naturlig videre udvikling af systemet, der i dag er baseret på total aminosyrer (AAT/PBV) (Hvelplund, 1997).

Normalt tilføres der typemineralblandinger, som dækker køernes behov, når der fodres med kløvergræsensilage som hovedparten af grovfoderet. På typiske kvægbrug vil der være et overskud af P på bedriftsniveau, således at der ikke kan forventes nogen forskel i afgrødernes indhold i forhold til konventionel produktion. For Ca, P, K, Mg og S har en indledende undersøgelse vist, at indholdet i foderafgrøderne er uafhængig af driftsformen (Internt notat, DJF). Knudsen (1999) har vist, at tildelingen af vitamin E i 12 økologiske besætninger var i overensstemmelse med de danske anbefalinger. Trods dette forhold var der en

tydelig effekt af vitamin supplement i vinterperioden på omfanget af yverlidelser og tankcelletal. Undersøgelsen konkluderer, at vitaminindholdet i mælken er en velegnet identikator for besætningens vitamin E status. Ud fra de opstillede kriterier vurderes 1/3 af besætningerne at have en lav vitamin E status. I øvrigt findes ikke dokumentation for mineral- eller vitaminunderskud i økologiske besætninger.

6.4.3 Fodring under omlægning

Med de nuværende regler har fodring med 1. års omlægningsfoder, der må anvendes som 50% økologisk ved opfodring i egen besætning, ofte været problematisk. Denne problematik er ændret nu, idet langt de fleste landmænd omlægger besætningen i år 2. Herved er alle afgrøder 100% økologiske til hjemmeforbrug, og brug af 50% foderet kommer kun på tale, når der ligger foder over fra året før. Omlægningen af besætningen sker således 1 år efter, at bedriften har påbegyndt den økologiske produktionsmetode. Disse forhold vil også ændre sig med de nye EU-regler. I henhold til EU-reglerne forstås ved omlægningsafgrøder afgrøder, som overholder de økologiske regler og høstes på arealer, der har været under omlægning i 12 måneder dvs. kun foder fra 2. års marker kan anvendes. 60% af foderet til økologiske dyr må bestå af afgrøder høstet på bedriftens egne 2. års omlægningsmarker (-100% økologisk), men der hersker på nuværende tidspunkt fortsat stor usikkerhed om hvordan disse regler skal forstås/implementeres.

6.4.4 Fodringsrelaterede lidelser

Færre fordøjelsesforstyrrelser i økologiske kvægbesætninger er den generelle opfattelse blandt flere dyrlæger i dette projekt, og dette kan sandsynligvis relateres til fodring, ændret staldsystem (overgang til løsdriftstalder med fuldfoder) og/eller daglig motionering. Tendensen underbygges af data fra en nyere undersøgelse, hvor 18 nyomlagte og 42 konven-

tionelle besætninger med stor race sammenlignes (Anon. 1998; se også Andresen 1998). Der fandtes en lavere hyppighed af registrerede behandlede stofskiftelidelser i de økologiske besætninger (men flere klov-lemmelidelser). Flere økologiske besætninger havde løsdrift, hvilket kan have bidraget til forskellene mellem driftsformerne. I et ældre materiale fandt Vaarst (1995) ingen væsentlige forskelle i ketose- og mælkefeberforekomsten i økologiske og konventionelle malkekvægsbesætninger. Brug af større mængder grovfoder (tabel 6.2) og dermed lavere energikoncentration, må anses for en væsentlig forebyggende faktor ved sygdomme, der kan relateres til mangel på struktur og subklinisk vomacidose, men en stor grovfoderandel kan have andre afledte negative effekter, som her vil blive berørt.

Nogle landmænd oplever ikke problemer med at planlægge eller overholde foderplaner, hvor andre oplever dyrekøbte erfaringer med foderplaner i omlægningsfasen. Problemer med fodringen skyldes især manglende erfaringer hos både landmand og rådgiver. Reglerne og hensyn til hvilke arealer og afgrøder man kan få tilskud til kan også volde problemer ved foderplanlægningen. Et par af dyrlægerne har tilsvarende erfaringer med stofskifte-/fordøjelsesforstyrrelser i omlægningsperioden. En dyrlæge har erfaret voldsomme problemer i omlægningen med acidose og ketose, en anden med ketose. Dyrlægerne forbinder disse tilfælde med manglende erfaring i at dyrke det rigtige foder i den nødvendige mængde. Kørs ketosetilfælde hos ny-omlæggerne skyldes muligvis sult (underforsyning), fordi der ikke var nok foder på grund af dårlig planlægning og vanskeligheder med indkøb af de rigtige fodermidler.

Manglende forsyning med grovfoder eller dårlig kvalitet betyder enten større tildeling af korn og andet koncentreret foder og dermed øget risiko for acidose eller lavere foderniveau og dermed risiko for ketose. Problemerne med acidose ved fodring med store mængder f.eks. hjemmeavlet korn i en kortere eller længere periode kan reduceres ved at anvende fuldfoder.

der. Foderniveauet kan tilsyneladende reduceres betragteligt uden at der udvikles ketose, når der fodres med grovfoder efter ædelyst og der ikke tildeles "ketogene" fodermidler som roer og melasse. Når foderniveauet er vedvarende lavt fås heller ikke fede goldkøer og dermed mindskes risiko for ketose som følge af mobilisering.

En måde at imødegå problemerne med høj andel af koncentreret foder er at øge perioden med fast fodertildeling. Øges perioden fra 24 til 36 uger efter kælvning betyder det, at mængden af restriktivt foder i strategiperioden kan reduceres med ca. 2 FE pr. dag. En strategi med en længere periode med fast tildeling af restriktivt foder, evt. hele laktationen, må antages at give en mere ensartet daglig mælkeproduktion over laktationen, en lidt længere periode med mobilisering, men ikke nødvendigvis en totalt set større mængde. Herudover er det sandsynligt at en foderration, der er bedre afstemt med færre skift i løbet af laktationen, kan øge udnyttelsen af det tildelte foder.

Mælkens fedtindhold er generelt lidt lavere ved økologisk fodring (Kristensen & Kristensen, 1998). Fedtindholdet er bl.a. påvirket af rationens lavere indhold af fedt pga. færre importerede oliekgær. Umiddelbart er det en fordel rent økonomisk med et højere forhold mellem protein og fedt i mælken. Kun når lav fedtprocent er en følge af egentlig uharmonisk fodring (lavt energi niveau, høj andel korn, lavt struktur indhold) kan det blive et sundhedsproblem. Ved afgræsning kan opstå situationer, hvor fedtindholdet i mælken bliver for lav. Det skyldes bl.a. at den økologiske foderforsyning består af meget og ofte også billigt græs. Konsekvensen heraf er ofte at køerne i eftersommeren får for lidt energi og samtidigt får for lidt struktur til at sikre en udnyttelse af græsset (se 6.4.1).

6.4.5 100% økologisk foder og selvforsyning

I det kommende år skal andelen af økologisk foder øges til 90%, og om 5 år er der et EU-

krav om 100% økologisk foder. Et andet aspekt er den enkelte besætnings selvforsyningsgrad og krav om dansk produceret foder. Omend dette repræsenterer to forskellige forhold, er de nært knyttet sammen, idet højere økologisk andel ofte vil medføre større andel af hjemmeavlet foder. Dette vil påvirke muligheden for at sammensætte foderblandinger og antageligt gøre kraftfoder dyrere. Denne problematik skal kort berøres her.

Rationens indhold af protein og fedt bliver typisk lavere ved 100% økologisk foder og dermed bliver andelen af kulhydrater (primært stivelse) højere. Samtidigt kan der blive problemer med at opretholde energikoncentrationen. Dokumenteret viden om de produktionsmæssige konsekvenser er sparsom, men det må antages, at en 100% økologisk fodring vil påvirke produktionen negativt, hvis normerne for især AAT og fedtsyrer ikke kan opfyldes (Mogensen et al., 1998). Kristensen (1997) viste således, at ydelsen falder 0.3 kg for hver gang g AAT/FE sænkes 1 g under de anbefalede 90 g/FE, og der er beskrevet 3% fald i mælkeydelsen ved 10 g mindre fedtsyre/FE end normen (Hermansen, 1993). En række modelscenarier har estimeret en ydelsesnedgang på 350-450 kg mælk pr. årsko ved 100% økologisk fodring på grund af fodring under næringstofnormerne i forhold til en ration med samme energi, men som opfylder normerne for AAT og fedtsyrer (Mogensen et al., 1998). Beregningerne er lavet ved det gennemsnitlige foderniveau på 5500 FE/årsko, som er fundet i økologiske besætninger 1990-98.

De opstillede antagelser er dog pessimistiske, og igangværende forsøg (tabel 6.4) synes at vise, at nedgangen bliver mindre. Tabellen viser foreløbige resultater af en række forsøg med forskellige tilgange til 100% økologisk fodring. Det skal understreges, at der ikke er lavet en endelig opgørelse, hverken af de enkelte forsøg eller en samlet vurdering heraf. Resultaterne er vist for at illustrere de nuværende ideer for øget andel dansk økologisk foder i rationen. I de første 5 forsøg er der arbejdet med forskellige tilskuds-fodermidler,

typisk korn som erstatning for rapskager. I de tre sidste forsøg er betydningen af foderniveauet undersøgt. De to sidste forsøg er ikke

gennemført i økologiske besætninger, men grundrationen er med betydelige mængder af kløvergræs og ensilage.

Tabel 6.4 Foreløbige resultater fra igangværende forsøg med type og niveau af tilskudsfo-der, som et middel til at øge andelen af dansk økologisk foder i malkekøernes fo-derration.

Nr.	Rationstype (forsøgssted)	Forsøgsbehandling	Mængde	Produktion		
			FE pr ko	EKM, kg	Fedt pct.	Protein pct.
Staldfodring		Type af tilskudsfo-der	Type af tilskuds-fo-der			
1	Kl. græs/helsædsensilage (H nr. 32-9)	Rapskage, varmebeh. + byg	2,5 + 3	25,2	4,30	3,36
		Byg + byg	2,5 + 3	26,0	4,41	3,44
2	Kl. græs/helsædsensilage (H nr. 61-4)	Rapskage, varmebeh. + byg	2,5 + 4,5	22,3	4,34	3,54
		Byg + byg	2,5 + 4,5	20,7	4,60	3,65
3	Kl. græs ensilage (Rugballegård)	Rapskage, varmebeh. + byg	1,5 + 1,5	16,7	4,51	3,44
		Byg	3,0	16,1	4,67	3,46
		Havre	3,0	16,4	4,74	3,45
Afgræsning						
4	Kl. græs (Rugballegård)	Byg	3,0	18,3	4,03	3,45
		Byg, varmebehandlet	3,0	18,1	4,03	3,44
		Pulpetter	3,0	18,0	4,19	3,43
5	Kl. græs (H nr. 32-9)	Rapskage, varmebehandlet	2,5	29,2	4,10	3,51
		Byg	2,5	28,8	3,95	3,52
Årsrationer		Niveau af tilskudsfo-der	Niveau af tilskuds-fo-der			
6	Kl. græs, ens./afgræsn. (Rugballegård)	FE/dag 1-24 u.e.k.	0	14,8	4,08	3,15
			3	17,7	4,22	3,26
			8	19,1	4,07	3,30
7	Kl. græs / helsæd, af-græsn. (H nr. 80-6)	FE/dag 1-36 u.e.k.	1	23,9	4,29	3,36
			3	23,7	4,27	3,40
			5	24,8	4,21	3,43
8	Helsæd ens / afgræsn. (H nr. 81-6)	FE/dag 1-36 u.e.k.	1	22,2	4,33	3,46
			3	23,0	4,18	3,43
			5	22,8	4,23	3,50

Den største hindring for 100% økologisk fodring og høj grad af selvforsyning er arealgrundlaget på de økologiske kvægbrug. Allerede ved den nuværende andel af økologisk foder er det visse steder vanskeligt at sikre en tilstrækkelig mængde økologisk foder. Til økologisk oksekødsproduktion ved opfodring af tyrekalve er der kun få steder tilstrækkeligt

økologisk foder. 100% selvforsyning med foder vil typisk kræve et areal på 1.5 til 1.7 ha pr MPE (Mogensen et al., 1999). En mulighed er, at der laves forpligtende aftaler mellem økologiske kvægbrugere og nuværende konventionelle planteavlere (Kristensen, 1998). Disse har typisk været tilbageholdende med omlægning pga. mangel på næringsstoffer og mulighed for

at have et større areal med kløvergræs i sædskiftet. Kvægbrugere har derimod typisk overskud af såvel N som P og K. Ved eksport af en del af dette til planteavleren kan denne overskue en omlægning og derved øges det økologiske areal. De første initiativer til samarbejde er taget i forbindelse med økologisk øksefødsproduktion.

6.5 Celletal og yversundhed

Over halvdelen af alle sygdomsbehandlinger foretaget af dyrlæge i såvel konventionelle som økologiske malkekvægsbesætninger vedrører yverbetændelse, og langt størsteparten af antibiotikaforbruget vedrører behandling af yverlidelser (Anon. 1991). En del forhold tyder på, at der er sket ændringer i behandlingsmønstret i økologiske besætninger i de senere år, og ændringerne skal muligvis ses i sammenhæng med flere nyligt omlagte besætninger. Det første studie af sygdomsmønster og behandling i 12 veletablerede økologiske besætninger viste væsentligt færre yverinfektioner, lavere celletal og færre behandlinger i forhold til konventionelle (hhv. 0.12 og 0.31 behandlede laktationer pr. årsko), og flere økologiske besætninger brugte kun antibiotika i meget sjældne tilfælde (Vaarst, 1995). Tilsvarende er der i ældre økologiske besætninger fundet indikationer for en lavere forekomst af antibiotika-resistente *Staf. aureus*-stammer (Aarestrup upubl. data, 1998). Dette forhold søges belyst i igangværende studier.

En nyere undersøgelse i 18 nyomlagte og 42 konventionelle besætninger med stor race viste derimod kun mindre forskelle i antal dyrlæge-registrerede behandlinger af yverbetændelse (0,64 og 0,57 behandlinger pr. årsko i økologiske henholdsvis konventionelle besætninger) (Anon. 1998; se også Andresen 1998). Flere økologiske besætninger havde løsdrift, hvilket bidrager til forskellene mellem driftsformerne. Data fra et stort antal økologiske og konventionelle besætninger for 1998 tyder ikke på væsentlige forskelle i celletal mellem driftsformer (tabel 6.1). Nyere data fra et sundhedsrådgivningsprojekt i Sønderjylland, der er omtalt i

kapitel 7 (se tabel 7.1), tyder på en lidt større andel af køer med forhøjet celletal samt højere beregnet tankcelletal i økologiske besætninger. Antallet af registrerede yverbehandlinger var til trods herfor mindre i økologiske besætninger sammenlignet med konventionelle.

Flere undersøgelser har vist, at management i den enkelte besætning er af afgørende betydning for celletal og behandling af klinisk mastitis (Barkema et al., 1998). Også i økologiske besætninger ses stor variation i forekomsten og behandling af mastitis (Vaarst 1995). En reduktion af medicinforbruget til mastitisbehandling i økologiske besætninger kan ske dels gennem forbedret yversundhed dels gennem ændring i behandlingsstrategi.

6.6 Opstaldning, management og afgræsningsforhold

6.6.1 Opstaldning og management

De danske regler stiller kun få særlige krav til staldindretning for malkekøer, og det er op til den enkelte at vurdere om målsætningen for den økologiske produktion efterleves. Vejledningen indeholde visse anbefalinger for det totale areal pr. dyr i relation til staldtype, men angivelse af normer for udformning af færdelsarealer, ædepladser, drikkepladser og hvileareal er ikke indeholdt. Angivelsen af det totale areal pr. malkeko kan ikke, på samme måde som i relation til opdræt, umiddelbart lægges til grund for en kvalitativ vurdering af opfyldte funktionskrav i en økologisk malkebesætning. Et for lille samlet areal vil pege i retning af en uheldig dyretæthed i stalden. Et tilgodeset minimumsareal pr. ko vil ikke modsvarende signalere optimale og hensigtsmæssige forhold i stalden. Til klarlægning af de faktiske forhold kræves detaljerede oplysninger om udformningen af gange, passager til, fra og mellem sengebåserækker, plads omkring foderborde og vandkar mv.

Bindestalde er fortsat tilladt og anvendes i mange besætninger. Der har hersket en del

tvivl om fremtiden for bindestaldene, men med de vedtagne EU-regler, der godkender anvendelse af bindestalde frem til år 2010, er der sat et foreløbigt punktum for denne diskussion. Sagen underkastes fortsat videnskabelig evaluering. Omlægning til økologisk drift ledsages i mange tilfælde i bygning af en ny løsdriftstald enten med sengebåse eller dybstrøelse. Det er således vanskeligt at afgøre om sundheds- og produktionsmæssige problemer skyldes omlægning eller ændret staldssystem.

Med de nye EU-regler er der vedtaget minimumskrav til indendørs- og udendørsarealer. Kravene ligger, som nævnt, tæt op ad de danske anbefalinger. Der er dog samtidig kommet et krav om, at 50% af det samlede gulvareal skal være fast, hvilket kan gøre det vanskeligt at indrette gulvet i en løsdriftstald på hensigtsmæssig vis. Antages det, at en løsdriftstald ønskes indrettet med store gangarealer og god plads i passager, ved foderbord, vandtrug og opsamlingsarealer, vil det samlede spaltegulvsareal pr. ko langt overstige arealet pr. ko med tæt gulv i sengebåsen. Kun ved minimumsarealet pr. ko (6 m²) vil det være muligt at overholde de 50% fast gulv. Det vil ellers være nødvendigt, at dele af trafikarealerne udlægges med tæt gulv. Forordningen kan således i praksis virke begrænsende for betydende velfærds- og funktionsmæssige forbedringer i de økologiske malkekvægstalde

Vælges der ved nyanlæg, oftest af kortsigtede økonomiske grunde, at udlægge alle gangarealer med tætte gulve med skrabe anlæg, bør der minimum stilles krav om etablering af en hævet foderbås, beskyttet af skillebøjler mellem hver ko i besætningen. Koen vil her kunne opholde sig på et tørt, rent underlag i de 7-9 timer af døgnet, som det tager at optage den daglige foderration. Koen skal således kun færdes i de fugtige, glatte og gødningsbelagte gange til og fra fodring, malkning og hvile. Denne løsning med specielt indrettet hævet ædeplads, vil også kunne introduceres i løsdriftstalde med spaltegulv og dermed øge andelen af tæt gulv.

Vaarst (1995) fandt ikke klovsundheden i konventionelle og økologiske besætninger væsentlig forskellig, mens en nyere undersøgelse fandt flere registrerede klov-lemmelidelser i nyomlagte økologiske besætninger (Anon. 1998; se også Andresen 1998). Undersøgelserne er dog ikke direkte sammenlignelige, fordi flere løsdriftsbesætninger er kommet til i perioden og registreringerne er udført forskelligt. Optimering af fodring, velindrettede stalde og udearealer, og tilstrækkelig hyppig klovbeskæring vil kunne reducere risikoen for klovlidelser. Der foreligger ikke sammenlignende undersøgelser af hyppigheden af klovbeskæring i økologiske og konventionelle besætninger.

Økologiske besætninger er generelt større end konventionelle (tabel 6.1). Den stigende besætningsstørrelse og den store afhængighed af afgræsning giver distanceproblemer, når køerne skal ud på græs, og kræver at køerne har stærke lemmer. Det kan også vanskeliggøre anvendelsen af malkerobotter. Ligeledes kan der være overvågningsproblemer i store besætninger, ikke mindst i forbindelse med sygdom.

En bedriftsorienteret vurdering af staldsystemer, hvori naturligt indgår dyrenes produktion og sundhed, men også forhold som gødningshåndtering og udnyttelse, foderforsyning m.v. vil kunne bidrage til at der udvikles et hensigtsmæssigt økologisk staldsystem.

6.6.2 Afgræsningsforhold

Græsmarkerne indeholder som gns. 44% kløver, vurderet ud fra afgrødevolumen (Mogenssen et al., 1999). Den høje kløverandel sammenholdt med en intensiv afgræsning (8 FE/ko/dag i 185 dage) betyder, at der teoretisk er en forhøjet risiko for trommesyge. Denne risiko forstærkes muligvis af, at der typisk tildeles korn som suppleringsfoder, i stedet for mere fedtrige fodermidler. Engelske undersøgelser tyder på, at tildeling af suppleringsfoder med højt energi- og proteinindhold øger tendensen til trommesyge, mens tilskud

af lav energi og høj protein mindsker (Phillips et al., 1996). Trommesyge opfattes dog generelt ikke som et problem på de økologiske bedrifter, men de fleste landmænd kan fortælle om enkelte eller endog flere dødsfald blandt køerne, når de ser en række år tilbage. Enkelte tilfælde af tilbagevendende problemer med trommesyge er løst ved reguleret tildeling på storfold (stribegræsning), hvorved køerne har mindre mulighed for at være selektive (Erik Andersen, pers. meddelelse, 1999). Der synes at være behov for at se nærmere på problemstillingen.

Tilsvarende behov gælder for angreb af lungeorm, som i enkelte besætninger har været et omfattende problem blandt malkekøer. Samme problem er set i konventionelle besætninger og i øvrigt også andre steder i nordvest Europa, og har været søgt associeret med udbredt anvendelse af ormemiddelbolus til ungdyr, ændring fra 0-græsning til afgræsning eller lokale klimatiske forhold. I økologiske besætninger må den primære årsag være den intensive afgræsning evt. sammen med at ormebehandling ikke foretages ved indbinding. Sidstnævnte forhold kan betyde, at et vist antal dyr huser smitten i lungerne hele vinteren uden at være væsentligt påvirket (silent carriers) og at smitten spredes efter udbinding året efter. Persistente infektioner med lungeorm og/eller løbetarmorm er observeret fra første til anden græsningssæson blandt stude (upubl. data) og i økologiske malkekvægsbesætninger (Vaarst & Thamsborg, 1994).

Udvikling af afgræsningssystemer med gentagne flytninger til rene arealer til kontrol af løbetarmorm blandt ungdyr har været forsøgt med godt held i Holland (Eysker et al., 1998; se Thamsborg et al., 1999), og lignende kan forsøges herhjemme i forbindelse med lungeorm. Mere komplicerede systemer med kontrolleret eksponering og infektion af opdrættet for at sikre immunitet kunne muligvis også være en løsning, men metoden vil nok indebære for stor usikkerhed på grund af den sporadiske forekomst af lungeorm. Sporadisk forekomst vil ikke sikre, at alle dyr eksponeres

hvert år og immuniteten vedligeholdes derfor ikke. Tilsvarende gælder for vaccination, der kun har fundet stor anvendelse i konventionelle besætninger i lande med udbredt forekomst af lungeorm (UK og Holland)

6.7 Avlsmål og produktionsstrategier

6.7.1 Avlsmål

Kravene, der skal stilles til fremtidens økologiske ko, bør afspejles i valg af avlsmål. Skal koen fortsat have stigende ydelse eller skal hun i højere grad være tilpasset en stor grovfoderation, 100% økologisk foder og uden nærværdig sygdom, eller skal hun være begge dele? Og kan hun det? Hvilke problemfelter er væsentlige at afdække og løse på vejen hen mod målet: Harmoni mellem foderration, omgivelser og ko?

Ensidig avl efter højere mælkeydelse er generelt lig med flere sygdomme, mens ensidig avl efter "sundhed" er lig med lavere ydelse. En forbedring i ydelsen på f.eks. 15% giver således et "tab i sundhed" på 7-8% (Sørensen, 1999). I øjeblikket har de økologiske kvægbrugere ikke mulighed for at vælge dyr, som er avlet efter større sundhed, men visse sygdomsindekser er allerede tilgængelige (eksempelvis mastitisresistens, frugtbarhed, kælvningsegenskaber og lemmekvalitet). Det vil således være muligt at udarbejde et "sundhedsindeks" (Ø-indeks) for økologiske køer baseret på sygdomsresistens i det eksisterende avlssystem. Vægtningen af de delindekser, der indgår i S-indekset, kunne også ændres, således at S-indekset i højere grad rettede sig mod økologisk produktion. Foruden det etiske incitament til at bruge et sådant indeks, vil der også være et økonomisk, idet den længere tilbageholdelsesfrist favoriserer sunde dyr. Et centralt spørgsmål i denne sammenhæng er om arbejdet med avlsvurdering m.v. kun skal omfatte dyr i de økologiske bedrifter eller dyr i alle malkebedrifter (økologiske såvel som konventionelle). Der er således et stort behov for at undersøge om der er vekselvirkninger mellem genotype og system

(konventionelt/økologisk). Hvis rangeringen af avlsdyr ikke er den samme i de to systemer vil der være behov for at udvikle et specielt økologisk avlsprogram.

Mulighederne for avl mod større optagelse af grovfoder bør undersøges. Dette kan måske være relevant i forbindelse med større selvforsyningsgrad omend dette også kan medføre større mængde stivelse/korn i rationen (se nedenfor). Andre muligheder for ændring af det genetiske materiale kunne være avl for en fladere laktationskurve, bedre holdbarhed (f.eks. lang levetid med høj livstidsydelse), robusthed i relation til forlænget kælvningsinterval (se nedenfor) og anvendelse af krydsningssavl med henblik på sundere og mere robuste 2-formålsdyr (mælk+kød). I Tyskland er initiativer i gang med henblik på ændring af avlsmateriale, så malkekvæget er bedre rettet mod økologisk drift (Boehncke, 1998).

I avlmæssig sammenhæng er holdning til bioteknologi også væsentlig. På nuværende tidspunkt er enhver anvendelse af hormoner til andet end akutte lidelser forbudt og endvidere tages i målsætningerne generelt afstand fra brug af genmodificerede organismer (GMO) og embryoteknologi. Dette gælder danske bestemmelser, vedtagne EU-regler og IFOAM-regler.

6.7.2 Ændrede produktionsstrategier

Hvilke ønskværdige strategier for fodring, stald og system skal vi vælge for at støtte koen så hun kan leve godt og producere og omsætte under de betingelser, som eksisterer i økologiske besætninger? Den nuværende måde at betragte økologisk mælkeproduktion på er ikke grundlæggende anderledes end konventionel, f.eks. måles besætningens produktivitet ud fra ydelsen pr ko, med en forventning om at høj ydelse er fordelagtig. Set ud fra den økologiske produktions idegrundlag, omkring ressourceudnyttelse, dyrevelfærd og naturlighed, samt et ønske om at sikre en afbalanceret økologisk produktion generelt kunne det være aktuelt at

overveje om der er specielle økologiske produktionsstrategier og mål, som burde udvikles nærmere.

Forlænget kælvningsinterval

Det er oplagt, at der kan anvendes mere grovfoder pr. laktation ved denne praksis, men gælder det også pr. kg EKM? Der vil ved en lavere gennemsnitlig dagsydelse være et større behov til vedligehold, og selve foderstyringen kan blive mere problematisk. Køer der giver 15-20 kg mælk og stadig skal malke 3-4 måneder kan næppe fodres efter ædelyst med det samme foder som koen der giver 35 kg mælk umiddelbart efter kælvning. Ellers kan fede køer blive et problem som giver sundhedsproblemer i forbindelse med kælvning. Herudover er der genetiske overvejelser mht generationsinterval og desuden vil besætningens udskiftning blive påvirket med en lavere kødproduktion til følge. Det kræver mere detailviden og tid til at lave en systemanalyse for at kunne vurdere potentialet i at introducere et forlænget kælvningsinterval som en økologisk strategi. Undersøgelser i relation hertil pågår i Sverige (Bertilson et al., 1997).

Reduceret foderniveau.

Kvæg som dynamo for en større udbredelse af andre økologiske husdyr som svin og fjerkræ, er den grundlæggende ide bag de tre delbesætninger på Rugballegård, DJF's økologiske forsøgsgård. Ved at fodre køerne med udelukkende eller langt overvejende struktur-grovfoder kan kvægets gødningsproduktion anvendes til dyrkning af korn som kan udnyttes af de en-mavede dyr. Undersøgelser på økologiske brug har vist, at udbyttet i mælk har været ca. 1 kg EKM pr. FE tilskud for de første 3 FE og ca. 0.3 kg EKM pr. FE for de næste 5 FE i tilskud. Systemet skal dog vurderes langt mere nuanceret før der kan laves en endelig vurdering af potentialet.

6.8 Afsluttende diskussion

Citat fra interview: "De skal alle sammen have nogle ordentlige forhold at producere under og de skal alle sammen have muligheden for at

være sunde og raske, men altså, koen i dag er bygget til at give en masse mælk. Mit udgangspunkt er, at de folk jeg kommer til, de skal også have et godt liv, også økonomisk, det er helt klart, at det så passer sammen med dyrevelfærd". Overfor dette citat kan man stille tidligere formulerede mål om robusthed og evne til at klare meget grovfoder, lange gåture, kælvninger osv. samtidig med et avlsmål for høj ydelse.

En af de fremtidige store udfordringer synes at være indretning af et produktionssystem med store besætninger, høj selvforsyning med foder, forholdsvis lille arbejdsindsats og høj grad af velfærd. Henvisning til landbruget omkring århundredeskiftet op til 1950'erne som model for økologisk drift virker derfor ikke relevant. Udover at diskutere om det virkelig er økologiens mål, vil det være relevant at tænke scenarier omkring ideelle staldsystemer igennem.

Flere af de seneste opgørelser tyder på, at sygdomsniveauet blandt økologiske malkekøer ikke er væsentligt forskelligt fra konventionel drift, men opmærksomheden bør fortsat være rettet mod celletal og forekomsten af klovlidelser. Velfærdsniveauet, når der ses bort fra tilstedeværelse af klinisk sygdom, er vanskeligt at bedømme og endnu sværere at sammenligne mellem gårde/driftssystemer. Velfærden i økologiske besætninger er i dag primært defineret ved en række minimumskrav til opstaldning, men da disse i sig selv ikke betinger høj grad af velfærd bør de suppleres med egentlige observationer af dyrene f.eks. registrering af læsioner i huden, klovenes tilstand, adfærdstyringer osv. Praktisk anvendelige metoder er

under udvikling. Ydelsesniveauet er noget lavere end ved konventionel drift, men meget tyder på, at de generelle avlsmål og produktionsstrategier (bortset fra fodringen) ikke er væsentligt anderledes. Forbedring af malkekøernes sundhed (og velfærd) vil bestemt være ønskelig og fremover opnås dette antageligt bedst ved en kombination af:

- avlsmæssig forbedring af dyrenes sundhedstilstand (sygdomsresistens som avlsmål)
- anvendelse af andre produktionsstrategier f.eks. lavere foderniveau, længere laktation
- bedre indretning af stalde og udearealer
- bedre sygdoms- og velfærdsovervågning, samt rådgivning omkring forebyggelse

Fremadrettede perspektiver og mulige løsninger på problemer med den økologiske ko omfatter således:

1. mulighederne for at opbygge et "Ø"-indeks med særlig fokus på sundhed, robusthed og grovfoderoptagelse bør undersøges.
2. tilpasning af foderforsyningen, fodringstrategien og fodertildelingen til en høj selvforsyning med foder uden fodringsrelaterede sygdomsproblemer.
3. klarlægning af sammenhæng mellem produktionsstrategi og husdyrenes sundhed og velfærd.
4. tilpasning af staldbyggeri til store løsdriftbesætninger med adgang til afgræsning, evt. ved anvendelse af flere malkebotter eller decentrale malkestalde.
5. etablering af samarbejde mellem økologer, dyrlæger og konsulenter med henblik på formaliseret sundhedsrådgivning (dette vil blive berørt i kapitel 7).

6.9 Referencer

- Andresen MH. 1998. Produktionsmæssige konsekvenser af omlægning fra konventionel til økologisk mælkeproduktion. Specialerapport, pp 112.
- Anon., 1991. Rapport nr. 4, Landskontoret for Kvæg.
- Anon., 1998. LK-meddelelse nr. 178, Landskontoret for kvæg, 28. september 1998.
- Anon., 1999. Vejledning til økologisk jordbrugsproduktion. Plantedirektoratet, marts 1999, 46 pp.
- Barkema HW, Schukken YH, Lam TJG, Beiboer ML, Benedictus G, Brandt A, 1998. Management practices Associated with Low, Medium and High Somatic Cell Counts in Bulk Milk., *J. Dairy Science*, 81: 1917-1927.
- Bertilsson, J, Berglund, B, Ratnayake, G, Svennersten-Sjannja, K & Wiktorsson, H, 1997. Optimising lactation cycles for the high yielding dairy cow. A European perspective. *Livest. Prod. Sci.*, 50:5-13.
- Boehncke, E., 1998. Animal health and welfare aspects of organic systems. Workshop on The implications of extensification for the health and welfare of beef cattle and sheep. AIR Concerted Action: Extensification of Beef and Sheep Production on Grassland, March 1998, Aberdeen, Scotland, Ed. Goddard, P.J., Occasional publication No. 5, 59-61.
- Eysker, M., van der Aar, W.M., Boersema, J.H., Githiori, J.B. Koyman, F.N.J., 1998. The effect of repeated moves to clean pasture on the build up of gastrointestinal nematode infections in calves. *Vet. Parasitol.* 76:81-94.
- Halberg, N. & Kristensen, I.S. 1997. Expected crop yield loss when converting to organic dairy farming in Denmark. *Biological Agriculture and Horticulture.* 14, 25-41.
- Hermansen, J, 1993. Betydningen af forskelligt fedttilskud til malkekøer ved produktion under kvote. I: SH beretning nr. 628, Foulum, p. 69-87.
- Hermansen, JE, Ostersen S & Aaes O, 1994 Effect of the levels of N-fertilizer, grass and supplementary feed on nitrogen composition and renneting properties of milk from cows at pasture. *J. Dairy Res.*, 61:179-189.
- Hvelplund, T. 1997. Proteinvurderingssystemet. Status og perspektiver. I. Intern rapport 88. SH, Foulum, s. 4-17.
- Knudsen, B. 1999. Vitamin E-status i økologiske malkekvægbesætninger. M.Sc. Speciale, IHH, KVL. 134 pp.
- Kristensen, T. 1997a. Effektivitet og intensitet i malkekvægbesætningen - produktion, N-overskud og økonomi. Intern Rapport nr. 91, DJF, pp. 3-18.
- Kristensen, T. 1997b. Besætningens produktion, fodringsstrategier og foderplaner. Intern Rapport nr 97, DJF, kap 3, 23-36.
- Kristensen VF, 1997. Optimal proteinforsyning. I: Intern rapport 88, SH, Foulum, p- 46-55
- Kristensen, T. 1998. Selvforsyning med foder på den økologiske malkekvægsbedrift. Landsudvalget for kvæg, Årsmøde 1998, Herning. 4 pp.
- Kristensen, T. & Kristensen, E.S. 1998. Analysis and simulation modelling of the production in Danish organic and conventional dairy herds. *Livestock Prod. Sci.* 54, 1 55-65.

- Mogensen, L., Kristensen, T. & Kristensen, I.S. 1998. Kvægmodeller. In: Produktionsmuligheder og økonomi på økologiske jordbrugsbedrifter. Rapport nr. 100, SJFI, 158-172.
- Mogensen, L., Kristensen, T. & Kristensen, I.S. 1999. Økologisk mælkeproduktion. Teknisk-økonomisk gårdresultater 1997-98. Typetal for økologisk mælkeproduktion. DJF-Rapport Husdyr nr 10, 138 pp.
- Philips, CJC, James, NL, Murray-Evans, JP, 1996. Effect of forage supplements on the incidence of bloat in dairy cows grazing high clover pastures. *Vet. Record*, 139:162-165.
- Sørensen, 1999
- Thamsborg, S.M., Roepstorff, A. & Larsen, M. Integrated and biological control of parasites in conventional and organic farming systems. *Veterinary Parasitology*, 1999, 84:169-186.
- Vaarst M, 1995. Sundhed og sygdomshåndtering i danske økologiske malkekvægbesætninger. Ph.D. thesis. Copenhagen (Denmark): Kongelige Veterinær og Landbohøjskole, Klinisk Institut
- Vaarst M, Thamsborg SM, 1994. Nematode infections in organic dairy cattle herds in Denmark. *Proc. Baltic-Scandinavian Symposium on Parasitic Zoonoses and Ecology of Parasites*, Vilnius, Lithuania, 7-8 September, 1994. In: *Bulletin of Scand. Soc. f. Parasitol.*, 5:54-55.

7 Anvendelse af veterinære lægemidler

Torben Werner Bennedsgaard¹⁾, Stig Milan Thamsborg²⁾ og Mette Vaarst³⁾

¹⁾ Institut for for Husdyrbrug og Husdyrsundhed, for Husdyrbrug og Husdyrsundhed

²⁾ Klinisk Institut, Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole

7.1 Anvendelse af veterinære lægemidler i konventionel malkekvægsbrug og forventninger ved omlægning

Langt hovedparten af forbruget af antibiotika i kvægbruget udgøres af smalspektrede penicilliner, der hovedsagelig benyttes ved behandling af mastitis. Landskontoret for Kvæg har skønnet, at der tilnærmelsesvist er sket en fordobling i forbruget af penicilliner fra 3500 kg aktivt stof i 1989 til 6789kg aktivt stof i 1995. Denne stigning falder sammen med indførelsen af EU-krav om maksimale tankcelletal fra 1992. Dette medførte en øget behandling af yverlidelser (Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri, 1997, Skioldebrand et al., 1994). Denne stigning kan være sket

såvel ved behandling af flere dyr som ved øget antal behandlinger af den enkelte yverlidelse. Der findes ingen detaljerede opgørelser over forbruget af antibiotika eller anden veterinærmedicin i kvægbruget. Vurderingen af forskelle mellem konventionelle og økologiske besætninger må derfor bygge på registrering af sygdomsbehandlinger samt en række mindre undersøgelser.

I forbindelse med et igangværende projekt omkring sundhedsrådgivning i økologiske besætninger og Kongeåprojektet, der ledes af Mejeriforeningen, er der udregnet en række nøgletal for dels 27 økologiske besætninger i Sønderjyllands og Ribe amter samt 57 konventionelle i Kongeåregionen. Niveauerne opgjort som 25% og 75% fraktiler fremgår af tabel 1.

Tabel 7.1 Nøgletal for produktion og sundhed i 27 økologiske besætninger og i 57 konventionelle besætninger tilsluttet Kongeåprojektet perioden ultimo 1998 til ultimo 1999.

	Økologiske grænse nederste 25%	Økologiske grænse øverste 75%	Kongeå-projekt nederste 25%	Kongeå-projekt øverste 75%
Årskøer	74	130	60,0	93
Gnst. kælvningsnr.	2,3	2,5	2,1	2,5
Ydelse 1. kalvs EKM kg pr. dag	19,7	23	21,7	24,6
Ydelse 3. kalvs og ældre EKM kg pr. dag	22,8	28,8	25,8	29,5
Yverbehandling. Pct. pr. ydelseskontrol	1,8	5,1	3,3	6,7
Lemmelidelser Pct. pr. ydelseskontrol	0,3	0,7		
Stofskiftelidelser Pct. pr. ydelseskontrol	0,1	0,3		
Akut celletalsstigning % af køer	5,4	7,5	4,8	6,7
Kronisk celletalsstigning % af køer	9.4	18.6	8.6	14,5
Beregnet tankcelletal	260	401	257	330

(Kilder: Egne data, 1999; Mejeriforeningen, 1999)).

Som det fremgår af tabel 1 er de økologiske besætninger større end gruppen af konventionelle og ydelsesniveauet 5-10% lavere. Med hensyn til yversundhed synes der at være lidt større andel af køer med såvel akut som kronisk forhøjet celletal ligesom det beregnede tankcelletal er lidt højere. Til trods for disse forhold er der registreret færre yverbehandlinger i de økologiske besætninger. Der er ikke lavet beregning på hvorvidt forskellene er statistisk signifikante.

Forbruget af antibiotika kan tænkes at blive påvirket af en række forhold ved omlægning til økologisk drift. I det følgende skal omtales følgende

- Ændret sygdomsmønster
- Forbud og restriktioner for medicinanvendelse
- Øget tilbageholdelsestid
- Ændrede regler for udlevering af antibiotika
- Ændrede behandlingsstrategier
- Ændrede regler for forebyggelse og støttende behandling
- Krav om anvendelse af naturmedicin

7.1.1 Ændret sygdomsmønster

Ændret sygdomsmønster ved økologisk drift vil kunne påvirke prævalensen og sværhedsgraden af en række sygdomme i såvel positiv som negativ retning.

Ydelsen i økologiske besætninger synes generelt at ligge ca. 10% under niveauet i konventionelle besætninger. Et lavere ydelsesniveau i de økologiske besætninger må formodes at medføre et lidt lavere niveau af yverbetændelse (Willeberg, 1993). Betydningen af dette er dog svært at opgøre på grund af andre forskelle i management og fodring.

En større andel af dybstrøelse på hvilearealerne i økologiske besætninger, primært som halm-madrasser i sengebåse, kan give særlige problemer med mastitis forårsaget af *Streptococcus uberis*. I en del konventionelle dybstrøelsesstalde er der vist sig vanskeligt at undgå en øget forekomst af infektion med denne bakterie. Problemerne synes knyttet til både belægningsgrad og vedligeholdelse af dybstrøelsesmatten. Erfaringerne med halm-

madrasser, som har en række lighedspunkter med dybstrøelse, er fortsat begrænsede under danske forhold og det er derfor ikke muligt at fastslå om de reelt medfører en øget smitterisiko.

De hidtidige undersøgelser af yversundheden i økologiske besætninger har givet modstridende resultater. Et omfattende studie i 12 veletablerede økologiske besætninger, viste et væsentligt lavere niveau af yverinfektioner og færre behandlinger i forhold til konventionelle (hhv. 0,12 og 0,31 behandlede laktationer pr. årsko), og flere økologiske besætninger brugte kun antibiotika i meget sjældne tilfælde (Vaarst, 1995). En nyere undersøgelse af 24 nyomlagte besætninger viste derimod kun mindre forskelle i antal dyrlægeregistrerede behandlinger af yverbetændelse, med lidt større hyppighed af dyrlægebehandling i de økologiske besætninger i forhold til de konventionelle besætninger (hhv. 0,64 og 0,54 behandlinger pr. årsko) (Landskontoret for Kvæg). I et igangværende projekt med sundhedsrådgivning i økologiske besætninger peger de indberettede dyrlægebehandling og celletal i de første 7 igangsatte besætninger på en relativ høj forekomst af yverinfektioner vurderet ud fra celletallene, mens antallet af dyrlægebehandling er lavere end gennemsnittet i alle besætninger der deltager i Kongeåprojektet i Syd- og Sønderjylland, hvor besætningerne ligger. (Egne data, 1999).

7.1.2 Forbud og restriktioner for medicinanvendelse i henhold til reglerne for økologisk jordbrug

I den økologiske produktion er forebyggende behandling med antiparasitære midler, antibiotika og naturmedicin forbudt.

Anvendelsen af antiparasitære midler til kvæg er i de senere år ændret med større brug af langtidsvirkende boli med effekt gennem det meste af græsnings sæsonen og brug af pour-on midler med effekt i op til 4 uger. Det er primært førstegangsgræssende dyr, der behandles.

Fra august 1999 er antiparasitære midler til kvæg blevet receptpligtige. Det betyder, at der fremover skal ske en dyrlægeordning af antiparasitære

midler i såvel økologiske som konventionelle besætninger. Der er desuden krav om at behandling med antiparasitære midler af dyr over 1 år foretages af dyrlægen i besætninger uden sundhedsrådgivningsaftale. Der er dog fortsat kun et decideret forbud mod forebyggende behandling ved økologisk produktion.

I den økologiske produktion må brugen af parasitmidler kun ske på baggrund af en konkret diagnose og præparater skal så vidt muligt vælges så de kun rammer de diagnosticerede parasitter. Dette betyder et stop for brug af langtidsvirkende anthelmintikaboli og en begrænsning af brugen af præparater, der virker mod såvel skab og indvoldsorm (makrocykliske lactoner f.eks. avermectiner).

Lakterende køer behandles for skab og lus ved konstaterede problemer i den konventionelle produktion, goldkøer behandles også i et vist omfang med antiparasitære midler, primært for at kontrollere skab desuden benyttes enkelte antiparasitære midler der har effekt på såvel endo- som ektoparasitter.

Kravet om forlænget tilbageholdelse af dyriske produkter og diagnose stillet af dyrlæge ved brug af antiparasitære midler betyder, at omkostningerne ved behandling for skab er væsentligt højere i den økologiske mælkeproduktion. Enkelte dyrlæger anfører i de gennemførte interview, at de synes der behandles for lidt mod skab i de økologiske besætninger.

For at forhindre sommermastitis og mindske dyrenes irritation fra stikkende insekter benyttes i den konventionelle produktion i udsatte områder insektrepellantia i form af øremærker eller langtidsvirkende pour-on præparater.

Insektrepellantia kan ikke bruges som forebyggelse mod sommermastitis i den økologiske produktion. Der er derfor givet en særlig dispensation for reglen om mindst 150 dage på græs for kvier der må tages på stald på grund af problemer med plantagefluen.

Driftsreglerne ved økologisk produktion, der betyder øget adgang til græsarealer og hyppig brug

af dybstrøelse til kalve, kan medføre særlige problemer med coccidiose i økologiske besætninger. Udsagn i de udførte interviews og fra dyrlæger og landmænd i det igangværende rådgivningsprojekt tyder på at der ofte kommer coccidioseudbrud på et tidspunkt efter omlægning og at der behandles. Flere deltagende besætninger i et igangværende rådgivningsprojekt, som har været økologiske i en længere årrække beskriver desuden coccidiose som et tilbagevendende problem. Coccidiose ses såvel på græs som i staldperioden. Medicinsk behandling med de i Danmark registrerede antibiotika og coccidiostatika til kalve med klinisk sygdom giver under alle omstændigheder tvivlsomt resultat primært på grund af for sent påbegyndt behandling (Radostitis et al., 1994; Svensson et al., 1998). Et særligt problem der vedrører såvel økologiske som konventionelle besætninger er, at de mest effektive præparater til behandling af coccidiose sulfaclozin (Esbetré®) og toltrazuril (Baycox®) ikke er registreret til brug hos kvæg. Der må derfor bruges andre mindre effektive sulfonamidpræparater.

Forbuddet mod forebyggende brug af antibiotika bør ikke have den store indflydelse, da kravet også gælder i den konventionelle produktion.. Goldbehandling med antibiotika er forbudt generelt uden forudgående mikrobiologisk diagnose eller behandling for mastitis højst 30 dage før goldning, men i praksis sker der fortsat en omfattende brug af goldbehandlingsantibiotika med diagnosen yverbehandling eller kronisk yverbetændelse i en del besætninger. Den længere tilbageholdelsestid kan dog betyde, at brugen af antibiotikabehandling ved goldning, der således befinder sig i en gråzone mellem behandling og forebyggelse vil blive begrænset og muligvis ske med præparater med kortere tilbageholdelsestider Dette kan desuden medføre en forskydning fra smalspektrede præparater (ex. Penamycin®) til bredspektrede præparater med kortere tilbageholdelsestid (ex. Kefamycin®), da der i dag ikke er registreret smalspektrede langtidsvirkende antibiotika med kort tilbageholdelsestid.. Erfaringer fra et igangværende sundhedsrådgivningsprojekt i økologiske besætninger tyder på, at reglerne om brug af antibiotika tolkes strammere af dyrlæger og besætningsejere i økologiske malkekvægsbesætninger, så

brug af goldbehandling med antibiotika ofte opfører i forbindelse med overgang til økologisk produktion (Egne data, 1999).

De begrænsede muligheder for udlevering af antibiotika tabletter til behandling af kalve under 1 måned og af antibiotika til ældre ungdyr i besætninger der tidligere har haft en statsanerkendt sundhedsrådgivningsaftale, vil desuden begrænse brugen af flokbehandling af kalve og ungdyr med såvel behandlende og forebyggende sigte.

I Plantedirektoratets vejledning om økologisk produktion er der fra marts 1999 indført et krav om at naturmedicin skal anvendes efter samme retningslinier som andre lægemidler. Derfor kan behandling først foregå når der er stillet en diagnose af en dyrlæge eller der ligger et laboratorieresultat og naturmedicin må ikke anvendes forebyggende. Disse regler må umiddelbart formodes at mindske brugen af naturmedicin, da en del dyrlæger ikke ønsker af anvende disse behandlingsmetoder. Brugen af naturmedicin i økologiske besætninger registreres dog sjældent i logbogen af besætningsejeren. Reglen vil i praksis formodentlig ikke påvirke brugen af naturmedicin, da en del besætningsejere sandsynligvis fortsat selv vil behandle.

For hormon-præparater gælder generelt, at de kun må anvendes ved akutte problemer hos enkelt dyr og ikke i forbindelse med brunstsynkronisering. Dette kan betyde forringede reproduktionsresultater i visse besætninger som før omlægning har brugt brunstsynkronisering eller induktion af brunst ved problemer med brunstobservation. Dette bør dog kunne kompenseres ved forbedret brunstobservation.

Ud fra registrerede behandlingsdata fra økologiske besætninger sker der dog fortsat såvel brunstinduktion og goldbehandling med antibiotika af et større antal dyr i en del besætninger, hvilket tyder på, at der på nuværende tidspunkt kun sker en begrænset håndhævelse af reglerne for medicin-anvendelse eller at besætningsejere og dyrlæger ikke har tilstrækkeligt kendskab til reglerne.

7.1.3 Øget tilbageholdelsestid

Den øgede tilbageholdelsestid for salg af produkter på 3 gange den normale periode påvirker de økonomiske omkostninger ved behandling. Kravet må formodes at have betydning i malkekvægsbesætninger, idet tilbageholdelse af mælk medfører øget arbejdsbehov samt tab af indtjening. I de fleste besætninger kan den tilbageholdte mælk dog benyttes til at dække behovet for mælk til kalvene, da der ikke findes økologiske mælkeerstatninger. I det ene af de gennemførte gruppefokusinterviews af landmænd var vurderingen at værdien af behandling af yverbetændelse var større ved økologisk produktion på grund af den højere mælkepris og større omkostninger ved opdræt af kælvkvier, og at man derfor ikke var mindre tilbøjelig til at behandle, mens vurderingen i de to andre interviews var at den længere tilbageholdelsestid medførte tilbageholdenhed med behandling. Den faktiske betydning af den længere tilbageholdelsestid synes således uklar.

Det nye EU-regelsæt kræver minimum to gange normal tilbageholdelsestid, men det kan ikke udelukkes at de nuværende danske regler vil blive opretholdt.

7.1.4 Ændrede regler for udlevering af antibiotika

Muligheden for medicinudlevering til genbehandling ved ejer reduceres væsentligt ved omlægning til økologisk produktion. I besætninger der har været tilmeldt den lovfastsatte sundhedsrådgivning, forsvinder muligheden for genbehandling af køer og muligheden for udlevering til første gangsbehandling af kalve med injektionsantibiotika. Dette kan betyde at det gennemsnitlige antal behandlinger pr. yverbetændelse bliver lavere og at færre kalve behandles med antibiotika, da tærsklen for tilkald af dyrlæge til kalve må formodes at være højere end ved førstebehandling ved ejer jvnf. punkt 2.

7.1.5 Ændrede behandlingsstrategier.

Ændrede behandlingsstrategier, kan hænge sammen med ændret opfattelse af sygdom eller ænd-

ret tærskel for behandling. Dette kan skyldes grundlæggende holdningsskift hos landmænd eller dyrlæge, eller være et resultat af ovenfor nævnte ændringer i sygdomsmønster og i regler for medicinanvendelse. De økologiske reglers betoning af dyresundhed og forebyggelse, kan eventuelt påvirke landmændene til at tøve med behandling i forventning til øget evne til selvhelbredelse hos køerne ved den økologiske drift. LØJs avlsregler har desuden en målsætning om mindst muligt medicinforbrug.

I de gennemførte dyrlægeinterview anføres at visse landmænd synes at vente længere med at tilkalde dyrlægen ved omlægning til økologi. Dette betegnes som ”økologisyndromet”. Tal over registrerede tilfælde af yverbehandling og forekomsten af celletalsstigninger, som kan være en indikation på infektionsraten i besætningerne, synes at bekræfte en mindre brug af dyrlægebehandling, idet antallet er yverbehandlinger er lavere trods en øget forekomst af akutte celletalsstigninger (Tabel 1). Det er dog ikke muligt at vurdere om denne tendens også gælder på besætningsniveau ud fra de tilgængelige data (Egne data, 1999). I en undersøgelse af sundheden i økologiske malkekvægsbesætninger først i 1990'erne sås et meget begrænset brug af dyrlægen ved yverinfektioner i enkelte besætninger (Vaarst, 1995).

7.1.6 Ændrede regler for forebyggelse og støttende behandling

Det økologiske regelsæt betyder at en række handlinger som normalt ikke betragtes som medicinsk behandling bliver underlagt forbuddet mod forebyggende behandling og krav om dyrlægeanvisning.

Det drejer sig bl.a. om brug af visse elektrolytprodukter, der kan bruges som behandling/støttende behandling af kalvediarré. Kravet om dyrlægeanvisning kan betyde et mindre brug af elektrolytopløsninger. Dette kan på den ene side betyde at flere diarrétilfælde udvikler sig til sygdom der kræver antibiotika- og anden medicinsk behandling, men kan også være et incitament til generel forbedring af sundhedstilstanden

hos kalvene for at begrænse behovet for brug af elektrolytopløsninger.

Også brugen af en række kalkpræparater til forebyggelse af mælkefeber og visse præparater til behandling og forebyggelse af ketose kræver dyrlægeanvisning på enkeltdyrsniveau på grund af indhold af stoffer der betragtes som konserveringsmidler – en strikt håndhævelse af disse regler må forventes at øge forekomsten af subklinisk såvel som klinisk manifesteret mælkefeber.

Med den økologiske produktions stigende omfang må det dog forventes at udvalget af ovennævnte præparater der opfylder de økologiske reglers krav om fravær af aromastoffer og stoffer der er opført på listen over konserveringsmidler i foderstoffer, vil øges og dermed mindske den nuværende usikkerhed om brug af disse støttende og forebyggende handlinger.

I den nyeste vejledning fra Plantedirektoratet fra marts 1999 underlægges naturmedicin de samme regler som anden medicin. Fortolkningen af disse regler er stadig uvis og begrebet naturmedicin er ikke klart defineret. Ved en streng fortolkning vil dette betyde, at hyperæmiserende salver som pebermynteolie ikke længere vil kunne anvendes ved milde yverinfektioner uden dyrlægeanvisning.

7.1.7 Krav om anvendelse af naturmedicin

EUs regelsæt for økologisk husdyrproduktion, vedtaget i juni 1999 med forventet ikrafttræden fra 24. august 2000, indeholder en formulering om, at fytoterapeutiske produkter, homøopatiske opløsninger og sporelementer skal anvendes frem for allopatiske (= traditionelle veterinære) lægemidler forudsat de har en dokumenteret terapeutisk virkning. Der vil således blive et direkte krav om at overveje disse behandlingsformer ved sygdom i økologiske besætninger. Der foreligger ingen danske undersøgelser, der dokumenterer effekten af de nævnte behandlingsformer ved husdyrsygdomme. En spørgeskema undersøgelse i 1993 viste imidlertid at 14% af de økologiske mælkeproducenter havde brugt homøopatisk be-

handling og 41% havde overvejet at bruge det (Blom, 1993).

7.2 Valg og fravalg af dyrlægebehandling

Håndtering af sygdomstilfælde varierer meget mellem besætninger, dette gælder både for konventionelle og økologiske besætninger. I 10 økologiske besætninger sås en variation i andelen af akutte mastitistilfælde der blev behandlet af dyrlæge fra 0 til 94%, og andelen af tilfælde der blev behandlet af ejer selv med naturmedicin eller omsorgshandlinger (hyppig udmalkning, hyperæmiserende salver) varierede fra 6 til 87% (Vaarst, 1995).

Valg af behandling er i første omgang landmandens valg. Dels valg af omsorgshandlinger dels evt. tilkald af dyrlæge.

I anden omgang kan dyrlægen vælge at behandle med antibiotika eller anden medicin, at anbefale omsorgshandlinger, at udelade behandling på grund af forventet dårligt behandlingsresultat eller at anbefale udsætning eller aflivning af dyret.

Såvel landmandens som dyrlægens valg er afhængigt af den viden og information som er tilgængelig og af personlige og økonomiske overvejelser. Forudsætningen for valg af optimal behandling i flest mulig tilfælde er et højt videns- og informationsniveau såvel generelt som besætnings-specifikt og en gensidig forståelse og respekt mellem landmand og dyrlæge. Hvis disse faktorer er tilstede bør det desuden være muligt at fastlægge en række behandlings- og forebyggelsesstrategier for de hyppigste forekommende sygdomsproblemer i besætningen.

I det følgende vil der blive fokuseret på yversundhed og antiparasitær behandling for at belyse hvilke valg, der bliver gjort ved tilstedeværelse af sygdom.

7.2.1 Observation af sygdom/sundhedsproblem

Et generelt problem ved behandling af yverinfektioner er, at kliniske symptomer ofte først er synlige eller observeres et stykke tid efter infektionen. Dette skyldes dels at en række infektioner (især *Staphylococcus aureus*) kan have en langsom udvikling, hvor synlige forandringer af mælken først ses efter at infektionen har etableret sig som en subklinisk kronisk infektion. En anden årsag, er at den visuelle inspektion af mælk og yver ved malkningen ofte er mangelfuld.

Den sene observation påvirker behandlingseffekten negativt. En del yverinfektioner er dog selvhelbredende, en tidlig diagnose af infektionen kan derfor betyde at disse selvhelbredende yverinfektioner bliver behandlet medicinsk.

Der findes en række muligheder for at øge chancen for at observere infektioner i yveret – omhyggelig visuel inspektion af mælken, brug af CMT-test og/eller bromthymolpapir rutinemæssigt efter kælving eller på tidspunkter hvor infektionsrisikoen er stor, analyse af celletalsværdier evt. fulgt af bakteriologisk undersøgelse, samt brug af ledningsevne måling.

Ved kontrol af løbetarmormsinfektioner eller coccidiose hos kalve er en løbende overvågning, evt. kombineret med analyse af gødningsprøver en forudsætning for at kunne foretage behandling af subkliniske infektioner, der påvirker dyrenes sundhed, uden at foretage rutinemæssig forebyggende behandling.

7.2.2 Tilkald af dyrlæge

Landmandens motivation til at tilkalde dyrlægen må formodes at afhænge af de personlige erfaringer med behandlingssucces samt opfattelse af de økonomiske og dyreetiske fordele ved dyrlægeundersøgelse og evt. behandling (Vaarst, 1995). Sent tilkald af dyrlæge kan være selvforstærkende, i det en lav behandlingssucces nedsætter motivationen for dyrlægetilkald yderligere. Et alternativ til tilkald af dyrlæge kan være udtagelse af mælkeprøve til dyrkning hos dyrlægen før beslutning om evt.

behandling. De øgede omkostninger ved behandling til såvel dyrlæge som tilbageholdelse af mælk kan forventes at påvirke landmandens motivation til at tilkalde dyrlægen.

Kriterier for tilkald af dyrlæge bør diskuteres mellem besætningssejer og dyrlæge ved fastlæggelse af en behandlingsstrategi for besætningen.

7.2.3 Dyrlægens beslutningsgrundlag

Forudsætningen for et korrekt valg af behandling af dyrlægen er en præcis sygdomshistorie og diagnose kombineret med viden om besætnings-specifik forekomst og forløb.

En konsekvent mikrobiologisk undersøgelse af yverbetændelser og udvalgte køer med forhøjet celletal kombineret med en diskussion af behandlingsmuligheder og resultater med landmanden giver dyrlægen en bedre forudsætning for at vælge den rette behandling ved første besøg og for at vælge ikke at behandle.

Ved kontrol af parasitære infektioner er viden om smittetryk og tidligere klinisk sygdom eller produktionstab kombineret med kendskab til de realistiske kontrolforanstaltninger væsentlige. Et samarbejde med kvægbrugs- eller planteavlskonsulent kan her være relevant.

7.2.4 Valg af behandling

Der er ikke noget krav om valg af smalspektrerede antibiotika i det økologiske regelsæt. LØJs avlsregler har en målsætning om mindst muligt medicinforbrug. Imidlertid må brug af smalspektrerede antibiotika med penicilliner som et naturligt valg ved yverbetændelser betragtes som del af god dyrlægeskik under danske forhold .

Forudsætningen for at vælge de mest smalspektrerede antibiotika til den aktuelle infektion og begrænse forekomsten af resistens er brug af bakteriologiske undersøgelser. Optimalt må undersøgelsen følges op for at se om infektionen er blevet elimineret.

Brug af naturmedicin ved yverinfektioner må altid ske i fuld forståelse med landmanden. Dette skyldes, at der på nuværende tidspunkt ikke findes dokumentation for effekten af naturmedicinske behandlinger der kan ligestille disse med antibiotikabehandling. Dyrlægen kan således risikere at tabe en evt. erstatningssag fra landmanden, hvis det skønnes at der ikke er ydet optimal behandling. En del naturmedicinske behandlingsformer forudsætter desuden gentagne behandlinger samt supplerende omsorgshandlinger som kræver landmandens aktive deltagelse. Endelig vil visse naturmedicinske behandlinger som homøopati og akupunktur være mere tidskrævende for dyrlægen og dermed dyrere. Til gengæld vil tilbageholdelsestiderne være kortere.

I de gennemførte dyrlægeinterview er der et eksempel på, at dyrlægen, med udgangspunkt i det økologiske regelsæts målsætning om mindst mulig medicinforbrug, argumenterer mod anvendelsen af antiparasitære midler mod en konstateret lungormsinfektion hos en flok kvier. Alternativet er her supplerende fodring, som antageligt er en dyrere og mere arbejdskrævende løsning end antiparasitær behandling, men er i bedre overensstemmelse med det økologiske regelsæt omkring begrænset medicinanvendelse. Det anførte eksempel viser betydningen af, at dyrlægen tager udgangspunkt i besætningens overordnede målsætning, og præsenterer landmanden for alternative veje til at håndtere problemerne. Også i dette eksempel vil den medicin frie løsning være mere risikofyldt end den traditionelle medicinske og flytte en stor del af ansvaret for en succesfuld helbredelse over på landmanden. Dette kan være et dilemma for dyrlægen, der dels er forpligtet til at yde optimal behandling dels er interesseret i at sælge en ydelse.

Som tidligere nævnt har en del økologiske besætningssejere anvendt homøopatiske præparater eller overvejet at gøre det. En stor del af denne brug af homøopati er i form af blandingsprodukter, der sælges direkte til landmanden til brug ved bestemte sygdomme. En del besætningssejere har prøvet sådanne produkter, men er ifølge deres egne udsagn holdt op med det på grund af manglende effekt og fordi behandlingen med disse

præparater før dyrlægetilkald, forringede behandlingsresultatet i de tilfælde hvor dyrlægetilkald alligevel viste sig nødvendigt (Egne data, 1999). Brugen af homøopatiske præparater ud fra traditionelle sygdomsdiagnoser må dog siges ikke at være i overensstemmelse med den grundlæggende behandlingsfilosofi for homøopati, hvor der i højere grad lægges vægt på en generel vurdering af dyrets konstitution (Day C, 1995). Enkelte danske dyrlæger bruger i dag homøopati i kvægbesætninger, men erfaringsgrundlaget er fortsat lille (Nissen, 1999).

7.2.5 Behandlingsstrategier

En behandlingsstrategi kan bestå af kriterier for: dyrlægetilkald, behandling foretaget af ejer, prøveudtagning, valg af behandling, behandlingsvarighed, omsorgshandlinger, raskmelding og ud-sætning. En forebyggelsesstrategi vil være en naturlig forlængelse.

En besætningsspecifik behandlingsstrategi bør bygge på en grundig diskussion af såvel landmandens som dyrlægens behandlingstærskel og holdning til brug af f.eks. antibiotika. Behandlingsstrategien bør bygge på de retningslinier for brug af antibiotika, der betragtes som samfundsmæssigt ønskelige.

Uden formulering af en behandlingsstrategi er der en betydelig risiko for at valg af behandling udelukkende bygger på landmandens personlige kriterier for tilkald, idet der normalt vil være en forventning om medicinsk behandling fra landmandens side ved tilkald.

7.3 Vurdering af mål og regler i den økologiske drift i forhold til medicinanvendelse

7.3.1 Tilbageholdelsestid

Den nuværende tilbageholdelsestid på 3 gange den af Fødevarerdirektoratet fastsatte vurderes ikke at have nogen kritisk betydning for behandlingstærsklen for de hyppigste sygdomme som

yverinfektioner, kalvediarrré og lungebetændelse i den økologiske mælkeproduktion. Den har imidlertid sandsynligvis betydning for behandlingshyppigheden af skab hos lakterende dyr.

I EUs regelsæt for økologisk husdyrproduktion er tilbageholdelsestiden fastsat til 2 gange den normale, men dyr der behandles mere end 3 gange indenfor et år eller en produktionsperiode (laktation) mister status som økologisk. En sådan ændring må formodes, at kunne påvirke behandlingstærsklen, især for lidelser med en gradvis udvikling f.eks. yverinfektioner og hasebetændelser.

7.3.2 Valg af behandling

De nuværende regler sikrer ikke en mikrobiologisk diagnose ved infektioner med vurdering af resistensforhold før behandling med antibiotika. Der stilles heller ikke krav om valg af et smalt spektret antibiotika eller specielle krav eller anbefalinger til kontrol af antibiotikaresistens. Regelsættet kan derfor ikke siges at sikre en optimal anvendelse af antibiotika.

7.3.3 Naturmedicin

Kravet om dyrlægeanvisning af naturmedicin må vurderes at begrænse brugen af disse behandlingsformer på nuværende tidspunkt. Kravet om anvendelse af fytoterapeutiske produkter, homøopatiske opløsninger og sporelementer frem for allopatiske (= traditionelle veterinære) lægemidler forudsat de har en videnskabelig dokumenteret terapeutisk virkning i EU's regelsæt må forventes at skabe et pres for at få foretaget undersøgelser, der kan dokumentere effektiviteten af de nævnte behandlingsformer ved husdyrsygdomme.

Som nævnt anvendes hyperæmiserende salver med kamfer eller pebermynte som støttende behandling ved yverbetændelse. Et krav om dyrlægeanvisning af sådanne behandlinger må betragtes som u hensigtsmæssig, da tidlig brug af disse midler sammen med udmalkning muligvis kan forhindre etablering af varig infektion. Der mangler dog også dokumentation for den mest hensigtsmæssige brug af disse produkter. Hidtidige undersøgel-

ser har vist en tvivlsom effekt ved eksperimentelle yverinfektioner (Knight et al., 1997).

7.3.4 Desinfektionsmidler

Det generelle forbud mod at desinfektionsmidler kommer i kontakt med dyr, foder og gødning virker u hensigtsmæssigt, da det stort set umuliggør brugen af desinfektion på nær i tomme kalve- og kælvningsbokse.

7.3.5 Behandlings- og forebyggelsesstrategier

De økologiske regelsæt stiller ikke krav til udarbejdelsen af forebyggelses- eller behandlingsstrategier. Dog kan der stilles krav om udarbejdelse af en handlingsplan, hvis kontrollørerne konstaterer uacceptable velfærdsproblemer.

Konsekvente besætningsspecifikke overvågnings- og forebyggelsesstrategier må forventes at være det mest effektive redskab til at reducere medicinforbruget og sikre en god dyresundhed og velfærd. Forebyggelse af behandlingskrævende infektioner med coccidiose, løbetarmorm og lungeorm, vil således ofte være muligt med en veltilrettelagt afgrænsningsstrategi.

Det kunne derfor være ønskeligt at der blev stillet kvalitative krav bygget på sådanne strategier. Som en del af sådanne besætningsspecifikke strategier kunne man forestille sig, at det blev tilladt at anvende visse forebyggende behandlinger som indbinding ved flueplage, brug af elektrolytopløsninger, kalcium-præparater, pattedykning og midler til forebyggelse af klinisk ketose ud fra en beskrivelse af kriterier for anvendelse i besætningens handlingsplaner udarbejdet af besætningsejer og relevante rådgivere.

7.4 Referencer

- Day C. (1995). *Homoeopathic Treatment of Beef and Dairy Cattle*. England: Beaconsfield Publishers Ltd.
- Knight C.H., Fitzpatrick J.L., Logue D.N., Platt D.J., Robertson & Ternent H.E. (1997). Investigating Non-antibiotic Mastitis Therapy. *The Mastitis Conference*. 20-23.
- Landskontoret for kvæg. Produktionsmæssige konsekvenser af omlægning fra konventionel til økologisk produktion. LK-meddelelse. nr. 178.
- Mejeriforeningen. (1999). Besætningsrapporter i Kongeåprojektet. www.kongeaaprojektet.dk/.
- Ministeriet for Fødevarer Landbrug og Fiskeri. (1997). Rapport om forbedring af sundhedstilstanden i danske husdyrbesætninger og om en reduktion af forbruget af antibiotika og antimikrobielle vækstfremmere.
- Nissen J.R. (1999). Homøopatisk behandling af produktionsdyr. *Dansk Veterinær Tidsskrift*. 82, 16, 714-15.
- Radostitis O.M., Blood D.C. & Gay C.C. (ed.). (1994). *Coccidiosis in Veterinary Medicine*. 8th ed., Anon. 1181-91. London: Baillière Tindall.
- Skjoldebrand E., Franklin A., Olofsson B. & Wiese B. (1994). Prokainpenicillin - en utvardering av karenstiden for mjolk. *Svensk Veterinartidning*. 46, 1, 5-10.
- Svensson C., Enemark H.L., Lauridsen G.H. & Jensen A.M. (1998). Græsmarkscoccidiose - årsag til diarré hos førstegangsgræssende kreaturer straks efter udbinding. *Dansk Veterinærtidsskrift*. 80, 10, 447-51.

- Vaarst M. (1995). Sundhed og sygdomshåndtering i danske økologiske malkekvægbesætninger. Ph.D. thesis. Copenhagen (Denmark): Kongelige Veterinær og Landbohøjskole, Klinisk Institut.
- Willeberg P. (1993). Bovine somatotropin and clinical mastitis: epidemiological assessment of the welfare risk. *Livestock Production Science*. 36, 55-66.

8 Muligheder for forbedringer

Mette Vaarst¹⁾ & Erik Steen Kristensen²⁾

¹⁾ Afd. for Husdyrsundhed og Velfærd, Danmarks JordbrugsForskning

²⁾ Forskningscenter for Økologisk Jordbrug

Den økologiske driftsform udspringer af en tankegang. Til denne tankegang knytter sig et sæt af overordnede intentioner og motiver. De overordnede tanker og mål med økologisk drift er beskrevet i kapitel 1 i nærværende rapport. Et af disse mål er "at sikre alle husdyr gode forhold, der er i overensstemmelse med deres naturlige adfærd og behov", og derved sikre en god dyrevelfærd. Dette mål har ikke en særlig fremtrædende plads i de overordnede målsætninger, og begrebet dyrevelfærd er tilsyneladende ikke tænkt tilstrækkeligt igennem specifikt i forhold til den økologiske driftsform. I kapitel 9 er det beskrevet, hvorvidt husdyrvelfærd i økologisk jordbrug er noget særligt. I nærværende kapitel gives først en opsummering af, dels interviewene i kapitel 2 og 3, dels eksperternes beskrivelse af temaerne i kapitel 4-7. I forlængelse heraf gives et bud på opfattelsen af dyrevelfærd økologisk jordbrug og, der gives forslag til forbedringer omkring sundhed, velfærd og medicinanvendelse inden for regulering, rådgivning, forskning og udvikling.

8.1 Opsummering af videnssyn-tesearbejdet

Ved starten af arbejdet forekom det uklart, hvorledes begrebet "dyrevelfærd" kan forstås i den økologiske sammenhæng. Ligeledes forekom det uklart, hvorledes dette begreb kan indlejres i den daglige praksis, så man derigennem kan forholde sig konkret og konsekvent i forhold til målene for den økologiske produktion.

En efterlevelse af målene fører til handlinger på bedriftsniveau, som alle kan eller bør kunne tilbageføres til den grundlæggende holdning. Nogle af de overordnede målsætninger kan også medføre,

at man indenfor den økologiske primære produktion tager ansvar for handlinger og procedurer udenfor sin egen bedrift. Det kan f.eks. gælde i spørgsmålet om eksport af kalve eller transport af varer over store afstande. Herved kan disse mål således også gribe direkte ind i gårdens daglige praksis og dermed også i besætningens liv.

I det foreliggende arbejde har vi afgrænset os til de områder, der direkte vedrører besætningen og det lokale samspil med gårdens rådgivere. Herunder hører også driftslederens umiddelbare kontaktflader og relationer til samarbejdspartnere. Disse samarbejdspartnere forventes at kunne yde hjælp og vejledning i overensstemmelse med de mål, der ligger for den økologiske besætning.

I kapitel 2 fremlægges, beskrives, tolkes og diskuteres en række interviews med dyrlæger og konsulenter. Disse to faggrupper må betragtes som den økologiske besætnings samarbejdspartnere. De fremkom med en række synspunkter og erfaringer, som har dannet grundlag for en diskussion af udviklingsbehov ved arbejdet med den økologiske besætning. Enkelte foreløbige resultater af disse interview blev fremlagt for tre grupper af landmænd, som efterfølgende blev interviewet.

I begge kapitler nævnes en række sygdomskomplekser, som dyrlæger, konsulenter og/eller landmænd har haft vanskeligt ved at håndtere enten under omlægningen eller som omlagte økologer. Derudover nævnes en række punkter, hvor de ikke har erfaret, at der skulle være problemer, som kan relateres til den økologiske driftsform.

Det fremgår endvidere af alle interviews, at økologisk orienteret kommunikation og rådgivning langt fra altid finder sted i de økologiske besætninger. Dette kan tildels forklares med en mang-

lende forståelse af den økologiske besætning som noget specielt, inklusiv de dyrevelfærdsmæssige spørgsmål i besætningen. Aspekter af den lokale kommunikation omkring den økologiske besætning berøres forholdsvis detaljeret både i interviewene og fremlæggelsen af disse, samt i kapitel 4, hvor rådgivning tages under debat.

Kalveholdet blev nævnt som et område med væsentlige potentielle sundheds- og velfærdsmæssige problemer. En del af disse problemer relateres direkte til den økologiske driftsform. I arbejdet med kalvene blev deres velfærd i relation til kokalv-samvær, gruppeopstaldning og udeophold som de væsentligste felter diskuteret i interviewene samt i ekspertgruppen. Disse tre områder repræsenterede alle krav til den økologiske besætning og kunne samtidig karakteriseres som noget, der hører kalvenes "naturlige liv" til. Et ønske om at knytte dyreholdet til en "naturlighed" (herunder naturlig adfærd og behov) er i god overensstemmelse med den grundlæggende økologiske målsætning og indlejres således direkte i opfattelsen af dyrevelfærd i den økologiske driftsform.

Naturlighed identificeres hér som et af flere mulige punkter, som explicit dirigerer målsætninger og praktiske tiltag for forbedret dyrevelfærd i økologiske besætninger i en anden retning end i intensivt drevne konventionelle besætninger. I kapitel 5 blev diskussionen om kalvenes velfærd derfor ledt hen på, hvorvidt "naturlighed" i sammenhæng med og i modsætning til "kulturen"/"kulturlighed" (repræsenteret ved mennesket og dets omsorg) kunne bidrage til en forståelse af dyrevelfærdsbegrebet i relation til den økologiske driftsform.

Den økologiske malkekvægsbesætning blev diskuteret i ekspertgruppen med baggrund i udsagn fra de gennemførte interviews. Der gøres rede for denne diskussion i kapitel 6. Yverbetændelse – herunder forhøjet celletal – blev nævnt som et gennemgående problem under omlægningen. Yversundheden blev generelt nævnt som et potentielt problem i økologiske besætninger. Der skete tit mange ændringer i forbindelse med omlægning. Ustabile kritiske perioder mht sundhedstilstanden blev til en vis grad tilskrevet disse æn-

dringer, og at driftslederen blev overrumplet af nye problemstillinger. Forventninger til fremtiden – såsom overgang til 100% foder og ændrede opstaldningskrav – samt overordnede spørgsmål som f.eks. avl frem imod en "velegnet økologisk ko" (med høj grovfoderoptagelse, robuste ben og klove samt ukomplicerede kælvninger), fik en fremtrædende rolle i diskussionen om den økologiske ko.

Veterinære behandlinger og anvendelse af medicin var områder, som havde været en væsentlig årsag til påbegyndelse af vidensyntesearbejdet, og som i kapitel 7 blev ført igennem i en afklarende og afsluttende diskussion.

Det fremgik af interviewene af dyrlæger, konsulenter og landmænd, at der var erfaring med at behandlingskrævende dyr blev sygdomsbehandlede i nødvendigt og relevant omfang. Det fremgik dog også af interviewene, at nogle landmænd lagde om til økologisk drift med urealistisk høje forventninger til at sygdomsforekomsten "automatisk" ville blive lavere ved omlægning. De forventede ofte at de ændringer, som de foretog i tilknytning til omlægning, ville forløbe ukompliceret. Mange af de interviewede gav udtryk for at de ikke forstod rationale bag reglerne vedrørende forlænget tilbageholdelsestid og begrænsede muligheder for udlevering af antibiotika. De var af den opfattelse, at en sådan regel burde have et rent fagligt rationale og ikke blot et politisk/strategisk.

8.2 Hvorledes opfattes dyrevelfærd i økologisk jordbrug

I løbet af dette arbejde inspirerede interviewene og diskussionerne i ekspertgruppen anledning til en række overvejelser om opfattelsen af dyrevelfærd indenfor den økologiske driftsform. De følgende synspunkter fremhæves derfor som potentielle og vigtige omdrejningspunkter, når der fremover skal opnås og udvikles en forståelse af dyrevelfærd i økologiske besætninger, samt gives konkret vejledning til hvorledes man på forskellige måder kan føre denne forståelse ud i praksis. Dette diskuteres og begrundes yderligere i kapitel 9,

som er udarbejdet i forlængelse af selve videnssyn-tesearbejdet. Det må fremhæves, at de følgende begreber er forslag til udgangspunkter for et videre arbejde med at forstå og forbedre dyrevelfærden indenfor den økologiske driftsform.

Naturlighed. I kapitel 1 gøres der rede for, at samspil med naturen er et væsentligt mål for den økologiske driftsform. Det forekommer at være helt i overensstemmelse hermed at tilstræbe at give dyrene et liv, hvor deres naturlige adfærd kan komme så meget til udtryk som det er muligt under danske produktionsbetingelser. Det nævnes som et direkte mål i LØJ's avlsgrundlag at "give husdyrene gode forhold, der er i overensstemmelse med deres naturlige adfærd". Det beskrives i forbindelse med vejledning og regler i kapitel 4.

I kapitel 5 tages der udgangspunkt i regler vedrørende ko-kalv-samvær efter kælvning, gruppeopstaldning og græsning for kalve. Det er alle regler, som understreger, at det gode kalveliv opfattes som et liv, hvor kalven kommer tæt på naturlige opvækstbetingelser. Det konkluderes på dette grundlag at "naturlighed" opfattes som et væsentligt element i den økologiske besætnings identitet og bestræbelser på at sikre en god dyrevelfærd.

Omsorg. Dyrene lever imidlertid ikke i naturen, men under produktionsbetingelser, som ikke fuldt ud kan tillade et naturligt liv. Dyrene kan dermed siges at være inddraget i vores kultur; de er blevet en del af kulturen. Som det diskuteres i kapitel 5, rummer et naturligt liv både positive og negative, risikable aspekter.

Driftslederen har gennem sit hold af dyr påtaget sig ansvar for at skærme dyrene for eventuelt negative følger af det "natur-tilstræbte liv", og fremhæve de positive virkninger. Driftslederens bidrag til at skabe et godt liv for sine dyr sker derfor ved en optimal tilpasning og anvendelse af stald og udearealer, samt en hensigtsmæssig indretning af sine daglige rutiner og handlinger sådan, at dyrene på ingen måde kommer til at lide under et liv, der er "så naturligt som muligt". Driftslederen repræsenterer således "kultur-livet" i forhold til dyrene, og må forventes at forvalte det på en måde, så de positive naturlige aspekter tilgodeses, og der sam-

tidig sikres indgriben og omsorg. Man kan måske næsten tilføje at jo mere naturlige forhold, man kan give sine dyr, des mere omsorg og overvågning er påkrævet.

I interviewene i kapitel 2 og 3 nævnes det flere gange, at der forekommer dyr, som nærmest kan opfattes som "tabere" i en given besætning. Kalveholdet nævnes som en sådan gruppe, tillige med kvier, som skal tilvænnens et laktationsmiljø. I forlængelse af tanken om, at det er kultur-livets – altså driftslederens – opgave at drage omsorg for det enkelte dyr, må det fremhæves som uacceptabelt at lade enkelte dyr eller grupper af dyr være "tabere" i en besætning.

Harmoni. Som det gøres rede for i kapitel 1, er samspillet mellem gården og dens omgivelser samt mellem de forskellige driftsgrene indenfor gården, central for den økologiske besætnings mål. Der tilstræbes kort sagt harmoni på alle planer, og dyrevelfærd vil også kunne diskuteres relevant i forhold til et mål om harmoni. Man kan hævde, at en ægte harmoni på et givet plan ikke kan eksistere så længe at der er disharmoni på andre planer af det samme system. Er besætningen derfor disharmonisk indrettet, har den økologiske bedrift ikke opfyldt sit mål om at være en harmonisk bedrift. Harmonien opnås i overensstemmelse med "naturlig begrænsning", f.eks. at areal og antal af dyr passer sammen. Udviklingen indenfor besætningen sker ligeledes med en hastighed, hvor positive og negative virkninger af eksempelvis en avlsstrategi kan erkendes og påvirkes i en anden og mere positiv retning.

Valgfrihed. "Naturlig adfærd" er i det ovenstående fremhævet som efterstræbelsesværdig indenfor den økologiske besætning. En naturlig adfærd kan finde sted under forhold med færrest mulige restriktioner. Valgfrihed kan således også karakteriseres som et fundamentalt element af dyrevelfærden i en bedrift, der som sit mål har en stræben efter naturlighed. Valgfrihed kan forstås som dyrenes mulighed for at vælge at æde, drikke, lægge sig, bevæge sig, undvige ved konfrontationer, foretage hudpleje og leve i overensstemmelse med de behov, der måtte opstå i øvrigt.

I naturen vil der være en meget lav grad af valgfrihed i situationer med sult, tørst eller andre "natureskabte katastrofer". Denne situation vil ikke kunne opstå i den økologiske besætning i forlængelse af driftslederens ("kulturens") stadige bestræbelse på at øve omsorg, som ovenfor beskrevet. Omsorg forstås i denne forbindelse som viljen og evnen til at opbygge et robust system, som tillader en høj grad af valgfrihed for det enkelte dyr.

Natur og kultur kan siges at stå overfor hinanden. De kan derved opfattes som om de stod i et modsætningsforhold til hinanden. Omvendt kan det hævdes, at de indlejres i hinanden i den praktiske indretning af et produktionssystem og valgene, som foretages i besætningen: det er driftslederens opgave at føre en bestræbelse på naturlighed ud i praksis (hvorved "hensyn til naturlig adfærd" gøres til en del af kulturen). Samtidig vil der til sta-

dighed udvikles ny praksis, begrænsninger og muligheder i et samspil mellem kulturen og den omgivende natur.

I det ovenstående har vi fremhævet en række egenskaber, kvaliteter eller elementer, som kan ses i relation til målene vedrørende dyrevelfærd i den økologiske besætning: omsorg, harmoni, naturlighed og valgfrihed (sammendrages i boks 8.1). Disse 4 elementer stemmer overens med målene for økologisk landbrug og er centrale udtryk for en opfattelse af dyrenes velfærd. De bør yderligere udforskes, belyses og konkretiseres. Herved forventes de at kunne vejlede til konkrete tiltag og handlinger i den enkelte økologiske besætning og indenfor driftsformen. Det kan ikke forventes, at en sådan proces på noget tidspunkt afsluttes. Bevidstheden om problemstillingen og bestræbelsen på at sammenflette teori og praksis må til stadighed være under udvikling.

Naturlighed	<ul style="list-style-type: none"> • Ønske om et landbrug i samspil med naturen • Reducere forbrug af fossile brændstoffer, emballage og undgå forurening • "At bevare jordens naturlige frugtbarhed" 	<ul style="list-style-type: none"> • Fremme muligheden for naturlig adfærd, herunder naturlige bevægelsesmønstre og behov.
Omsorg	<ul style="list-style-type: none"> • Landmanden træffer valg, skal arbejde i jordbruget, udvikle alsidige menneskelige egenskaber og "gøre alt hvad der er muligt for at sikre, at alle levende organismer ... bliver forbundsfæller". 	<ul style="list-style-type: none"> • Der skal tages hensyn til alle dyr i overensstemmelse med deres individuelle situation • Intet dyr må udsættes for lidelse
Harmoni	<ul style="list-style-type: none"> • Søgen efter harmoni på bedriftsniveau • Harmoni mellem alle levende organismer (forbundsfæller) • Harmoni mellem driftsgrene • Harmoni med omgivelserne 	<ul style="list-style-type: none"> • Ønske om harmoniske omgivelser • Harmoni i det enkelte dyr: stabilitet og ingen voldsomme udsving mht ydelse, sundhedstilstand eller andre ytringer • Tilpasning
Valgfrihed	<ul style="list-style-type: none"> • Alle valg skal tages, således at de passer til den økologiske produktionsmetode på bedriften 	<ul style="list-style-type: none"> • Indført i økologisk praksis: udeophold, løsdrift, fodring ad libitum, adgang til strøet leje så alle dyr kan ligge ned samtidigt.

Boks 8.1 Sammendrag af argumenter for at inddrage de fire begreber "naturlighed", "omsorg", "harmonif" og "valgfrihed" som centrale i en forståelse af mål for dyrevelfærd i økologiske besætninger. Der henvises til kapitel 9 for en udbygning og yderligere begrundelse for at arbejde med disse begreber.

8.3 Regler, lovgivning og kontrol

Som det fremgår af kapitel 2 og 3 fremkom der oplysninger i nogle af interviewene, hvor reglerne tilsyneladende var medvirkende til at forårsage nedsat velfærd hos dyr i økologiske besætninger, blandt andet ved at fratage landmændene handlemuligheder i forhold til syge dyr. Det er naturligvis absolut uacceptabelt. Lovgivningen – i form af regelsættet – må ikke stå i vejen for handlinger, der fremmer dyrs velfærd. I kapitel 4 diskuteres reglerne, og det fremhæves at der ikke er nogle restriktioner på handlinger, der kan betragtes som afhjælpende indgriben i en kritisk situation. Det skal blot tydeligt fremgå af logbøger, hvorledes man har handlet. Der skal sendes dispensationsansøgning ind til plantedirektoratet, men man kan ikke være nødt til at vente med at handle indtil man har fået svar, hvis det drejer sig om en krisesituation. Nogle af de interviewede landmænd havde oplevet, at det havde taget ger eller endog måneder før de havde fået svar på en dispensationsansøgning. Nogle af de oplevede episoder kan således være resultater af misfortolkninger. Reglerne bør i forlængelse heraf formuleres på en måde, så de ikke kan misforstås eller misfortolkes. Det skal sikres, at reglerne er formuleret således, at ingen kan være i tvivl om, at hensynet til det enkelte dyr kan tilsidesættes af generelle påbud eller forbud i tilfælde af konkrete kritiske situationer i besætningen (f.eks. sygdomsudbrud). En egentlig indberetningspligt hindrer på ingen måde tiltag i specielle situationer, når tiltagene er berettigede og velovervejede.

8.3.1 Konkrete områder, hvor der er peget på behov for stillingtagen i forhold til regler, lovgivning og kontrol

Hovedkonklusionen i forhold til diskussionen om hvorvidt reglerne opfylder deres formål er, at reglerne – anvendt hensigtsmæssigt – er relevante, brugbare og ikke indeholder nogle forudsigelige risici i forhold til dyrenes velfærd. De giver ikke

nogen garanti for god velfærd; det sikres gennem landmandens anvendelse af systemet og dennes daglige handlinger. Det bør i forbindelse med hver enkelt regel stå klart, at mulighed for at handle for at afhjælpe en kritisk situation til hver en tid bør være åben. Sammenhængen mellem mål og regler bør til hver en tid kunne udledes, og ved fortolkning af regler eller tvivl om hvorledes de skal forstås, må den enkelte fortolker opfordres til at gå tilbage og læse reglerne med baggrund i den grundlæggende målsætning.

- 1) Reglen om at kalve skal på græs fra 3-måneders alderen gav tydeligvis anledning til nogle misfortolkninger, som kunne have problematiske og alvorlige konsekvenser for kalvenes trivsel og opvækst. Det bør specificeres at i tilfælde af dokumenterbare sygdomsudbrud (inklusiv optræk eller subklinisk forekommende) hos enkelt dyr eller flokke bør der naturligvis iværksættes den indsats, som er nødvendig for at afhjælpe de dyrevelfærdsmæssige følger af dette udbrud. En tilladelse er ikke nødvendig, under forudsætning af, at man har dokumentation i form af en diagnose (diskuteret i kapitel 5).
- 2) Reglen vedrørende gruppeopstaldning af kalve (senest i EU-reglerne) kan, som det diskuteres i kapitel 5, give anledning til at kalvene patter på hinanden, hvilket må betegnes som uhensigtsmæssigt. Der er dog muligheder for at begrænse det f.eks. ved opsætning af narresutter, anvendelse af pattespand og ammetanter. Det påpeges, at ved et smitsomt sygdomsudbrud bør man kunne holde kalvene adskilt en periode. Det samme gælder ko-kalv samvær i det første døgn efter kælvning. Begrænsning af forekomst af eksempelvis paratuberkulose og salmonella-infektion kan kun løses ved systematisk adskillelse mellem ko og kalv umiddelbart efter fødslen, samt evt. mellem kalve indbyrdes.
- 3) Reglerne vedrørende daglig motion, strøet leje, sommergræsning, fodring og opstaldning giver ikke anledning til yderligere lovmæssige specificeringer. Kvier, der er udsat for fluestik-yverbetændelse gennem sommeren, kan

normalt tages på stald i den kritiske periode og alligevel opnå at græsse mindst 150 dage.

- 4) Det bør specificeres at hensynet til reglerne aldrig må medføre at noget dyr lider, eller at en uheldig situation for et dyr eller en besætning ikke kan afhjælpes. Det skal gøres klart, at det langsigtede mål med en given regel er at stimulere til at lignende situationer ikke opstår. Skulle den imidlertid opstå – hvilket kan være tilfældet især i overgangsperioder – skal der til hver en tid kunne handles hurtigt og hensigtsmæssigt.
- 5) Der eksisterer i forlængelse af ovenstående et klart behov for at udvikle retningslinier for opstilling af handlingsplaner. Som et relevant redskab til vurdering af en besætnings velfærdsmæssige status bør nævnes systematiske velfærdsvurderinger, der bør udvikles til brug i økologiske besætninger. De elementer, som er nævnt i afsnit 8.2, bør inddrages i dette.
- 6) Den eksisterende regel vedr. muligheden for at lave handlingsplaner bør integreres i praksis omkring den økologiske besætning. En mere kontinuert dialog bør i den forbindelse etableres mellem de kontroludøvende myndigheder og landbrugets rådgivere (dyrlæger og konsulenter), blandt andet med henblik på at finde en for alle parter tilfredsstillende ramme for udformning af handlingsplaner.
- 7) Det eksisterende dilemma i dyreværnslovgivningen – at man først kan gribe ind når det er gået galt – bør tages op til drøftelse i forhold til handlingsplaner for økologiske besætninger. Der bør gives retningslinier for hvornår det er berettiget og rimeligt at gribe ind i eller forudsige en kritisk situation.
- 8) Som diskuteret i kapitel 7, eksisterer der en betydelig grad af uklarhed om anvendelse af forskellige stoffer til sygdomsbehandling og til en vis grad også med hensyn til forebyggelse. Helt konkret kan nævnes elektrolytblendinger, sårbehandlingsmidler, desinfektionsmidler og præparater til forebyggelse og behandling af nogle stofskiftebetingede sygdomme (mælkefeber og ketose).
- 9) Som det også fremhæves i kapitel 7, er behandling af syge dyr fortsat et område med grå-zoner, som kan have uheldige konsekvenser. Det gælder specielt behandling med så-

kaldte "alternative produkter". Der må stimuleres til at man opnår enighed om ansvarsområder og ansvarlighed i forbindelse med behandlinger, således at der aldrig opstår handlingslammelse eller usikkerhed med hensyn til indgriben. Dette bør især tages op i tilknytning til den nye EU-lovgivning.

Det bør afslutningsvis fremhæves, at ovennævnte beskrivelse af regler og lovgivning udelukkende afspejler de interview og diskussioner, der har været i ekspertgruppen. Med hensyn til en mere uddybende beskrivelse henvises til Analyse af det økologiske regelsæt vedr. husdyrsundhed og husdyrvelfærd (Anonym, 2000).

8.4 Rådgivning

Der kan med baggrund i de gennemførte interviews også påpeges en række konkrete områder, hvor der er behov for rådgivning og udvikling af samarbejdet mellem rådgivere – også indbyrdes – og de økologiske landmænd. I det efterfølgende vil disse områder kort blive ridset op. I det afsluttende afsnit (8.5) vil ansvar for at komme videre og ansvar for den faglige dialog blive diskuteret.

8.4.1 Konkrete områder i den økologiske besætning, hvor der er peget på behov for rådgivning

I interviewene med de økologiske landmænd blev påpeget områder, hvor de konkret havde stået og manglet hjælp eller hvor de ønskede hjælp i form af rådgivning og dialog om sundhedsmæssige aspekter i bedriften:

- 1) Indretning af kalvehold, specielt med hensyn til græsningsperioden og gruppeopstaldning. Det blev påpeget, at der var behov for "konstruktiv rådgivning" om, hvorledes man kunne gribe situationen an. Det var ikke relevant blot at få medhold i at situationen var vanskelig. Det var heller ikke relevant at modtage råd om medicinsk forebyggelse.
- 2) Parasithåndtering og overvågning af kvier på græs, indretning af græsningsstrategier.
- 3) Ombygning og sundhedsmæssige aspekter, f.eks. klovpleje, adfærdsmæssige forhold ved

indretning af stald (f.eks. hensigtsmæssig placering af vandings- og foderfaciliteter i forhold til at skabe mindst mulig tumult), og enkelte staldafsnit, f.eks. kælvningsafdeling (indretning og placering i forhold til de øvrige afsnit).

- 4) Paratuberkulose: håndtering og tilpasning i forhold til de økologiske regler; overvågning og bekæmpelse.
- 5) Håndtering af ammetanter.
- 6) Avlsplanlægning og avlsstrategier (diskuteres i kapitel 6). Avlsstrategier bør gennemdrøftes i forbindelse med omlægning. Der bør etableres et tværfagligt samarbejde, hvor man f.eks. kan tage højde for indretning af staldsystemer under anvendelse af forskellige racer eller krydsningsbesætninger.
- 7) Samarbejde om alternative behandlingsformer.
- 8) Overgangsperioder i besætningen i det daglige, især goldning og kælvning.
- 9) Fokus bør naturligvis være særlig rettet mod at undgå sygdom og dermed behandling. I forlængelse af punkt 8) og 9) i afsnit 8.4.1 kan det dog fremhæves, at der er behov for diskussion af kritisk og dyrevelfærdsmæssig forsvarlig behandling af enkeltdyr, således at de ikke lider og at man samtidig minimerer forbruget af medicin. Det kan være vejledning i udsætningspolitik, udvikling af systematiske prognoser, kritisk vurdering af behov for behandling og samarbejde om ikke-medicinske behandlinger.

8.4.2 Planlægning af omlægning af besætningen

Omlægningen blev beskrevet som potentielt forbundet med "tumult". Besætningen blev mere eller mindre "hægtet på" en omlægningsplan, og omlægningen kom blot til at omfatte eventuelle tekniske detaljer omkring staldindretning samt indretning af foderplaner efter tilstedeværende fodermidler. Det blev betragtet som særdeles overfladisk og uhensigtsmæssigt. Flere dyrlæger foreslog i den forbindelse, at man lavede en "omlægningsplan" for besætningen, således at omlæg-

ningen skete trinvist i besætningen, ligesom den skete i marken.

En af de interviewede dyrlæger, som også fornemmede et stort behov for at inddrage sundhedsfaglige perspektiver i selve omlægningen, foreslog, at man søgte at løse sundhedsmæssige problemer i besætningen inden selve omlægningen. Begrundelsen for dette var, at det er uheldigt, hvis en besætning starter med at levere økologisk mælk og samtidig havde voldsomme sundhedsmæssige problemer. For det første er det uacceptabelt i forhold til forbrugerne, og for det andet er det dyrt.

En af landmændene, som greb denne idé, kunne forestille sig at lægge besætningen om over en treårs periode og så lægge køerne om et år, kvierne det næste og kalvene til sidst. Ifølge de nyeste EU-regler er omlægningsperioden på 24 måneder for hele bedriften, hvilket giver gode muligheder for grundig planlægning.

Essensen i disse ideer er, at man fremover tager fat i den enkelte besætning forud for omlægning og lader den "holdningsmæssige" og "praktiske" omlægning starte forud for den "tekniske, regelorienterede omlægning". Dialogen omkring besætningen påbegyndes med andre ord samtidig med dialogen omkring markerne. Såfremt der er omfattende sundhedsmæssige problemer i besætningen, er der muligheder for at lave en individuel tagen-hånd-om-problemet-plan med efterfølgende opfølgning for denne besætning. Dermed er der håb om, at situationen er forbedret på det tidspunkt, hvor besætningen skal omlægges og levere økologisk mælk. Set i lyset af de diskussioner, der har været i de gennemførte interviews, må et videre arbejde med tanker vedrørende "omlægningsplan for besætningen/trinvis omlægning af besætningen" stærkt anbefales.

8.4.3 Tilpasning og indretning af nye staldsystemer

I afsnits 8.2 kom vi med et oplæg til elementer eller kvaliteter indenfor dyrevelfærdsbegrebet, som har særlig værdi i en økologisk orienteret tankegang (naturlighed, omsorg, harmoni og valg-

frihed). Der kom desuden mange interviewudsagn vedrørende ombygninger og nybygninger ved omlægning og i økologiske besætninger. I forlængelse heraf må der peges på et stort behov for at vurdere, rådgive om og foretage ændringer i staldindretninger til alle dyregrupper på en måde, som er i overensstemmelse med de fremhævede dyrevelfærdsmæssige kvaliteter.

I det efterfølgende afsnit vedrørende forskningsbehov peger vi på behov for udvikling af et velfærdsvurderingssystem, som er særligt egnet til danske, økologiske besætninger. Dette velfærdsvurderingssystem bør naturligvis helt eller delvist kunne indgå i rådgivningen i besætningerne, og netop også være i stand til at vurdere hvorvidt naturlighed, valgfrihed, omsorg og harmoni indgår i staldsystemerne og dyrenes færden i disse systemer.

8.4.4 Efteruddannelse og samarbejde

Behovet for rådgivning i en økologisk kontekst beskrives både i kapitel 3 og 6 (samt diskuteres i kapitel 2). I kapitel 4 beskrives rådgivningsmuligheder med udgangspunkt i forskellige faglige discipliner. Der er store muligheder og et meget stort behov for at udvikle rådgivningen indenfor det økologiske husdyrhold, specielt hvad angår reelt samarbejde mellem rådgivere. Ved reelt samarbejde forstås her, at der bliver gjort en alvorlig indsats for at løse problemer, tage udfordringer op, indrette bedriften og tænke fremad på en måde, som inddrager alle relevante dele af bedriften.

Udfordringerne består væsentligst i at kombinere fagområder og tage rollen som rådgiver på den enkelte gårds præmisser alvorligt, samt at arbejde systematisk (f.eks. til stadighed at tage udgangspunkt i hvorledes situationen har udviklet sig siden sidste status). Bestræber man sig ærligt på at tage disse udfordringer op, formodes det, at der også vil kunne opstå en betydelig grad af nytænkning og individuelle løsninger. Det kræver en dialog om rådgivning, som fører til en fælles forståelse af, hvad produktet af rådgivningen er værd. Den enkelte rådgiver skal udgøre et kvalificeret faglige modspil til landmanden, som skal føre "de gode råd" ud i praksis og dirigere retningen af

rådgivningen med baggrund i bevidstheden om egne mål.

En rådgivning, som tager udgangspunkt i de økologiske produktionsmål, stiller store krav til kvalificeret efteruddannelse og opbygning, udnyttelse og systematisering af erfaringer hos de rådgivere, som skal gennemføre denne rådgivning. Dette kan videre føre til en diskussion om en fundamental ændring i rådgivningsstrukturen, således at "viden om økologi" samles hos enkelte eller i grupper, som opbygger viden om dette felt.

Forskellige dilemmaer eksisterer. Med hensyn til dyrlægerne er det absolut en fordel at have en rådgiver, som interesserer sig for det system, man arbejder med – i denne diskussion den økologiske produktionsmetode. Samtidig kan det være en fordel at have den samme person til at komme i besætningen, som f.eks. en almindeligt praktiserende dyrlæge gør det i nogle praksis. Den jævnlige kontakt giver grobund for en stadig – om end noget ustruktureret – opfølgning, som kan motivere både dyrlæge og landmand til at tage hinanden og kommunikationen alvorligt.

8.5 Forskning og uddannelse

Disse emner er tæt forbundet med emnerne, som er nævnt under "rådgivning". Det drejer sig om felter, hvor viden tilsyneladende enten er mangelfuld eller dårligt formidlet til enten landmænd, rådgivere eller alle disse grupper:

- Kalve: flokhåndtering såvel med hensyn til adfærd som infektioner, med særlig vægt på ophold i ude-systemer samt dybstrøelses-systemer.
- Alternative systemer til kvæg, f.eks. nye staldsystemer, der f.eks. integrerer ude- og indeophold i højere grad.
- Sammenhænge mellem produktionssygdomme hos malkekvæg under 100 % økologisk fodring.
- Valg af race og avlsplaner ved økologisk drift; udvikling af det såkaldte "Ø-indeks". Avlsstrategier bør i det hele taget udforskes, herunder i et tværfagligt samarbejde, som inddrager

- konsekvenser af forskellige strategier - f.eks. krydsningsrotation – for staldindretning.
- Alternativ behandling. Vurdering af behandlingsvirkning, sygdomsforståelse, muligheder, samarbejde og ansvar vedrørende behandlinger.
 - Parasithåndtering, græsningsstrategier og overvågning af kvier på græs, introduktion af kvier i kobestanden.
 - Udvikling og implementering af sundhedsprognoser som tager hensyn til muligheder og begrænsninger i økologisk drift.

8.6 Referencer

Anonym, 2000. Analyse af det økologiske regelsæt vedr. husdyrsundhed og husdyrvelfærd til Det økologiske Fødevareråd af Forskningscenter for Økologisk Jordbrug.

9 Er husdyrvelfærd i økologisk jordbrug noget særligt?

Hugo Fjelsted Alrø¹, Mette Vaarst² og Erik Steen Kristensen¹

¹Forskningscenter for Økologisk Jordbrug

²Afdeling for Husdyrsundhed og Velfærd, Danmarks JordbrugForskning

Der foregår løbende både praktisk udvikling og teoretisk refleksion i relation til husdyrvelfærd. Endvidere evalueres og ændres reglerne omkring husdyrvelfærd løbende, både i Danmark og i EU. Formålet med nærværende kapitel er at diskutere begrebet husdyrvelfærd i forbindelse med principperne i det økologisk jordbrug. Det sker med udgangspunkt i spørgsmålet: er der, ud over de gældende regler, særlige værdimæssige, etiske, videnskabelige eller reguleringsmæssige forhold, der influerer på hvordan dyrevelfærd opfattes i økologisk jordbrug, set i forhold til det øvrige jordbrug? Eller med andre ord: kan de nuværende forskelle i regler, og i opfattelsen af dyrevelfærd, begrundes i mere grundlæggende forhold i økologisk jordbrug? Og i så fald: i hvilken retning peger disse forhold med hensyn til den fremtidige udvikling og regulering af økologisk jordbrug? Og endvidere: hvad indebærer det hvis økologisk husdyrhold giver dårligere velfærd, set ud fra en mere traditionel opfattelse af dyrevelfærd?

Kapitel 8 i denne rapport giver en opsummering af de opfattelser af dyrevelfærd der kom til udtryk i vidensyntesearbejdet, og en oversigt over de væsentligste elementer: naturlighed, omsorg, harmoni og valgfrihed. Som opfølgning på kapitel 8 og de øvrige kapitler i rapporten skal der i dette kapitel tages fat på den grundlæggende diskussion

af husdyrvelfærd i forbindelse med principperne for økologisk jordbrug.

9.1 Principperne i økologisk jordbrug

Der er i økologisk jordbrug en række principper og målsætninger af betydning for dyrevelfærd (se boks 1). Derudover er det en grundlæggende opfattelse i den økologiske bevægelse at mennesket er en integreret del af naturen. De økologiske pionerer fokuserede på *sundhed* og på årsagerne til sundhed, frem for at fokusere på sygdom, og det førte dem til den opfattelse, at sundhed vedrører et udelt kredsløb gennem jord, plante, dyr og menneske, tilbage til jorden, osv. (Woodward *et al.*, 1996; Alrø, 1999). Udgangspunktet for at se på dyrevelfærd i økologisk jordbrug er derfor denne kredsløbsopfattelse af jordbruget og af samspillet mellem menneske og natur generelt. Husdyrene er et element i dette samspil, og ofte et vigtigt element. Som følge af dette udgangspunkt, og den brede opfattelse af sundhed, er det et grundlæggende princip i økologisk jordbrug at forebygge frem for at helbrede sygdom. Og derfor er f.eks. forebyggende medicinering ikke tilladt ifølge de gældende regler.

Boks 1: Hvad er økologisk jordbrug?

Økologisk jordbrug adskiller sig fra konventionelt jordbrug ved, at driften skal leve op til en målsætning om også at tage hensyn til f.eks. miljø, natur og husdyrvelfærd. Målsætningen er fastlagt af den økologiske bevægelse og opfyldelse af målsætningen blev oprindeligt sikret gennem egen regulering. De økologiske foreninger i Norden har tilsluttet sig følgende beskrivelse af økologisk jordbrug:

Med økologisk jordbrug forstås et selv bærende og vedvarende agro-økosystem i god balance. Systemet baseres mest muligt på lokale og fornyelige ressourcer. Økologisk jordbrug bygger på et helhedssyn, som omfatter de økologiske, økonomiske og sociale sider i jordbrugsproduktionen både i lokalt og i globalt perspektiv. I det økologiske jordbrug betragtes naturen således som en helhed med sin egen værdi, og mennesket har et moralsk ansvar for at drive jordbruget således, at kulturlandskabet udgør en positiv del af naturen.

Denne meget overordnede målsætning er bl.a. uddybet i avlsgrundlaget for Landsforeningen for Økologisk Jordbrug (LØJ), der angiver følgende målsætninger for det økologiske jordbrug.

- Arbejde så meget som muligt i lukkede stofkredsløb og benytte stedlige ressourcer
- Bevare jordens naturlige frugtbarhed
- Undgå alle former for forurening, som måtte hidrøre fra jordbrugsmæssig praksis
- Fremme en dyrkningsmæssig praksis, som tager størst muligt hensyn til miljø og natur
- Producere fødevarer af optimal ernæringsmæssig kvalitet.
- Reducere jordbrugets forbrug af ikke-fornybare ressourcer, herunder fossile brændstoffer, til et minimum
- Arbejde hen imod, at byernes og fødevarerindustriens affaldsprodukter opnår en kvalitet, så de kan genbruges som gødningsmidler i jordbruget
- Give alle husdyr gode forhold, der er i overensstemmelse med deres naturlige adfærd og behov
- Gøre alt, hvad der er muligt, for at sikre, at alle levende organismer lige fra mikroorganismer til planter og dyr, som jordbrugerne arbejder med, bliver forbundsfæller

(Fødevarerministeriet, 1999)

Den næstsidste målsætning i boks 1, målsætningen om at "give alle husdyr gode forhold, der er i overensstemmelse med deres naturlige adfærd og behov", vedrører direkte husdyrenes velfærd. Men helhedssynet, hvor mennesket sammen med husdyrene er dele af jordbrugssystemet, er lige så centralt for en forståelse af de økologiske princippers betydning for husdyrvelfærden. Det er i dette lys at man kan forstå den sidste målsætning i boks 1, der taler om at alle levende organismer skal være jordbrugerens "forbundsfæller".

Sådanne generelle målsætninger kan være retningssigende for diskussionen om husdyrvelfærd i økologisk jordbrug, men de giver ikke et tilstrækkeligt grundlag for udvikling og regulering. Der er behov for et mere fyldestgørende grundlag for dyrevelfærd der er udarbejdet med udgangspunkt i den økologiske tankegang. På en nylig afholdt europæisk workshop blev det således konkluderet

at det er vigtigt at udforme et sammenhængende grundlag og en filosofisk definition på dyrevelfærd i økologisk jordbrug (Thamsborg *et al.* 2000).

9.2 Forskellige opfattelser af husdyrvelfærd

Historisk set har der været forskellige tilgange til begrebet husdyrvelfærd blandt henholdsvis filosoffer og forskere. Husdyrforskerne har hovedsageligt arbejdet hen imod at gøre husdyrvelfærd til en videnskabelig, målbar størrelse, mens filosoferne har arbejdet med husdyrvelfærd som et normativt begreb, der vedrører vores etiske forhold til andre levende og følede væsner (Fraser, 1999). Der har dog også indenfor begge grupper været forskellige opfattelser og definitioner af husdyrvelfærd, og i de senere år har der været

meget arbejde på tværs af grupperne. I det følgende vil både den etiske og den videnskabelige tilgang blive inddraget som grundlag for en diskussion af opfattelsen af husdyrvelfærd i økologisk jordbrug.

Begrebet *husdyrvelfærd*, som det bruges og forstås i dagligsproget, er et værdiladet begreb (Rollin, 1996). Det er ifølge David Fraser (1999:182-3) et "vurderingsbegreb" på linje med fødevarekvalitet og naturkvalitet. Det betyder, at der nødvendigvis indgår et "bedre eller værre" i begrebet husdyrvelfærd i modsætning til beskrivende begreber, som f.eks. "antal mastitstilfælde per 100 køer", der kan bruges uafhængigt af en vurdering af om det er bedre eller værre i forhold til dyrenes velfærd. Et vurderingsbegreb som husdyrvelfærd kan omfatte mange variable, der kan studeres videnskabeligt og objektivt. Men beslutninger om hvilke variable der skal undersøges, og om hvordan de kan fortolkes i form af velfærd, involverer værdidomme om hvad der betragtes som bedre eller værre for dyrenes livskvalitet (Tannenbaum, 1991:1368). Valget af variable indgår i en definition og operationalisering af begrebet husdyrvelfærd, mens den del af fortolkningen og afvejningen af de undersøgte variable, der ikke er direkte videnskabeligt funderet, kan indlejres i en praksis for vurdering af velfærd (Simonsen, 1996).

Husdyrvelfærd er imidlertid ikke blot et værdiladet begreb, det kan også betragtes som et normativt begreb, idet forskningen i husdyrvelfærd udspringer af et udbredt ønske om at tage etiske hensyn til husdyrene. Og de værdidomme der indgår i vurderingen af husdyrvelfærd, spiller derfor også sammen med mere generelle etiske overvejelser omkring husdyrbruget. Ud fra dette syn på husdyrvelfærd er det klart at værdier uundgåeligt spiller en rolle, og at videnskabelige undersøgelser ikke alene kan besvare de etiske spørgsmål omkring husdyrbrug. Spørgsmålet er så om de værdier der indgår i økologisk jordbrug, også spiller ind i opfattelsen af husdyrvelfærd. Og i givet fald på hvilken måde.

9.2.1 Husdyrvelfærd i Danmark

En god introduktion til mange aspekter af husdyrvelfærd i Danmark kan findes i "Etik, velfærd og adfærd i husdyrbruget" (Borggaard *et al.*, 1999). Som det også fremgår af denne bog, er der ikke nogen entydig opfattelse af husdyrvelfærd i jordbruget. I kapitel 12 "Definition af begreber" står der:

Dyrevelfærd - Ingen definition er blevet anerkendt. Forfatterens [Henrik B. Simonsen] egen definition er: Dyrevelfærd består af dyrenes positive og negative oplevelser. Væsentlige negative oplevelser er smerte, frygt og frustration. Og væsentlige positive oplevelser er glæde, leg og tilfredsstillede forventninger. ...

Den danske dyreværnslov af 1991 giver et generelt lovgrundlag for hvordan dyr skal behandles. § 1 og 2 lyder:

§ 1. Dyr skal behandles forsvarligt og beskyttes bedst muligt mod smerte, lidelse, angst, varigt men og væsentlig ulempe.

§ 2. Enhver, der holder dyr, skal sørge for, at de behandles omsorgsfuldt, herunder at de huses, fodres, vandes og passes under hensyntagen til deres fysiologiske, adfærdsmæssige og sundhedsmæssige behov i overensstemmelse med anerkendte praktiske og videnskabelige erfaringer.

Husdyrforskningens tilgang til husdyrvelfærd i Danmark er f.eks. beskrevet i rapporten "Husdyrvelfærd og husdyrproduktion" (Forskningssekretariatet, 1995). I rapportens indledning beskrives udviklingen af intensive produktionssystemer i husdyrbruget kort, og det betones at:

Både i forhold til dyreværnsloven og ud fra et generelt etisk livssyn er det nødvendigt at der tages øget hensyn til husdyrenes velfærd.

Rapporten giver derefter en definition af, hvad der forstås ved dyrevelfærd, og hvorledes begreberne behandles forskningsmæssigt:

Dyrs velfærdsoplevelse eller livskvalitet kan defineres som summen af de positive og negative oplevelser, som dyret udsættes for i sit livsforløb (Simonsen 1990). Velfærd bygger altså på dyrenes oplevelse af forskellige situationer, hvilket gør det umuligt eksakt at måle begrebet velfærd. Vi må dog gå ud fra, at faktorer som smerte, sygdom, konfliktadfærd, unormal adfærd og kronisk stress giver dyret en negativ oplevelse. Omvendt vil dyret opleve det som positivt at få tilfredsstillende behov for hvile, søvn, føde, yngelpleje, hudpleje. Dyrs adfærd, adfærdsændringer, stressreaktioner, fysiologiske ændringer og sundhed kan observeres og måles objektivt. Det må derfor være de væsentligste elementer i en velfærdsvurdering - enkeltvis eller bedre i kombination. Dyrs velfærd i et givet miljø kan altså bedst vurderes ud fra objektive mål af deres reaktioner. Derimod er det et etisk spørgsmål at vurdere hvilken grad af velfærd der er acceptabel eller ikke acceptabel for husdyr.

Dyrevelfærd er her i første omgang knyttet til dyrenes livskvalitet, og denne forstås derpå som summen af positive og negative oplevelser. Men da oplevelser ikke kan måles direkte, vurderes dyrenes velfærd i stedet ud fra hvad der *kan* måles: adfærd og fysiologiske og kliniske tilstande. Man bør være opmærksom på, at der i denne vurdering indgår værdidomme om hvad der er relevant at måle på, og om hvad der er bedre eller værre i forhold til dyrenes velfærd, i det der måles. Der er således ikke tale om, at værdier kun spiller en rolle i form af en etisk vurdering på grundlag af et i øvrigt objektivt mål for velfærd. Værdier spiller også ind i de vurderinger, der indgår i velfærdsmålet.

C.C. Krohn skriver i samme rapport (Forskningssekretariatet, 1995:42):

God husdyrvelfærd vil sige, at dyrene kan tilpasse sig de tilbudte produktionsforhold med færrest mulige ændringer i deres naturlige adfærd, uden stress og andre uheldige fysiologiske reaktioner, og med en lav sygdomsfrekvens.

Her kommer tilpasningsevne og ændringer i forhold til den naturlige adfærd ind som centrale begreber.

9.2.2 Den internationale diskussion af dyrevelfærd

De tilgange til dyrevelfærd der kommer til udtryk i de ovenfor nævnte definitioner indgår også i den internationale videnskabelige diskussion af dyrevelfærd. Fraser *et al.* (1997) beskriver tre forskellige videnskabelige tilgange til dyrevelfærd, der alle udspringer af en egentlig etisk hensyntagen til dyrenes livskvalitet. De tre tilgange tager udgangspunkt i henholdsvis: dyrenes *oplevelser* (feelings), dyrenes *biologiske funktion*, og dyrenes *ibende natur*.

At tage udgangspunkt i dyrenes positive og negative oplevelser er led i en lang historisk etisk tradition, der bl.a. rummer den klassiske nytteetik eller utilitarisme fra Jeremy Bentham og frem (se f.eks. Fraser & Duncan, 1998). Denne tilgang fremføres bl.a. af Ian Duncan (1996) og Peter Sandøe (Sandøe *et al.*, 1997, Sandøe *et al.* 1999).

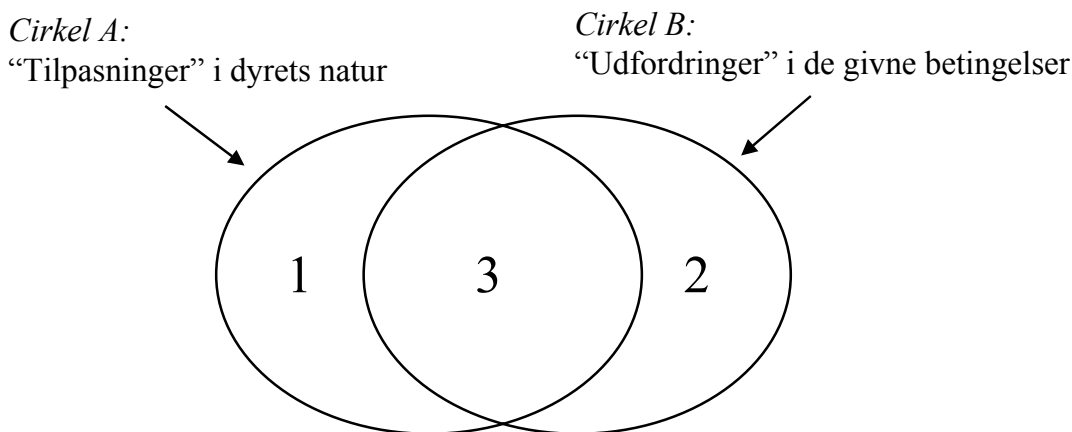
Andre, som f.eks. Donald Broom (1996:23), lægger vægt på dyrenes tilstand med hensyn til deres forsøg på at tilpasse sig (cope with) deres omgivelser. Denne tilstand kan vise sig i form af fysiologiske og adfærdsmæssige forandringer, der antages at være forbundet med følelser eller oplevelser.

Bernard E. Rollin fremfører at velfærd ikke alene betyder kontrol af smerte og lidelse, men også indebærer hensyn til dyrenes nedarvede natur, eller *telos*, som han kalder det med et begreb hentet fra den Aristoteliske etik (Rollin, 1996:10; Fraser, 1999:176-77). Hensynet til dyrenes natur indebærer ifølge Rollin at dyrene skal have mulighed for at udfolde deres naturlige adfærdsformer, som f.eks. leg, naturlige bevægelsesformer og sociale omgangsformer.

Fraser *et al.* (1997:199-201) foreslår en begrebslig model, der integrerer de tre ovenfor nævnte tilgange til dyrevelfærd (figur 1). Modellen beskriver de væsentlige aspekter af dyrenes livskvalitet som udtryk for forholdet mellem dyrets natur, dvs. de "tilpasninger" der er erhvervet gennem den evolutionære historie og senere domesticering og avl, og de betingelser eller "udfordringer" det udsættes for i dets nuværende omgivelser. Der vil oftest

være en manglende overensstemmelse mellem dyrets natur (cirkel A) og de betingelser det gives i produktionssystemerne (cirkel B), og figur 1 viser

hvorledes dette misforhold kan give anledning til tre forskellige typer af velfærdsproblemer, repræsenteret ved områderne 1, 2 og 3.

Figur 9.1 Begrebslig model for tre typer velfærdsproblemer der kan opstå, når de tilpasninger der ligger i dyrets natur (cirkel A), ikke stemmer overens med de udfordringer som det stilles over for i form af de betingelser det udsættes for (cirkel B). Område 1 er de tilpasninger i dyrets natur der ikke har nogen funktion i forhold til de givne betingelser, område 2 er udfordringer som går ud over dyrets tilpasninger, og område 3 er udfordringer der modsvares mere eller mindre af dyrets natur (figur efter Fraser et al., 1997:200).

Område 1 repræsenterer de dele af dyrets tilpasninger, der ikke har nogen funktion i forhold til de givne betingelser. Her kan velfærdsproblemer optræde i forhold til dyrenes behov og i forhold til udfoldelse af naturlig adfærd. Jensen & Toates (1993:162) definerer et behov som en tilstand der, hvis den ikke tilgodeses, vil forårsage lidelse for dyret, som viser sig i form af adfærdsforstyrrelser, øget risiko for sygdomme, eller hormonale ændringer der indikerer stress. Dyrets adfærdsmæssige og fysiologiske behov kommer altså til udtryk selvom de ikke modsvares af omgivelserne. Et fysiologisk behov kan f.eks. være indtag af føde og vand. Adfærdsmæssige behov der ikke opfyldes, som f.eks. kalves suttebehov og søers redegbygningsbehov, kan også give anledning til ubehag, og vise sig i form af unormal og stereotyp adfærd. Naturlig adfærd omfatter derudover også adfærd der ikke kommer til udtryk, hvis omgivel-

serne ikke giver mulighed for det. Manglende mulighed for udfoldelse af naturlig adfærd kan således udgøre et velfærdsproblem i form af fraværet af de positive oplevelser, der er forbundet med adfærden.

Område 2 repræsenterer betingelser i produktionssystemet der ligger udenfor hvad dyret er tilpasset til, og som det derfor ikke søger at undgå. Sådanne misforhold kan give sig udslag i problemer med dyrenes biologiske funktion, såsom respirationssygdomme pga. luftforurening i stalde, mavesår pga. mangel på struktur i foderet, mv. Men misforhold af denne type opleves som sagt ikke nødvendigvis af dyret før sygdommen opstår, og viser sig dermed ikke i første omgang i form af ændret adfærd.

Endelig repræsenterer område 3 overensstemmelser mellem dyrets natur og de givne betingelser, hvor de udfordringer dyret udsættes for til en vis grad modsvares af dets tilpasningsevne. Her er der mulighed for positiv livskvalitet hvor dyret udfolder sin naturlige adfærd, idet "negative oplevelser" kan indgå som et led i den naturlige adfærds reaktioner og læring. Men der kan også opstå velfærdsproblemer her, når dyret nærmer sig grænserne for sin tilpasningsevne og derfor ikke længere kan afhjælpe de negative oplevelser gennem adfærden. Det betyder i første omgang at de negative oplevelser i sig selv kan være et velfærdsproblem. Og i anden omgang kan de ændringer i den biologiske funktion, der er forbundet med at grænsen for tilpasning er nået, nedsætte velfærd.

Ved siden af den videnskabelige diskussion af dyrevelfærd findes der også en bredere diskussion af hvilken rolle værdier og etik spiller i forhold til et videnskabeligt begreb om dyrevelfærd. De ovenfor citerede og beskrevne definitioner af dyrevelfærd har det tilfælles, at de fokuserer på det enkelte dyrs livskvalitet, og det hænger sammen med ønsket om videnskabelighed. Donald Broom skriver således at:

Det første kriterium for en brugbar videnskabelig definition af velfærd er, at den må henvide til et træk ved det enkelte dyr snarere end til noget der gives til dyret af mennesker.

Det afgørende er ikke hvad vi gør eller mener, men hvordan dyret har det. I denne videnskabelige tilgang til dyrevelfærd tilstræbes det således at gøre definitionen af dyrevelfærd objektiv og uafhængig af menneskers opfattelse. Og dette gøres bl.a. ved at begrænse det, som begrebet henviser til, til det enkelte dyr (eller en gruppe af dyr) og dermed til noget, der kan betragtes som uafhængigt af menneskers opfattelse. Broom anfører således i samme artikel at det er muligt at lave en objektiv videnskabelig sammenligning af f.eks. transportmetoder uden at inddrage etik eller værdier, og at etikken kun kommer ind i den første konstatering af et muligt problem ved transporten og i form af etiske beslutninger, der træffes på grundlag af de videnskabelige resultater.

Imod denne opfattelse af dyrevelfærd som noget, der kan fastlægges videnskabeligt, taler f.eks. Rollin, der anfører at:

... det som tæller som værd at tage hensyn til hos dyr er ikke kun hvad videnskaben finder frem til, men hvad samfundet finder af betydning.

Et af de eksempler som Rollin giver, er at dyrs smerte har været ignoreret af videnskaben igennem det meste af det tyvende århundrede, fordi dyrs rolle og værdi i samfundet var altovervejende økonomisk. En egentlig etisk hensyntagen til husdyr ud fra hensyn til dyrenes livskvalitet er således noget der først er blevet et udbredt fænomen fra 1970'erne og frem (Nash, 1989:137).

9.2.3 Sammenfatning af de væsentligste begrebslige forskelle

Som udgangspunkt for diskussionen nedenfor af dyrevelfærd i et økologisk perspektiv skal de væsentligste begrebslige forskelle ridses op her. Som pointeret af Jensen og Sandøe (1997) er det vigtigt at skelne mellem:

- A: *vurdering af husdyrvelfærd* der, hvis den er gyldig, kan fortælle os hvor godt dyr har det i forskellige miljøer, og
- B: *den etiske beslutning* om hvor godt dyrene bør have det.

Endvidere skal A og B her skelnes fra:

- C: *definering og operationalisering af dyrevelfærd*, der er en forudsætning for vurdering af dyrevelfærd (A), og
- D: *løsning af dyrevelfærdsproblemer*, der indebærer et bredere systemisk perspektiv for praksis og forskning.

Både C og D indebærer også værdidomme og etiske overvejelser. Den fastlæggelse af begrebet dyrevelfærd der er nødvendig for at kunne foretage en videnskabelig vurdering, indebærer således at der træffes en række valg om hvilke variable der skal indgå, og hvordan disse skal fortolkes i form af velfærd. Og disse valg er ikke givet alene ud fra videnskabelige fakta. Tilsvarende er de metoder og udviklingsveje der kan overvejes som løsninger på dyrevelfærdsproblemer, heller ikke givet alene

ud fra den tilgængelige videnskabelige viden – der er forskellige måder at nå et vist mål for velfærd.

Det foregående afsnit behandler hovedsageligt defineringen af dyrevelfærd (C), og de vigtigste forskelle i denne forbindelse er ridset op nedenfor, med udgangspunkt i Fraser *et al.* (1997) og Fraser (1999). Der skelnes mellem tre væsentlige tilgange til en begrebsliggørelse af dyrevelfærd:

- 1: dyrene skal "*have det godt*" (feel well), svarende til begreberne oplevelse, følelse, interesse og præference
- 2: dyrene skal *fungere godt* (function well), svarende til begreberne behov og klinisk sundhed
- 3: dyrene skal *føre et naturligt liv* igennem udvikling og brug af deres naturlige tilpasninger, svarende til begreberne "dyrets natur" og telos.

Jensen og Sandøe (1997) skelner under tilgang 1 ydermere mellem:

- 1a: velfærd som *tilfredsstillelse af præferencer*, hvor de omgivelser der foretrækkes frem for andre, resulterer i højere velfærd - det betyder at velfærdsmål altid er relative eller sammenlignende
- 1b: velfærd som *lyst (hedonisme)*, hvor velfærd er behagelig oplevelse (feelings) og fravær af ubehagelig oplevelse - det betyder at der i princippet, hvis vi kan måle oplevelser på en måde så de kan lægges sammen, kan gives et absolut mål for velfærd hvormed forbedringer kan måles.

Og under tilgang 3 er det relevant i forhold til økologisk jordbrug at skelne mellem:

- 3a: dyrenes nuværende genetiske natur, som den er fremkommet gennem både evolution, domesticering, avl og bioteknologi - og som fortsat ændres
- 3b: dyrenes "naturlighed", som et udtryk for i hvor høj grad, hvor hurtigt, og på hvilken måde dyrene er ændret fra de naturlige stamformer gennem avl og bioteknologiske metoder.

9.3 Dyrevelfærd i et økologisk perspektiv

Er der nu noget særligt ved økologisk jordbrugs opfattelse af dyrevelfærd på nogle af de ovenfor anførte punkter? Selve vurderingen af husdyrevelfærd (A), givet en definition af dyrevelfærd, er ikke anderledes for dyr i økologisk jordbrug. Den etiske beslutning (B) om hvor godt dyrene bør have det, kan derimod udgøre et særligt forhold i økologisk jordbrug. Øget dyrevelfærd kan således være en af de certificerede "indre kvaliteter" der indgår i forbrugernes valg af økologiske produkter, ved siden af f.eks. hensyn til natur og miljø. Dette er helt parallelt til forbrugernes valg af kvalitetsmærket svine- og oksekød, der garanterer særlige hensyn til dyrenes velfærd. Den etiske beslutning kan naturligvis også være en samfundsbeslutning om at fremme bestemte produktionssystemer, fordi de menes at give mere dyrevelfærd.

9.3.1 Defineringen af dyrevelfærd

Defineringen af dyrevelfærd (C) er et vanskeligere punkt, hvor økologisk jordbrugs principper muligvis kan pege hen mod en særlig opfattelse. Økologisk jordbrug lægger vægt på at inddrage og bruge naturlige processer, sådan som det f.eks. kommer til udtryk i kredsløbstankegangen og i beskrivelsen som et selv bærende agro-økosystem (se boks 1). Ud fra dette og ud fra målsætningen om at give husdyrene "gode forhold, der er i overensstemmelse med deres naturlige adfærd og behov", er der en særlig forbindelse til dyrevelfærd som det at føre et naturligt liv (3). I forbindelse med figur 1 kan det forstås som dette, at der er størst mulig overensstemmelse mellem dyrenes genetiske natur (3a) og de betingelser de gives. Og da husdyrenes naturlige adfærd nævnes eksplicit i den økologiske målsætning ser det ud til, at man i økologisk jordbrug ikke opfatter dyrevelfærd som begrænset til opfyldelsen af dyrenes fysiologiske og adfærdsmæssige behov (2), men også inkluderer de positive oplevelser (1) der er forbundet med muligheden for udfoldelse af naturlig adfærd i bredere forstand.

Dette er i modstrid med den opfattelse, at det kun er lidelser eller negative oplevelser som følge af begrænsninger i adfærden, der er af betydning for velfærden (som f.eks. i Jensen & Toates, 1993:177). Denne opfattelse bygger på et fokus på sygdom der står i modsætning til den økologiske bevægelses fokus på sundhed (se afsnit 9.1). Og dette fokus på lidelser og negative oplevelser er igen forbundet med de valg der foretages, når begrebet dyrevelfærd skal operationaliseres forskningsmæssigt. Det vil sige valget og vægningen af de objektive mål for udfoldelse og forandringer i adfærden, og for den fysiologiske og kliniske tilstand (jævnfør afsnit 9.2.1).

Givet en bred definition (C) af dyrevelfærd, der ikke er begrænset til dyrenes funktion (2), kan man have det etiske synspunkt (B), at dyrenes velfærd ikke bør være begrænset til at dyrene skal have et liv hvor deres behov er opfyldt, men at dyrene bør have et rigere liv hvor de har mulighed for at udfolde en større del af deres naturlige adfærd i form af f.eks. leg og social adfærd. Det er i denne sammenhæng at man kan forstå den vægt der lægges på ideen om naturlighed i økologisk jordbrug, sådan som den f.eks. er udmøntet i krav om adgang til udearealer og græsningsarealer. Denne bredere tilgang til dyrevelfærd er naturligvis ikke begrænset til økologisk jordbrug, den finder også udtryk i dele af det øvrige jordbrug som f.eks. i produktionen af frilandsgribe. Og den økologiske praksis udviser også en række kompromiser i forhold til udfoldelsen af naturlig adfærd. Man kan f.eks. nævne den udbredte brug af inseminering og adskillelsen af kalven fra koen i en tidlig alder (se kapitel 5, Vaarst *et al.*, 2000).

En bredere forståelse af dyrevelfærd kan også udgøre en del af forklaringen på folks modvilje mod en industrialiseret storproduktion af svin og fjerkræ, selv om produktionssystemerne i øvrigt lever op til normer for dyrevelfærd begrundet i dyrenes behov og klinisk sundhed (se også Simonsen, 1996). I det økologiske jordbrugs systemiske perspektiv er forbrugernes opfattelse af dyrevelfærd (i det omfang den er kendt) en vigtig faktor; også selv om den ikke umiddelbart lader sig indpasse i den gældende videnskabelige forståelse af dyrevelfærd. Men en sådan modsætning

mellem den videnskabelige og den folkelige opfattelse er naturligvis også en udfordring til videnskaben, hvad enten modsætningen skal løses gennem formidling eller gennem fornyet refleksion af de videnskabelige begreber.

Opfattelsen af dyrevelfærd som det at føre et naturligt liv (3) er ikke nødvendigvis i modstrid med en velfærdsdefinition der baserer sig på livskvalitet i form af dyrenes oplevelser eller interesser (1). Den kan således være helt i overensstemmelse med velfærd som tilfredsstillende af præferencer (1a), i det omfang dyrene faktisk foretrækker systemer med mulighed for udfoldelse af naturlig adfærd. I denne tilgang til dyrevelfærd kan der således også indgå begreber som *valgfrihed*, som en måde at tage hensyn til, at dyrene har individuelle og skiftende præferencer som vi ikke kan kende fuldt ud (se f.eks. Munksgaard & Jensen, 1996). Dyrenes præferencer er dog ikke altid til gavn i forhold til deres behov og sundhed; dyrene kan f.eks. foretrække et foder der ikke modsvarer deres behov, hvis de tilbydes frit valg mellem forskellige fodertyper (jævnfør område 2 i figur 1, hvor dyret udsættes for "udfordringer" i systemet som ikke er i overensstemmelse med dets natur).

Der kan derimod muligvis være en modstilling mellem velfærd som et naturligt liv (3) og som summen af positive og negative oplevelser (1b), idet et liv med en rig udfoldelse af naturlig adfærd ikke nødvendigvis har en større sum af hedonistisk velfærd end et liv med mindre udfoldelse. Hvis dyrene f.eks. foretrækker at udfolde en naturlig kampadfærd, kan dette medføre mange lidelser. Dette spørgsmål skal dog tages med det forbehold, at oplevelser jo ikke kan måles direkte og at der ikke er givet nogen metode til at summere glæde og smerte (jævnfør diskussionen ovenfor). Men det fjerner ikke den åbenbare konflikt der ligger i, at en forøgelse af dyrenes muligheder for udfoldelse af naturlig adfærd (3) kan give problemer med velfærden i form af dyrenes fysiologiske behov og kliniske sundhed (2). Som beskrevet i kapitel 5 er der f.eks. konstateret problemer med hensyn til sygdom og beskyttelse mod vind og vejr, i forbindelse med reglen om at økologiske

kalve skal ud på græs fra 3-måneders alderen (Vaarst *et al.*, 2000).

En bredere opfattelse af dyrevelfærd med mere vægt på naturlig adfærd indebærer således også at begrebet *omsorg* får større betydning. "Omsorg" er et udtryk for menneskets ansvar for velfærden for de dyr der er underlagt menneskers formål (jævnfør §2 i dyreværnsloven; Fraser, 1999). Når man giver dyrene mulighed for mere naturlig adfærd, i produktionssystemer hvor regulering og styring i højere grad er overladt til de naturlige processer, vil tilsyn og kontrol med dyrene ofte blive besværliggjort (se også kapitel 8, Vaarst & Kristensen, 2000).

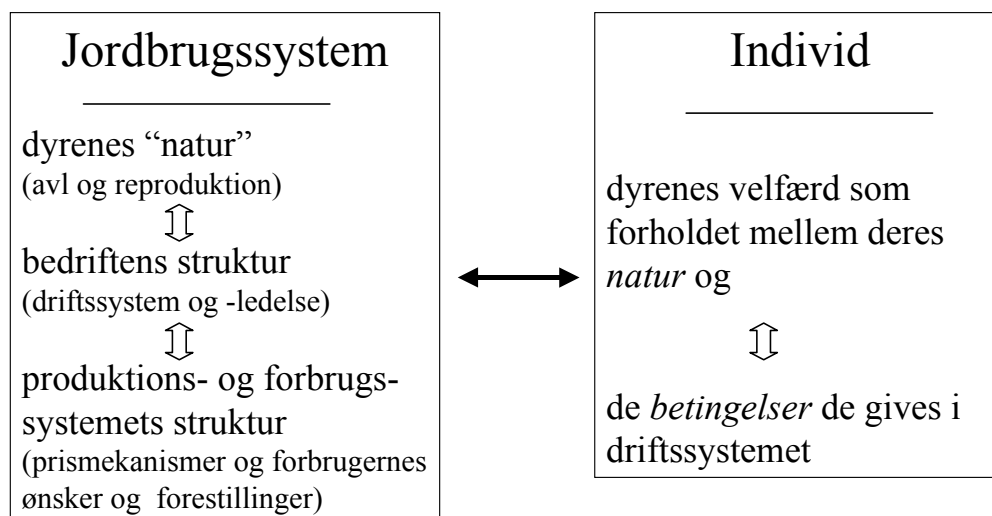
Spørgsmålet om dyrenes "naturlighed", eller mangel på samme, som udtryk for i hvor høj grad de har ændret sig i forhold til de naturlige stamformer (3b), kan også være et centralt spørgsmål i økologisk jordbrugs forhold til dyrevelfærd - især med hensyn til den hastighed og de avlsteknikker og teknologier, med hvilke dyrenes natur og genetik forandres. I denne sammenhæng er det relevant at inddrage spørgsmålet om dyrenes *integritet*, der kan ses som et begreb om dyrenes sundhed, der går ud over det kliniske begreb om sundhed som fravær af sygdom (Simonsen, 1999:62). Begrebet integritet kan ses som forbundet med den opfattelse, at man skal være forsigtig med at ændre i dyrenes natur, især med hurtige og drastiske ændringer, fordi konsekvenserne for deres velfærd kan være særdeles vanskelige at forudse (Sandøe *et al.*, 1996:119-20). Begrebet integritet kan således både bruges i forhold til indgreb i det enkelte dyrs anatomi (f.eks. afhorning, kastration), fysiologi (f.eks. brug af hormoner) og udvikling (f.eks. bioteknologi), og i forhold til ændringer i dyrenes

genetiske natur gennem avlsteknikker og genteknologi.

Som et radikalt eksempel i forbindelse med naturlighed og integritet beskriver Sandøe *et al.* (1999: 321-22) en eksperimentel linie af blinde høns, der både gav bedre produktionsresultater og betydeligt færre velfærdsproblemer end seende høns, målt ud fra de normale standarder i dyrevelfærdsforskningen. Mange vil mene at der er et dyrevelfærdsproblem i at fremavle blinde høns, eller blinde grise, selv om dette problem ikke kan konstateres med de normale standarder for dyrevelfærd, og i denne sammenhæng kan integritet være et brugbart begreb.

9.3.2 Løsning af dyrevelfærdsproblemer

Med eksemplet om blinde høns in mente skal det sidste spørgsmål stilles: er der med hensyn til løsningen af dyrevelfærdsproblemer (D) særlige forhold i det økologiske jordbrug? Økologisk jordbrugs erklærede helhedssyn betyder, at løsningen af problemer med dyrenes velfærd og de etiske overvejelser heri nødvendigvis må diskuteres med udgangspunkt i et meget bredt perspektiv, hvor hele jordbrugssystemet tages i betragtning. Dette er illustreret i figur 2, der viser samspillet mellem dyrevelfærd på individniveau og et systemisk perspektiv på jordbruget, med angivelse af nogle væsentlige elementer i hvert perspektiv. På individniveau vises dyrevelfærd som forholdet mellem dyrets natur og de betingelser det udsættes for (jævnfør figur 1), og i det systemiske perspektiv indgår dyrenes natur, bedriftens struktur, og produktions- og forbrugssystemets struktur.

Figur 9.2 Samspillet mellem dyrevelfærd på individniveau og et systemisk perspektiv på jordbruget

Dyrevelfærdsproblemer kan således søges løst enten på det individuelle niveau, eller gennem ændringer i jordbrugssystemet. Hvis dyrevelfærdsproblemerne søges løst på det individuelle niveau, uden at inddrage et større perspektiv, så må øget velfærd frembringes gennem ændringer indenfor det givne produktionssystem, med de husdyr der nu engang er i systemet. Det kan f.eks. være ændringer i driftsrutiner og pasning, og indgreb i dyrene som f.eks. afhorning og næbtrimning. Det systemiske perspektiv fremstiller derudover en række andre tilgange til at løse velfærdsproblemer. I det foregående er der lagt vægt på hvordan det enkelte dyrs velfærd afhænger af forholdet mellem dets natur og de betingelser det gives. Disse betingelser er i høj grad givet i form af driftssystemet. Valg af driftssystem og produktionstrategi er således en vigtig løsningsmodel til løsning og forebyggelse af velfærdsproblemer (Enevoldsen & Gröhn, 1996), selvom driftsledelsen og pasningen af dyrene, som tidligere nævnt, også spiller en central rolle for den dyrevelfærd der findes i et givet system.

Men i det systemiske perspektiv spiller dyrenes natur, som ovenfor nævnt, også en væsentlig rolle, idet den avl der danner grundlag for produktionen, omformer dyrenes natur. I forholdet mellem

det individuelle dyrs natur og de betingelser det udsættes for, er dyrets "natur", som et produkt af avl, således et væsentlig spørgsmål i løsningen af velfærdsproblemer. Dette er blevet meget tydeligt i forbindelse med den fortsatte udvikling af teknologiske metoder i avlen, herunder brugen af genteknologiske metoder. Men også i mere traditionel målstyret avl kan avlen frembringe dyr, hvis natur og konstitution er af afgørende betydning for deres velfærd. Dette er f.eks. veldokumenteret i forbindelse med fremavl af slagtekyllinger, hvor dyrene i et vist omfang ikke er i stand til at gå normalt (Sandøe *et al.*, 1999); og i anvendelsen af høner til ægproduktion af en afstamning der ikke er egnet til de økologiske driftssystemer, pga. tendenser til fjerpilning og kannibalisme (Sørensen, 1996). Avl kan naturligvis også anvendes til at forbedre husdyrvelfærden ved at tilpasse dyrene til de betingelser det gives i produktionssystemet, f.eks. gennem fremavl af pollede racer som alternativ til afhorning.

Avlen og dyrenes natur er ud fra økologisk jordbrugs perspektiv et vigtigt aspekt i forebyggelse og løsning af velfærdsproblemer hos husdyrene. Jævnfør også EU's seneste forordning vedrørende økologisk husdyrproduktion, hvor der lægges vægt på forebyggelse af velfærdsproblemer gen-

nem udvælgelse af racer og stamdyr (Anonym, 1999). Også set i lyset af økologiske jordbrugs selvforståelse som et selv bærende og vedvarende agro-økosystem (se boks 1), må avl og reproduktion af husdyr, der er egnede til de økologiske driftssystemer, være et væsentligt spørgsmål for det økologiske jordbrug.

I ovennævnte EU-forordning lægges der også vægt på anvendelsen af opdrætsmetoder og driftsformer, der fremmer modstandsdygtighed og styrker dyrets naturlige immunforsvar. Endvidere gives en række restriktioner på brugen af medicin, herunder forlænget tilbageholdelsestid og krav om fornyet omlægning ved gentagne behandlinger. Disse restriktioner er ikke begrundet ud fra et individualistisk perspektiv på dyrenes sundhed og velfærd. Tværtimod kan disse regler medføre forringet velfærd for det enkelte dyr. Sådanne regler kan kun forstås ud fra et systemisk perspektiv på løsningen af dyrevelfærdsproblemer. I denne forstand er disse regler parallelle til restriktionerne på pesticider og kunstgødning i den økologiske planteavl. Det økologiske jordbrugs restriktioner på de teknologiske muligheder medfører generelt at problemer i produktionen skal løses gennem mere grundlæggende forandringer af produktionssystemet.

Ud fra et systemisk perspektiv er det endvidere muligt at søge løsninger på dyrevelfærdsproblemer i produktions- og forbrugssystemet i bredeste forstand, idet driftssystem og driftsledelse, fremavl af produktionsdyr, og forholdet mellem forbruger og produktionssystem spiller sammen med de individuelle dyrs velfærd på mange leder og kanter. I den økologiske ægproduktion giver det f.eks. problemer at forbrugerne i dag har en forestilling om, at økologiske æg skal være brune, mens de racer der har mindst tendens til fjerpiling og kannibalisme lægger hvide æg. En ændring af denne forestilling hos forbrugerne kan således medvirke til at løse et dyrevelfærdsproblem. På den anden side kan forbrugernes vilje til at betale mere for animalske produkter der er produceret med større hensyn til dyrenes velfærd, være en afgørende faktor for udviklingen hen imod større dyrevelfærd i husdyrbruget.

9.3.3 Etisk teori

Ud over de hidtil nævnte principper og målsætninger i økologisk jordbrug er der også antydninger af en mere grundlæggende filosofisk særegenhed med hensyn til etisk teori. I det økologiske jordbrugs målsætning om at gøre alle levende organismer til forbundsfæller ligger der således også en forestilling om at husdyrene sammen med mennesker indgår i et større økologisk eller biotisk samfund (jævnfør Callicott, 1980). En sådan samfundsopfattelse kan danne basis for en mindre individualistisk og mere systemisk etik, en "communitarian ethics", baseret på omsorg og etisk ansvar (Fraser, 1999:179; Midgley, 1983). En systemisk etik er særlig relevant for økologisk jordbrug i forhold til begreber som bæredygtighed (i betydningen funktional integritet) og forsigtighedsprincippet (i samme betydning som det tyske forlæg "Vorsorge") (Alrøe, 2000; Alrøe & Kristensen, in prep.).

Men det systemiske perspektiv på etik kan også være af betydning i forhold til dyrevelfærd, som et led i udarbejdelsen af et sammenhængende filosofisk grundlag for dyrevelfærd i økologisk jordbrug. Begrebet *harmoni* kan således forstås som et begreb om balance og dynamisk ligevægt, der kan bruges både om det individuelle dyr, og som udtryk for et større systems sundhed eller integritet i bred forstand, som f.eks. husdyrflokken, bedriften og det økologiske system (jævnfør begrebet "ecosystem health", se f.eks. Constanza *et al.*, 1992). En central problemstilling i udarbejdelsen af et sådant filosofisk grundlag, der bygger på både den traditionelle individualistiske tilgang til etik og på en systemisk tilgang, er spørgsmålet om afvejningen mellem hensynet til det enkelte individ og hensynet til systemet eller samfundet. Denne afvejning ligger implicit i enhver etisk diskussion om dyrevelfærd, men det økologiske jordbrugs helhedssyn gør at det, netop her, er nødvendigt at tage spørgsmålet op til kritisk refleksion.

9.4 Konklusion

Som det fremgår af diskussionen i dette kapitel er der en række særlige aspekter i forhold til dyrevelfærd i økologisk jordbrug. Det gælder først og fremmest den etiske beslutning om hvor godt dyrene bør have det, men også i tilknytning hertil defineringen af hvad god dyrevelfærd er. Dyrevelfærd i økologisk jordbrug kan således antages at inkludere mulighederne for udfoldelse af naturlig adfærd, herunder adgang til udearealer og valgfrihed som en måde at tage hensyn til dyrenes individuelle præferencer. Større muligheder for naturlig adfærd indebærer også at omsorg, som begreb om menneskets ansvar for husdyrene, får en større betydning. I den forbindelse bør det nævnes at detailregulering med hensyn til indretning af stalde mm. ikke nødvendigvis sikrer bedre dyrevelfærd, fordi omsorg og driftsledelse spiller en afgørende rolle.

Dyrenes "naturlighed" eller mangel på samme kan også være et særligt spørgsmål i økologisk jordbrugs forhold til dyrevelfærd, set i tilknytning til spørgsmålet om dyrenes integritet. I denne sam-

menhæng er avl og reproduktion af husdyr, der passer til de økologiske produktionssystemer, og valg af avlsteknikker centrale spørgsmål. Endelig findes der i økologisk jordbrug en opfattelse af mennesker og husdyr som del i et større økologisk system. Denne opfattelse kan også være af betydning for dyrevelfærd i form af begrebet harmoni, som et udtryk for systemets bæredygtighed, sundhed og integritet i bred forstand. Der er dog givetvis forskellige værdier og opfattelser af dyrevelfærd også indenfor den økologiske bevægelse. En yderligere afklaring af disse forhold vil imidlertid være et nyttigt redskab i udviklingen af økologisk jordbrug.

Sammenfattende kan man således forestille sig et fremadrettet perspektiv som grundlag for udvikling af økologisk jordbrug i forhold til dyrevelfærd. Dette perspektiv skal i stedet for mere detailregulering, fokusere på de særlige træk ved økologisk jordbrug: Større muligheder for udfoldelse af dyrenes naturlige adfærd, og harmoni i jordbrugssystemets struktur og funktion.

9.5 Referencer

- Alrøe, H.F. (1999) Økologisk jordbrug, natur og etik. I: Natur, miljø og ressourcer i økologisk jordbrug, (red. H.F. Alrøe og C.B. Andreasen). FØJO-rapport nr. 3:9-15. Forskningscenter for Økologisk Jordbrug, Foulum.
- Alrøe, H.F. (2000) The ethics of responsible acting - a systemic perspective. Presentation at the fifth Humanity and the Cosmos Symposium: Spirituality, Science, Ethics. Brock University, Ontario, 20-22. Jan. 2000.
- Alrøe, H.F. and Kristensen, E.S. (in prep.) Sustainability and precaution in agriculture. Towards a systemic ethic.
- Anonym (1999) Rådets Forordning nr 1804/1999 af 19. juli 1999. De Europæiske Fællesskabers Tidende 22:1-28.
- Borgaard, D., Giersing, M., Hansen, S.W., Jensen, K.H., Krohn, C.C., Nørgaard-Nielsen, G., Sandøe, P., Simonsen, H.B., og Vestergaard, K.S. (1999) Etik, velfærd og adfærd i husdyrbruget. Landbrugsforlaget, Århus.
- Broom, D.M. (1996) Animal welfare defined in terms of attempts to cope with the environment. Acta Agriculturae Scandinavica. Section A. Animal Science Suppl. 27:22-28.
- Callicott, J.B. (1980) Animal liberation. A triangular affair. Environmental Ethics 2:311-338.

- Constanza, R., Norton, B.G., and Haskell, B.D. (eds.) (1992) *Ecosystem health. New goals for environmental management*. Island Press, Washington, D.C.
- Duncan, I.J.H. (1996) *Animal welfare defined in terms of feelings*. *Acta Agriculturae Scandinavica. Section A. Animal Science Suppl.* 27:29-35.
- Enevoldsen, C. and Gröhn, Y.T. (1996) *A methodology for assessment of the health-production complex in diary herds to promote welfare*. *Acta Agriculturae Scandinavica. Section A. Animal Science Suppl.* 27:86-90.
- Forskningssekretariatet (1995) *Husdyrvelfærd og husdyrproduktion*. Landbrugs- og Fiskeriministeriet, København.
- Fraser, D. (1999) *Animal ethics and animal welfare science: bridging the two cultures*. *Applied Animal Behaviour Science* 65:171-189.
- Fraser, D. and Duncan, I.J.H. (1998) "Pleasures", "pains" and animal welfare: Toward a natural history of affect. *Animal Welfare* 7:383-396.
- Fraser, D., Weary, D.M., Pajor, E.A., and Milligan, B.N. (1997) *A scientific conception of animal welfare that reflects ethical concerns*. *Animal Welfare* 6:187-205.
- Fødevarerministeriet (1999) *Aktionsplan II - Økologi i udvikling*. Strukturdirektoratet, Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri, København.
- Jensen, K.K. and Sandøe, P. (1997) *Animal welfare: relative or absolute?* *Applied Animal Behaviour Science* 54:33-37.
- Jensen, P. and Toates, F.M. (1993) *Who needs "behavioural needs"? Motivational aspects of the needs of animals*. *Applied Animal Behaviour Science* 37:161-181.
- Midgley, M. (1983) *Animals and why they matter*. University of Georgia Press, Athens, USA.
- Munksgaard, L. and Jensen, M.B. (1996) *Acta Agriculturae Scandinavica. Section A. Animal Science Suppl.* 27:82-85.
- Nash, R.F. (1989) *The rights of nature. A history of environmental ethics*. The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin.
- Rollin, B.E. (1996) *Ideology, "value-free science", and animal welfare*. *Acta Agriculturae Scandinavica. Section A. Animal Science Suppl.* 27:5-10.
- Sandøe, P., Holtug, N., and Simonsen, H.B. (1996) *Ethical limits to domestication*. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 9(2):114-122.
- Sandøe, P., Munksgaard, L., Bådsgård, N.P., and Jensen, K.H. (1997) *How to manage the management factor - assessing animal welfare at the farm level*. In: *Livestock farming systems. More than food production*. Proc. of the 4th int. symp. on livestock farming systems. EAAP Publication No. 89, p. 221-230. (Edited by Sørensen, J. T.). Wageningen Pers, Wageningen, The Netherlands.
- Sandøe, P., Nielsen, B.L., Christensen, L.G., and Sørensen, P. (1999) *Staying good while playing God - The ethics of breeding farm animals*. *Animal Welfare* 8:313-328.
- Simonsen, H.B. (1990) *Velfærdsbegrebet. I: "Husdyrets og landmandens velfærd i fremtidens teknologiske produktionssystemer"*. ATV-møde, 24.oktober, København, 5 pp.
- Simonsen, H.B. (1996) *Assessment of animal welfare by a holistic approach: behaviour, health and measured opinion*. *Acta Agriculturae Scandinavica. Section A. Animal Science Suppl.* 27:91-96.

- Simonsen, H.B. (1999) Vurdering af dyrs velfærd. I: Etik, velfærd og adfærd i husdyrbruget, 2. Ed., p. 53-64. Landbrugsforlaget, Århus.
- Sørensen, P. (1996) Avlsmateriale til økologisk fjerkræproduktion. I: Økologisk ægproduktion. SH Beretning nr. 729:81-90, Statens Husdyrbrugsforsøg.
- Tannenbaum, J. (1991) Ethics and animal welfare: The inextricable connection. *J.Am.Vet.Med.Assoc.* 198(8):1360-1376.
- Thamsborg, S.M., Hovi, M. and Baars, T. (2000) How to define animal welfare in organic farming? A report on the animal welfare discussion at the 2nd NAHWOA Workshop. In: Proc. 2nd workshop in EU-Concerted Action: NAHWOA. Cordoba, Spain, 9-11. Jan. 2000.
- Vaarst, M., Alban, L., Jensen, M.B., og Mogensen, L. (2000) Sundhed og velfærd hos kalve og opdræt. I: Sundhed, dyrevelfærd og medicinanvendelse ved omlægning til økologisk mælkeproduktion, (red. E.S. Kristensen & S.M. Thamsborg). FØJO-rapport nr. 6. Forskningscenter for Økologisk Jordbrug, Foulum.
- Vaarst, M. og Kristensen, E.S. (2000) Muligheder for forbedringer. I: Sundhed, dyrevelfærd og medicinanvendelse ved omlægning til økologisk mælkeproduktion, (red. E.S. Kristensen & S.M. Thamsborg). FØJO-rapport nr. 6. Forskningscenter for Økologisk Jordbrug, Foulum.
- Woodward, L., Flemming, D., and Vogtman, H. (1996) Reflections on the past, outlook for the future. In: Fundamentals of organic agriculture, Proc. of The 11th IFOAM International Scientific Conference, August 11-15, 1996, Vol. 1:259-270. (Edited by Østergaard, T. V.). IFOAM, Copenhagen, Denmark.